

‘Op den akker des doods, waar allen gelijk worden ...’

Maaslandse Monografieën, 80

Onder redactie van

Prof. Dr. A.-J.A. Bijsterveld (voorzitter)
Dr. W.J.M.J. Rutten (redactiesecretaris)
Prof. Dr. E. Aerts
Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens (vicevoorzitter)
Dr. J.J. de Jong
Dr. R. Nouwen

Raad van Advies

Drs. Th.J.F.M. Bovens (Maastricht)
H. Reijnders (Hasselt)
Prof. Dr. C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)
Prof. Dr. A. Heinen (Aken)
Prof. Dr. P.M.M. Klep (Nijmegen)
Prof. Dr. A. Labrie (Maastricht)
Prof. Dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam)
Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen (Maastricht)
Prof. Dr. H. Soly (Brussel)
Prof. Dr. R. van Uytven (Antwerpen)

De in deze serie verschenen delen staan vermeld op pag. @@@.

Stichting Maaslandse Monografieën

De Stichting Maaslandse Monografieën werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Drs. F.L.J.F. Jadoul (voorzitter)
Prof. Dr. A. Knotter (secretaris)
Drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester)
Mevr. B.J.F.M. Berden-Van Lier MMO
Prof. Dr. P.M.J.E. Tummers (vicevoorzitter)

Allerheilige-windj

'Sjtrakke novemberwindj
duit blaaijer valle,
op sjoongevreve sjtein
tösse luuj die mit-ein kalle,
euer sjtukskes, groot en klein.

De jas geknuip, ein dieke sjaal,
sjteit dao ein mooder
mit heur kiendj
"want pap, dae zuut os waal",
auch in sniejende
Allerheilige-windj...

Mit henj, kaad es marmersjtein,
pak zie sjnel ein blaedje van
ut graaf
ut bloomsjtukske lik d'r fijn,
en ut kiendje baejt zich braaf.

In de eerste sjemering gaon
zie de berg omleeg,
want toes sjteit al ut bèdje klaor
nog aeve kieke nao flakkerend
kaerselich,
dan zaet ut kiendje:
"Daag pap, toet volgend jaor..."

Moeder en kind op weg naar het parochiekerkhof op de 'kirkberg' in Melick. Tekening Adinda Creusen.

Voor mijn vader Dré Heemels (1937-1972) die onbewust richting gaf aan mijn leven, in dankbare herinnering aan mijn moeder Gretha Heemels-Van der Beek (1941-2012) en uit respect voor Jeu Stevens die het resultaat van mijn werk nog mag aanschouwen.

‘Op den akker des doods, waar allen gelijk worden ...’

Begraafcultuur in Roermond,
1870-1940

door

MAURICE HEEMELS

Hilversum
Verloren
2016

De uitgave van dit proefschrift kwam mede tot stand met financiële steun van:
Fontys Lerarenopleiding Sittard (FLOS)
Roermondse Stichting 1880

Op het omslag: De Markt in Roermond zoals Jacobus Craandijk haar in 1879 waarnam en tekende. Links de beschreven begrafenisstoet op weg naar de kathedraal (zie p. 16).

ISBN 978-90-8704-596-8

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Maastricht.

© 2016 Maurice Heemels & Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Typografie Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

Inhoud

Woord vooraf	II
1 Inleiding	15
Begraafcultuur	16
Wetenschappelijk onderzoek	18
Vraagstelling	25
De bronnen	26
De hoofdstukindeling	27
2 Van <i>ad sanctos</i> naar algemene begraafplaats	29
<i>Ad sanctos</i>	29
In en buiten de kerk	31
Zonde en oordeel	37
Verlichting?	41
Algemene begraafplaatsen, burgerlijk zelfbewustzijn en classificatie	43
Uniformering op begraafplaatsen en in de kerk	47
Conclusie	50
3 De begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’	52
Van kerkhoven naar begraafplaats	52
De eerste uitbreiding (1857-1858)	56
De bisschoppelijke grafkapel als centrum (1887)	59
Classificatie (1870)	62
De tweede uitbreiding (1882-1883)	63
De derde uitbreiding (1912)	65
Conclusie	67
4 Een ‘microkosmos van de Roermondse maatschappij’?	68
Een geclassificeerde begraafplaats	69
De ontwikkeling van het aantal begravenen per klasse	71
Beroepstitels van de begravenen in begraafklasse I	72
De hoogst geklasseerde beroepstitels in begraafklasse II	73
Opwaartse mobiliteit	75
Beroepstitels van begravenen in begraafklassen III en IV	76
Autochtone exclusiviteit	78
Autochtone instromers	79

Roermondse straten	80
Het beeld van een stad	85
Conclusie	87
5 In paradisum deducant te Angeli? Sociale status en rites de passage na het overlijden	89
Et geldj	89
Begrafenisrituelen als uitdrukking van sociale status	90
Rites de passage	91
Het aangeven van een overlijden	93
Overlijdensberichten in de lokale krant	95
De dagen tot de begrafenis	96
De begrafenisstoet als publiek hoogtepunt	98
De begrafenisdienst: een geclassificeerd ritueel	102
Missen voor het zielenheil	106
Conclusie	109
6 Grafmonumenten en hun stijlcategorieën	111
Neoromaans	113
Neoclassicistisch	116
Neogotisch	119
Neorenaissancistisch	121
Neobarok	123
Heimatkunst	125
Art deco	127
Art nouveau	129
Romantisch	131
Mengvorm	133
Eclectisch	134
Conclusie	139
7 Een ‘heidense stijl’ in de stad van Cuypers? Grafstijl en levensbeschouwelijke oriëntatie	140
Neoclassicisme, neogotiek en art deco	142
Roermondse grafstijlen in vergelijkend perspectief	146
Verbanden tussen grafstijl en religie, politieke voorkeur of sociale status	148
Conclusie	152
8 Conclusie: de begraafplaats als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’	154
Classificatie	154
Rituelen	156
Grafmonumenten	156
Spiegel en microkosmos	158

Bijlagen	159
I 'Historical International Standard Classification of Occupations'	159
II Berichtgeving over begrafenissen in de lokale kranten	165
III Beschrijving van de Tridentijnse requiemmis	166
IV De tarieven voor begrafenisdiensten in de Sint- Christoffelkerk per klasse	168
V De inventarisatie van een stenen archief	168
VI Verklarende woordenlijst van kunsthistorische en bouwkundige begrippen	171
VII Klerikalen en liberalen: stijl en locatie van hun graven	173
 Geraadpleegde bronnen	175
Archieven en documentatie	175
Gepubliceerde bronnen en literatuur	176
 Summary	184
Register	189
Curriculum vitae	195
 Tabellen	
4.1 Prijzen in guldens voor 'het begraven van een lijk' per begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1925	70
4.2 Prijzen in guldens voor een koopgraf in begraafklasse I op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1925	70
6.1 Grafstijlen en het aantal grafmonumenten per grafstijl op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1940	112
BI.1 Vereenvoudigde indeling van de HISCO beroepenclassificatie	159
BI.2 Het aandeel van begravenen zonder beroep per steekjaar en begraafklasse	160
BI.3 De beroepen van de begravenen, de classificatie volgens HISCO, en hun aantal per steekjaar	160
BIV.1 De tarieven voor begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelkerk per klasse (guldens)	168
BVII.1 Grafstijlen van begraven liberalen en klerikalen in Roermond, 1860-1926	173
BVII.2 Grafstijlen, graflocatie naar politieke kleur. Percentages en aantallen	174
 Grafieken	
4.1 Begravingen per begraafklasse in % van het totaal, 1870-1940	71
4.2 De begravenen in begraafklasse I, ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd) in 1880, 1895, 1913 en 1930	73
4.3 De begravenen in begraafklasse II, ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd) in 1880, 1895, 1913 en 1930	75
4.4 De begravenen in begraafklasse III, ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd) in 1880, 1895, 1913 en 1930	77
4.5 De begravenen in begraafklassen III 'onvermogen' (1880 en 1895) en IV (1913 en 1930), ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd)	78
4.6 De begravenen naar geboorteplaats per begraafklasse per steekjaar	81

5.1	Het aantal begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelkerk per klasse in 1880, 1895, 1913 en 1930	103
5.2	Uitvaarten in de Sint-Christoffelparochie per beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd of Hv) 1880, 1895, 1913 en 1930, in % van het totaal	107
6.1	Het aantal nieuw opgerichte grafmonumenten per jaar in de vijf meest voorkomende grafstijlen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1940	112
7.1	Procentuele verdeling van de grafstijlen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1940	147

Kaarten

3.1	De begraafplaats in 1785	56
3.2	De begraafplaats na de eerste uitbreiding van 1857-1858	59
3.3	De begraafplaats na de tweede uitbreiding van 1882-1883	64
3.4	De begraafplaats na de derde uitbreiding in 1912	65
7.1	Neoclassicistische grafmonumenten op de begraafplaats	143
7.2	Neogotische grafmonumenten op de begraafplaats	145
7.3	Art deco-grafmonumenten op de begraafplaats	146
7.4	De ligging van neoclassicistische en neogotische grafmonumenten rond de Bisschoppenkapel	151

Verklaring der tekens in tabellen en bijlagen

• = de gegevens ontbreken

- = nul

o (o,o) = het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid

Niets (blank) = een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen

Woord vooraf

Mensen zijn in bepaalde mate ‘het product’ van hun voorgeschiedenis. Dit proefschrift zou nooit geschreven zijn als niet op zeer jonge leeftijd mijn vader overleden was. Vanaf mijn kinderjaren kwam ik jaarlijks rond Allerzielen op het oude parochiekerkhof in Melick om samen met mijn moeder het graf van mijn vader te verzorgen. Het is een voor mij persoonlijk uiterst belangrijk ritueel dat ik nu, 40 jaar later nog altijd in ere houd. Als kind werd ik gegrepen door de drukte op het kerkhof tijdens die vaak winderige, soms ‘waterkoude’ dagen op de grens tussen de maanden oktober en november; door de sacrale en ietwat mysterieuze sfeer die er heerste, de mensen die er al keuvelend rondliepen, de kaarsjes die brandden op de graven en de dingen die mijn moeder vertelde bij de graven van dorpsgenoten die ze gekend had. Kerkhoven en begraafplaatsen trokken daardoor al vroeg mijn aandacht. Tijdens mijn laatste jaar op de basisschool kwam daar de fascinatie voor geschiedenis bij. Het was 1984, het jaar waarin met een tv-serie en boeken werd herdacht dat Willem van Oranje 400 jaar tevoren vermoord was. De aandacht voor de ‘Vader des vaderlands’ en de Nederlandse Opstand waren voor mij aanleiding om op 12-jarige leeftijd een besluit te nemen: ik zou geschiedenisleraar worden. Na het gymnasium- α op het Bisschoppelijk College Schöndeln in Roermond besloot ik in 1990 dan ook aan de Hogeschool Katholieke Leergangen Sittard (HKLS) aan de opleiding tot leraar geschiedenis te beginnen. Lesgeven in het vak geschiedenis werd inderdaad mijn passie. Na afronding van de lerarenopleiding begon ik in 1994 aan een doctoraalstudie Nieuwste geschiedenis in Nijmegen. Intussen had ik het plan opgevat om af te studeren op een onderzoek waarin ik twee interessegebieden zou kunnen combineren: geschiedenis en begraafcultuur. Van dat plan raakte ik slechts verder overtuigd toen ik in 1996 – vanaf de oprichting – bestuurslid werd bij de Stichting Oude Kerkhof, een gezelschap van enthousiaste mensen dat zich ten doel stelde de oude Roermondse begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ te behoeden voor verder verval. Mijn belangstelling voor deze begraafplaats, vooral bekend vanwege het ‘graf met de handjes’, groeide met de dag. Ze zou een belangrijke rol gaan spelen in mijn doctoraalscriptie. Onder de inspirerende begeleiding van Ton van de Sande, later hoogleraar vrijmetselarij in Leiden, studeerde ik in maart 1997 cum laude af op ‘Een gradatie in standen ...’ Rooms-katholieke begraafcultuur in Roermond 1920-1985.

Het voornemen om meteen na het behalen van mijn doctoraal te beginnen aan een proefschrift met als thema een verdere uitwerking van het doctoraalonderzoek naar begraafcultuur, liet ik om praktische redenen in de zomer van 1997 varen. Onzekerheid over de honorering van een onderzoeksvoorstel en het gelijktijdige aanbod van het Bisschoppelijk College Schöndeln om daar les te komen geven, deden me besluiten eieren voor mijn geld te kiezen. Mijn vriendin Daisy werkte al enkele jaren en de kans om dat zelf ook te gaan doen,

nota bene op mijn oude middelbare school, wilde ik niet onbenut laten. In 2004 kwam ik gedeeltelijk in dienst van de Fontys Lerarenopleiding Sittard (FLOS), de rechtsopvolger van de HKLS. Hoewel ik negen jaar met veel plezier les had gegeven in het middelbaar onderwijs, besloot ik in 2006 de kans te grijpen om volledig te gaan werken in het hbo-onderwijs. Mijn direct leidinggevende aan de FLOS, Thijs van Vugt, was op dat moment al enkele jaren onder begeleiding van Ad Knotter bezig met een promotieonderzoek naar het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht. Thijs stimuleerde me in datzelfde jaar om te beginnen aan een promotieonderzoek en bracht me in contact met zijn promotor Ad. Vervolgens maakte hij het mogelijk dat ik naast mijn primaire taken aan de FLOS kon werken aan mijn promotieonderzoek. Van het besluit om te gaan promoveren heb ik nooit spijt gehad. Ik zag het niet alleen als een logisch vervolg op mijn doctoraalstudie, maar ook – en misschien wel vooral – als een soort ‘levensopdracht’: uit het vroege overlijden van mijn vader moest iets moois groeien.

Hoewel het werken aan een proefschrift bij tijd en wijle een ‘eenzame’ bezigheid is, waren er in de afgelopen tien jaar velen die mij hielpen of, ook zeker niet onbelangrijk, geïnteresseerd vroegen naar de voortgang. De medewerkers van het Gemeentearchief Roermond waren uiterst behulpzaam tijdens de vele uren die ik in de studiezaal van het archief doorbracht, maar ook later als ik via mail om informatie of foto’s vroeg. Vaak kon ik een beroep doen op mijn contacten als redactielid van de Spiegel van Roermond. Gemeentearchivaris en mede-redactielid Hans van de Mortel voorzag mijn stukken meermaals van kritisch commentaar, zowel in gesprekken als schriftelijk. Redactievoorzitter Hein van der Bruggen vroeg ik nooit vergeefs om informatie over de historie van de stad Roermond, een historie die hij als geen ander kent. Hij becommentarieerde in de eindfase van het onderzoek mijn manuscript en voorzag me van zeer waardevolle feedback. De kennis die ik opdeed tijdens het kritisch lezen van conceptartikelen voor de Spiegel en het bespreken daarvan in redactievergaderingen waren van grote waarde. Als medeoprichter, bestuurslid, tot 2007 voorzitter en nadien vrijwilliger van de Stichting Oude Kerkhof leerde ik veel van mijn medebestuursleden en van een gevarieerd gezelschap van mensen met wie ik in die hoedanigheden in contact kwam. Bijzondere vermelding onder hen verdient mijn ‘amice’ John Vaessen, de *primus inter pares* onder de vrijwilligers van de stichting die het prachtige Dood maar niet vergeten schreef over de ‘bewoners’ van de begraafplaats en een uiterst nuttige vraagbaak was tijdens het onderzoek voor en schrijven aan mijn proefschrift. Vrienden die naar de voortgang van mijn werk vroegen waren, met name ook in de eindfase van het onderzoek, belangrijk. Zij toonden begrip tijdens momenten waarop ik aangaf ‘druk aan het schrijven’ te zijn en even geen tijd voor andere dingen te hebben. Dat gold met name mijn vrienden Roger Long – die zeer behulpzaam was bij het maken van de vertaling voor de summary –, Willem Kiggen, Paul Cober en Jo Smeets, waarvan de laatste al meer dan twintig jaar mijn belangstelling voor begraafcultuur volgt en voedt. Rob Dückers, kunsthistoricus en vriend sinds de brugklas, speelde een essentiële rol in mijn onderzoek gedurende de jaren tussen 2012 en 2015. Mijn dank aan hem is nauwelijks in woorden uit te drukken. Ondanks zijn drukke werkzaamheden als *assistant director* en docent kunstgeschiedenis voor het Emerson College European Center in Well was hij telkens weer bereid mij bij te staan in de moeilijke klus die de inventarisatie en beschrijving van ‘grafstijlen’ voor een historicus is. Samen publicerden we dan ook het artikel dat als basis diende voor het zesde en zevende hoofdstuk van dit

proefschrift. Ik ben dankbaar en trots samen met hem daaraan te hebben mogen werken. Mijn collega's aan de FLOS vroegen – naarmate het proces vorderde steeds vaker – hoe mijn onderzoek verliep. Zij toonden veel interesse en begrip. Niet alleen de collega's binnen het team Mens en Maatschappij, maar ook anderen deden dat voortdurend. Het was fijn hun interesse en steun te ervaren in een werkomgeving waar Collegialiteit met een hoofdletter geschreven wordt. Frits Criens, collega en woonachtig in Cuypers Roermondse 'cité ouvrière', was behulpzaam bij het vormgeven van de eerste versie van het manuscript. Collega Mandy Jackson corrigeerde de tekst van de summary. Het spreekt vanzelf dat Thijs van Vugt, in meerdere opzichten mijn voorganger en mentor, tussen mijn collega's een heel speciale plaats innam. Hij stimuleerde, faciliteerde, informeerde en kende de route naar het proefschrift, een route die hij zelf voltooide op 27 februari 2015. Ook hij nam met uiterste precisie mijn manuscript door en voorzag me van zeer gedetailleerde feedback. FLOS-directeur Anton van den Brink steunde vanaf onze kennismaking zonder voorbehoud mijn werkzaamheden als promovendus. Allen dank ik van ganser harte!

Mijn promotor Ad Knotter ben ik veel dank verschuldigd voor zijn begeleiding. Altijd vriendelijk, maar tegelijkertijd onvoorstelbaar scherp analyseerde hij tien jaar lang, keer op keer mijn werk. Telkens opnieuw moest ik vaststellen dat zijn feedback mijn teksten niet slechts verkortte, maar vooral verbeterde. Na elk overleg liep ik met hernieuwde energie het HCL-gebouw uit. Ad beschikt over de krachtige gave mensen te enthousiasmeren, ze vooral ook zelf te laten geloven in hun werk. Op de kruisingen van het onderzoek wees hij de juiste weg, ja, bracht hij soms 'leven in de dood'. En daarin slaagde hij zonder me ooit het gevoel te geven dat er haast geboden was. Ad, vele malen merci, ik had me geen betere promotor kunnen wensen!

De leden van de beoordelingscommissie bedank ik voor hun inspanningen om het wetenschappelijke niveau van dit proefschrift kritisch onder de loep te nemen en oppositie te voeren tijdens de openbare verdediging ervan. Voor zijn participatie in de beoordelingscommissie dank ik in het bijzonder Ton van de Sande. In 2015, achttien jaar na mijn doctoraalexamen, hernieuwden we aan de sfeervolle Berg en Dalseweg in Nijmegen ons fijne contact. Zijn werk als beoordelaar en aanwezigheid in de corona heb ik ervaren als een grote eer en maakte voor mij – na precies twintig jaar – 'de academische cirkel rond'. Willibrord Rutten, Ella Muyres en Paul Arnold van het SHCL dank ik voor hun buitengewoon nuttige en heldere commentaar op het manuscript en hun inspanningen om het werk drukklaar te maken. Max Wijnen ben ik erkentelijk voor de prachtige foto's die hij gemaakt heeft op de begraafplaats. De redactie van de Maaslandse Monografieën ben ik dank verschuldigd voor de bereidheid dit proefschrift op te nemen in haar illustere reeks en de begeleiding bij de productie ervan.

Mijn familie en schoonfamilie leerden leven met een historicus. Het moet niet altijd gemakkelijk (geweest) zijn een zoon, broer, schoonzoon of schoonbroer te hebben die voornamelijk achterom lijkt te kijken. Ik werd echter onvoorwaardelijk gesteund in mijn jarenlange zoektocht naar 'de historische werkelijkheid'. Regelmatig spraken familie en schoonfamilie hun bewondering en trots uit. Dat was, elke keer weer, heel fijn om te ervaren. Zeker in tijden waarin het niet zo wilde vlotten. Het afscheid van mijn moeder in februari 2012 viel me zwaar en leidde me naar een dal tussen de onderzoekstoppen. Graag had ik haar het eindresultaat van mijn werk in handen willen geven en haar willen bedanken voor

alles dat ze in de 40 jaar die we bij elkaar mochten zijn voor mij gedaan heeft. De wetenschap dat ze trots was op wat ik deed, zette me er echter toe aan vanaf de zomer van dat jaar het onderzoek met een hernieuwde, ongeken- de energie voort te zetten. Was het voor mijn familie en schoonfamilie al geen sinecure om een geschiedvorser in de familie te hebben, voor mijn gezin, bestaande uit mijn vrouw Daisy en onze kinderen Niels en Loes moet het soms nóg moeilijker geweest zijn. Hun echtgenoot en vader ‘sleepte’ hen al vroeg mee naar allerlei begraafplaatsen, was jarenlang in de avonduren verzonken in boeken en leek, zeker in de afgelopen maanden, soms meer aandacht voor zijn laptop te hebben dan voor zijn gezin. Opnieuw bepaalde een vader, ditmaal bewust, gedeeltelijk het leven van zijn kinderen. Niels en Loes klaagden echter nooit, papa schreef nu eenmaal een boek. Zonder de onvoorwaardelijke steun van mijn gezin, in de eerste plaats van mijn vrouw Daisy, was het onmogelijk geweest tien jaar lang, naast mijn werk aan de FLOS, historisch onderzoek te doen en een proefschrift te schrijven. Vanaf het allereerste begin stond ze achter mijn voornemen te gaan promoveren, wetend dat daarmee een grote investering van tijd en moeite gepaard zouden gaan. Ze zette me vaak heel nuchter met twee benen weer op aarde, haalde me geregeld uit een ‘historisch vacuüm’ terug naar de dagelijkse werkelijkheid. En ze vertrouwde voortdurend en blindelings op een goede afloop. Lieve Daisy, mijn dank is groot, maar kan mijn liefde voor jou niet evenaren!

Heythuysen, 16 september 2016.

Hoofdstuk 1

Inleiding

In 1879 bezocht de doopsgezinde predikant Jacobus Craandijk (1834-1912) tijdens een van zijn ‘wandelingen met pen en potlood’ Roermond. Hij liep daar ook de begraafplaats op, een bezoek waaraan hij later de volgende woorden wijdde:

[...] het kerkhof van Roermond. De Protestanten worden er ter ruste gelegd, in een afgezonderd gedeelte, digt bij den ingang, door een hoogen muur omringd. Abraham 's nakroost ligt erbuiten, achter een haag, wier onderhoud te wenschen overlaat, met het oog op de landweg die er langs loopt. De begraafplaats des R. Catholieken bevat eenige min of meer smaakvolle gedenktekens, waaronder een paar nieuwe zerken, wier opschrift getuigt, dat ook op den akker des doods, waar allen gelijk worden, de adeltrots zich niet ganschelijk kan verloochenen.¹

Op de Markt nam hij een begrafenisstoet waar:

En aan de eene zijde van het plein trekt de begrafenisstoet naar de hoofdkerk. De koorknapen met het witte overkleed en het groote kruis voorop. Dan de deken, in het zwart, met een zilveren kruis op den rug, en twee kapelaans. Dan de kist met de dragers. Dan een lange stoet van volgers. In de kerk zal de lijdienst worden gevierd, en als die is afgeloopen, dan gaan de geestelijken en de vrienden naar huis. Dan brengt de gesloten wagen, dien wij ook reeds hebben zien staan, met zilveren doodshoofden op schilden op de hoeken en een groot kruis op het midden, den doode zonder verder geleide door de lindenlaan naar het kerkhof bij de kapel van O.L.V. in 't Zand.²

Craandijk nam scherp waar dat het idee dat na de dood iedereen gelijk wordt op de Roermondse begraafplaats op zijn minst onvolledig werd uitgedrukt. Dat zal hij vaker hebben vastgesteld tijdens zijn omzwervingen door het negentiende-eeuwse Nederland. Het idee dat mensen na hun dood elkaars gelijken worden, kwam paradoxalerwijze tot ver in de twintigste eeuw – en wellicht tot op de dag van vandaag – niet tot uitdrukking in hun begraafcultuur. Dat ‘den doode zonder verder geleide’ naar zijn graf werd gebracht, gold zeker niet voor de bemiddelde Roermondenaar. Dit proefschrift heeft als thema de Roermondse begraafcultuur in de periode 1870-1940 en met name de verschillen tussen mensen daarin. Het was niet zonder betekenis dat Craandijks woorden ‘[...] op den akker des doods, waar allen gelijk worden [...]’ werden gevolgd door de observatie dat ook op het kerkhof ‘de adeltrotsch zich niet ganschelijk kan verloochenen’.

¹ Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, deel 4, 98.

² *Ibidem*, 99.

De Markt in Roermond zoals Jacobus Craandijk haar in 1879 waarnam en tekende. Links de begrafenisstoet op weg naar de kathedraal. Uit: Craandijk, Wandelingen door Nederland, deel 4.

BEGRAAFCULTUUR

Het begrip ‘begraafcultuur’ – ook wel ‘funeraire cultuur’ genoemd – wordt het duidelijkst gedefinieerd in Duitsland. Daar spreken wetenschappers van *Sepulkralkultur*, een woord afgeleid van het Latijnse *sepulcrum*, dat graf(plaats) betekent. *Sepulkralkultur* wordt omschreven als:

*alle kulturelle Erscheinungsformen, die mit der Totenbestattung und dem Totengedenken zu tun haben. Dazu gehören Kirchhöfe und Friedhöfe in ihren siedlungsstrukturellen, architektonischen, religiösen, garten- und landschaftskünstlerischen Erscheinungsformen, alle Arten von Grabstätten und Grabzeichen in Gestalt, Epigraphik und Symbolik, sämtliche literarische Zeugnisse wie Leichenpredigten, Toten-, Gedenk- und Gebetbücher, außerdem die Handlungen und Realien des Totenbrauchtums, eigentlich alles, was mit Sterben, Bestattung, Tod, Trauer und Erinnerung zu tun hat.*³

Het begrip ‘begraafcultuur’ omvat dus alle materiële en immateriële cultuurverschijnselen rondom sterven, begraven, dood, rouw en herinnering, en in die zin zal het hier ook worden gebruikt.

³ Sörries, *Großes Lexikon*, 282-283.

De belangstelling voor begraafcultuur is niet nieuw. Over de dood en rituelen daaromheen werd in Nederland al in de achttiende en negentiende eeuw geschreven.⁴ Aan het begin van de twintigste eeuw besteedde Johan Huizinga, vaak beschouwd als een voorloper van de mentaliteitsgeschiedenis, in zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* een hoofdstuk aan de omgang van middeleeuwers met de dood.⁵ In 1921 verscheen er een proefschrift over *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700* en in 1947 het tweedelige *Dodenbezorging en cultuur*.⁶

Onder verwijzing naar het werk van de Franse historicus Philippe Ariès stelde funerair historicus Wim Cappers dat de dood door de secularisering in de negentiende en twintigste eeuw en de daarmee gepaard gaande positieve waardering van het aardse bestaan in een taboesfeer kwam. Paradoxaal genoeg leidde dit taboe ertoe dat de belangstelling voor dood en sterven toenam. Sociologen schreven vanaf het midden van de jaren 1950 over het taboe en een decennium later begonnen ook historici zich in begraafcultuur te verdiepen.⁷

Philippe Ariès was de prominentste onder deze historici. Hij was pionier op een nieuw onderzoeksterrein: de geschiedenis van de menselijke houding ten opzichte van dood en sterven. Ariès opvattingen kregen veel invloed en zijn *L'homme devant la mort* (1977) wordt beschouwd als een standaardwerk. Ariès (1914-1984) maakte deel uit van de 'derde generatie Annales', die in de jaren 1970 vooral mentaliteitsgeschiedenis bedreef. Qua thema en werkwijze is *L'homme devant la mort* een duidelijke representant van deze Annales-traditie. Ariès werk inspireerde zijn Franse collega's Michel Vovelle (* 1933) en Pierre Chaunu (1923-2009).⁸ Vovelle noemde het schrijven over collectieve gedragskenmerken van mensen in het verleden het 'schrijven van een geschiedenis van de stilte'.⁹ Dat geldt ook voor het schrijven over begraafcultuur: mensen waren in het verleden meestal niet in staat hun gewoonten en gebruiken op papier te stellen of vonden hun rituelen zó vanzelfsprekend dat ze zelden of nooit de moeite namen daarover iets te zeggen of te schrijven.

Na Ariès begonnen ook niet-Franse historici onderzoek te doen naar begraafcultuur. In Nederland gaf Pim den Boer in 1976 daartoe een belangrijke aanzet.¹⁰ Aspecten van begraafcultuur in Nederland kwamen in allerlei studies over Nederlandse steden en regio's aan de orde. Desondanks moest in 1989 worden vastgesteld dat het onderzoeksterrein in Nederland 'nog vrijwel braak' lag. Vanaf de jaren 1990 verschenen er meer monografieën over kerkhoven, begraafplaatsen en gebruiken rondom dood en sterven. Cappers stelt echter terecht dat de reikwijdte en kwaliteit van deze publicaties 'niet zelden beperkt' was. Het aantal studies op het terrein van begraafcultuur bleef schaars, de auteurs en hun aanpak vooral niet-wetenschappelijk.¹¹

Het belang van de niet-wetenschappelijke studies naar (aspecten van) begraafcultuur mag echter niet worden onderschat. Henk L. Kok publiceerde al in 1970 een *Geschiedenis van de laatste eer in Nederland* en wist daarmee een indrukwekkende hoeveelheid funeraire kennis voor het nageslacht vast te leggen. Zijn werk is een niet te missen bron voor iedereen die be-

4 Van der Zeijden, *Balans en perspectief*, 2.

5 Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, hoofdstuk 11: Het beeld van de dood.

6 Hirsch, *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700* en Fahrenfort en Van de Graft, *Dodenbezorging en cultuur*.

7 Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 10-14.

8 Vovelle, *Vision de la mort*; idem, *Piété baroque et déchristianisation*; idem, *Mourir autrefois*; idem, *La mort et l'Occident*; idem, *La ville des morts*; idem, *L'Heure du grand passage*; idem, *Les âmes du purgatoire* en Chaunu, *La Mort à Paris*.

9 Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis*, 106.

10 Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 161-201.

11 Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 14.

langstelling heeft voor begraafcultuur.¹² In talrijke werken over kerkhoven, begraafplaatsen en gebruiken rondom dood en sterven hebben niet-wetenschappers veel nuttige informatie bijeengebracht, ook voor dit proefschrift. Veel van deze informatie werd vergaard en (digitaal) beschikbaar gesteld onder de verantwoordelijkheid van verenigingen die zich bezighouden met begraafcultuur. Daar ontmoeten enthousiaste amateurs elkaar en werken ze samen met andere belangstellenden en wetenschappers. In België is dat de *Vereniging voor funeraire grafkunst Epitaaf vzw* (1984), in Nederland de *Vereniging De Terebinth* (1991) en in de Verenigde Staten de *Association for Gravestone Studies* (AGS, 1977).¹³

Maar ook op wetenschappelijk niveau zijn in de afgelopen jaren steeds meer initiatieven genomen om te komen tot een verantwoorde bestudering van begraafcultuur. Geen enkele onderzoeker kan heen om het Duitse *Zentralinstitut und Museum für Sepulkralkultur* (1992) en de daarbij behorende *Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal e.V.* Het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover – voortgekomen uit de in 1990 opgerichte Stichting Nederlands Uitvaartmuseum en geopend in 2007 – kan met zijn ‘funeraire academie’ beschouwd worden als de Nederlandse pendant van dit Duitse instituut. Het *Zentralinstitut* heeft in de ruim twintig jaar van zijn bestaan een indrukwekkende hoeveelheid wetenschappelijke studies over begraafcultuur het licht doen zien.¹⁴ Vaak wordt daarbij samengewerkt met niet-wetenschappelijke belangstellenden. Zo lanceerden de Rijksuniversiteit Groningen en het Museum Huis in het kader van de Eems Dollard Regionale samenwerking in 2010 het project *Memento Mori. Sterven en begraven in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland*, waarin een groot aantal al dan niet wetenschappelijke Duitse en Nederlandse organisaties samenwerkt aan een gemeenschappelijk doel:

de inventarisatie van overeenkomsten en verschillen binnen de Eems Dollard Regio (EDR) ten aanzien van de cultuur van sterven en begraven, hoe de omgang met het einde van het leven zich in de culturele, maatschappelijke en religieuze verscheidenheid van dit gebied historisch heeft ontwikkeld en plannen te maken voor verder onderzoek en valorisatie. De plannen zijn er op gericht de cultuur rond sterven en begraven beter toegankelijk te maken en instrumenten te ontwikkelen waarmee het funerair erfgoed in het gebied beter kan worden beheerd.¹⁵

WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

In Duitsland leidde de hernieuwde belangstelling voor begraafcultuur omstreeks 1990 tot enkele belangrijke publicaties. Barbara Happe beschrijft in haar proefschrift *Die Entwicklung der Deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870* (1988) de aanleg van nieuwe begraafplaatsen in Duitse gebieden vanaf de zestiende eeuw – toen onder invloed van de Reformatie kritiek ontstond op het begraven in kerkgebouwen en de eerste begraafplaatsen buiten steden werden aangelegd. Aan de hand van de historie van deze begraafplaatsen bespreekt Happe ontwikkelingen in de religie, hygiëne, architectuur en tuinkunst en hun invloed op opvattingen over leven, dood en begraven. Happes reconstructie van ‘ein zivilisationsgeschichtlicher Prozeß’ staat daarmee in de Annales-traditie, die in het eraan voorafgaande

¹² Zie van H. Kok onder andere: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland; Erfenis onzer voorouders; Funerair Lexicon; Thanatos*.

¹³ Zie: www.epitaaf.org; www.terebinth.nl; www.gravestonestudies.org, geraadpleegd op 28-08-2015.

¹⁴ Zie: www.sepulkralmuseum.de en www.totzover.nl, geraadpleegd op 28-08-2015.

¹⁵ Zie: www.memento-mori.nu, geraadpleegd op 28-08-2015.

decennium enkele pionierswerken van Franse historici had opgeleverd. In 1996 volgde het proefschrift van Norbert Fischer: *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*. Meer dan in Happes proefschrift wordt in dit boek aandacht geschonken aan sociaalhistorische aspecten van het begraven: achtereenvolgens de invloed van verlichtingsdenkenbeelden, industrialisering en burgerlijke cultuur, de *Reformbewegung* en het nationaalsocialisme op de aanleg en het uiterlijk van begraafplaatsen in Duitsland. Fischer betoogt dat negentiende-eeuwse begraafplaatsen de in de maatschappij bestaande machtsverhoudingen weerspiegelden: ‘Gerade die Aufteilung in Reihengräberfelder und privilegierte Bereiche wurde zum wichtigsten Charakteristikum damaliger und späterer Friedhöfe und spiegelte damit die tatsächlichen gesellschaftlichen Machtverhältnisse wider’.¹⁶ Burgers wensten ook na hun dood de plaats te krijgen die hen ‘toekwam’:

*Die krumme Linie sorgte für jene Auffächerung der Friedhofsfläche, die den differenzierten Ansprüchen einer sich in verschiedene Schichten hierarchisch verzweigenden bürgerlichen Klasse entsprachen. Gelehrte, Beamte, später die Vertreter professionalisierter Berufswege wie Ärzte, dann natürlich Kaufleute, Fabrikanten, Bankiers und andere Vertreter eines teilweise neureichen Großbürgertums forderten Plätze auf dem Friedhof, die ihrem Rang und Prestige entsprachen.*¹⁷

Onder invloed van deze burgerlijke cultuur werd de begraafplaats volgens Fischer ‘zu einer Stätte gesellschaftlicher Repräsentation’ en ‘materialisierter Ausdruck gesellschaftlicher Entwicklungen’ die ervoor zorgde ‘daß die soziale Hierarchie auch nach dem Tod aufrecht-erhalten blieb’.¹⁸ En zo ‘spiegelte die neue Aufteilung des Friedhofs [...] gesellschaftlicher Hierarchien wider’.¹⁹ Fischers opvatting dat negentiende-eeuwse begraafplaatsen de sociale verhoudingen in de levende samenleving weerspiegelden, is ook leidraad geweest in dit onderzoek. Het is bovendien een opvatting waarin hij niet alleen staat.

Aan het begin van de jaren 1990 verschenen twee studies op basis van uitgebreid veldonderzoek op begraafplaatsen in Hamburg en Aken.²⁰ Daarin werden de resultaten gepresenteerd van een inventarisatie van een gedeelte van de grafmonumenten op respectievelijk begraafplaats Ohlsdorf in Hamburg en de Akense Ostfriedhof. De Hamburgse selectie bestaat uit een beschrijving van 1.307 grafmonumenten, maar de stijlen waarin de afzonderlijke monumenten zijn opgericht, werden niet benoemd. De Akense studie van Schild en Jansen was van onschatbare waarde voor het onderhavige proefschrift. In 1997 veronderstelde Eberhard Kändler in zijn studie naar grafmonumenten van de Hamburgse Oberschicht een duidelijk verband tussen de woonverhoudingen in de Hanzestad en de *soziale Schranken* in de Hamburgse Totenstädten.²¹ Net als Fischer veronderstelt Kändler een link tussen sociale gelaagdheid in de stad en classificatie op de begraafplaats. De verschillen tussen de graven van de rijken en die van de unteren Bevölkerungsschichten worden treffend vergeleken met de verschillen in woonomstandigheden van de rijke Hamburger en zijn minder kapitaalkrachtige stadgenoot:

¹⁶ Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 54.

¹⁷ *Ibidem*, 88.

¹⁸ *Ibidem*, 88 en 137.

¹⁹ *Ibidem*, 139.

²⁰ Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof* en Leisner e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof Ohlsdorf*.

²¹ Kändler, *Begräbnishain und Gruft*, 78.

Hier schwelgt ein Mann, der vielleicht eine Million besitzt, in einem so weiten Gebäude, dass er trotz seines überflüssigen grossen Hausstandes nicht ausfüllen kann, und in dem Meublement eines einzelnen Zimmers viele Tausend Mark kostet ... Dort hat sich gar eine Kolonie freier Reichsbürger, die gerade nicht nur arm und elend genug sind, ins Armenhaus aufgenommen zu werden, in einer Reihe von Kellern eingenistet. Fast kein Strahl der Sonne gelangt zu ihnen, aber wohl bei anhaltendem Regen der Abfluss des überströmenden Gassenkotes ...²²

Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw deed vooral het Zentralinstitut van zich spreken door publicaties onder redactie of van de hand van Reiner Sörries. De directeur van het Zentralinstitut en Museum für Sepulkralkultur was in de hoedanigheid van schrijver-redacteur verantwoordelijk voor de uitgave van drie delen van het zo goed als alomvattende *Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur*.²³ Onder zijn redactie verscheen in 2003 *Raum für Tote* en in 2009 *Grabkultur in Deutschland*, respectievelijk over de geschiedenis van kerkhoven en begraafplaatsen in Duitsland en de ontwikkeling van grafmonumenten in dat gebied. In dat laatste jaar zag ook de monografie *Ruhe sanft. Kulturgeschichte des Friedhofs* het licht, waarin Sörries het ontstaan en de ontwikkeling van het christelijke kerkhof beschrijft. In dat werk stelt Sörries: 'Die soziale Ordnung der städtischen Gesellschaft fand ihren sepulkralen Spiegel auf dem Friedhof'.²⁴ Sörries' naam als de Duitse expert op het gebied van begraafcultuur werd recent bevestigd door een monografie over de islamitische begraafplaats: *Von Mekka bis Berlin. Archäologie und Kulturgeschichte des islamischen Friedhofs*.²⁵

Vanaf het einde van de jaren 1980 nam ook de wetenschappelijke belangstelling voor begraafcultuur in Groot-Brittannië toe. In haar *To prove I'm not forgot. Living and dying in a Victorian city* (1990) beschrijft historica Sylvia Barnard het leven en sterven in overvolle Victoriaanse steden, een beschrijving die uitmondde in een vooral sociale geschiedenis van de Britse begraafcultuur in de late negentiende eeuw, met als voorbeeld industriestad Leeds. Uitgaande van de begraafplaats in deze stad probeert Barnard de Victoriaanse stedelijke gemeenschap te begrijpen en te reconstrueren, een aanpak die het onderhavige onderzoek mede inspireerde. Ook Barnard stelt begraafplaatsen voor als 'spiegels' van de (stedelijke) samenleving waarin ze dienst deden:

But if death levelled in a common mortality, the rules, rituals and respectabilities of Victorian burial reinforced all those hierarchies of class and confessional boundaries which the Victorians upheld so stoutly to maintain divisions amongst the living. The scale and situation of the turfy plot (predictably, first-class graves were on the highest ground), the quality of the stone, the height of the obelisk, the lavishness of the mason's design and inscription – all eloquently bespoke the ranks and divisions of the city itself.²⁶

Barnard is duidelijk over het belang van bewaard gebleven Victoriaanse begraafplaatsen: '[...] they resurrect for us the nineteenth-century urban scene [...]'.²⁷ Het werk is niet alleen hierom interessant, maar ook vanwege Barnards gedetailleerde beschrijving van de 'Victorian celebration of death', de overdadige 'viering' in het negentiende-eeuwse Engeland van begrafenissen van aanzienlijke burgers – voornamelijk tot uiting gebracht in de begrafe-

²² Ibidem.

²³ Sörries, *Großes Lexikon*, Band 1 t/m 3.

²⁴ Idem, *Ruhe sanft*, 177. Zie ook: idem, *Großes Lexikon*, Band 1, 286: 'Sozialstruktur'.

²⁵ Idem, *Von Mekka bis Berlin*.

²⁶ Barnard, *To prove I'm not forgot*, 9.

²⁷ Ibidem, 229.

nisstoet – en het contrast met het afscheid van de minder gegoeden.²⁸ Over haar boek zegt Barnard: 'In thus recognising that the culture of death replays life itself, in seeing the cemetery as a kind of Pompeii, or as a frozen glacier slice of time, lies the special insight of this poignant book'.²⁹

In zijn in 2004 verschenen werk *Mortuary monuments and burial grounds of the historic period* richt de Britse archeoloog Harold Mytum zich op de ontwikkeling van grafmonumenten – voornamelijk vanaf de achttiende eeuw – en bespreekt hij de mogelijkheden die bestudering van begraafplaatsen, stoffelijke resten en grafmonumenten biedt ter beschrijving van menselijke samenlevingen in het verleden. Mytum benadrukt in zijn studie de grote historische waarde die begraafplaatsen hebben als 'stenen archief', zeker waar het de bestudering van hun 'intra-site spacial arrangement' betreft. Ook wijst hij op de negentiende- en twintigste-eeuwse 'zoning by ability to pay'.³⁰ *Mortuary monuments* onderschrijft daarmee het 'spiegelkarakter' van begraafplaatsen, maar is in de eerste plaats bedoeld om een overzicht te bieden van methoden en mogelijkheden van onderzoek op historische begraafplaatsen, waardoor het nauwelijks in detail treedt.

Julie-Marie Strange promoveerde in 2005 op een studie naar *Death, grief and poverty in Britain, 1870-1914*. Strange stelt dat begrafenissen niet alleen betekenis hadden voor de Victoriaanse en Edwardiaanse elite en middengroepen, maar ook voor de lagere sociale klassen, aangezien 'it measured their place in a social hierarchy'.³¹ Ook zij benadrukt het karakter van de negentiende-eeuwse begraafplaats als spiegel van het stedelijke landschap:

[...] the cemetery represented 'a new kind of institution' that enabled the expression of 'new cultural formations'. This was especially evident in the distinction between the private and the common grave, 'an almost parodic equation' of the gulf between the respectable middle classes' retreat into suburban privacy and the poor who lived and died in public.³²

En in een nog explicietere verwijzing naar het 'spiegelkarakter' zegt ze: 'It is widely acknowledged that the Victorian burial ground represented a mirror on the urban landscape: prestigious plots with expensive monuments echoed the spatial arrangement of affluent suburbs; common graves were analogous to slum tenements'.³³ Maar net als Barnard doet ze dat niet op grond van kwantitatief veldonderzoek, hetgeen onderzoek naar de vraag in hoeverre begraafplaatsen daadwerkelijk een 'spiegel' of 'microkosmos' waren van de stad waarin ze lagen, des te interessanter, zo niet urgenter maakt. Voor de studie van Lynn Macgill geldt hetzelfde. In haar *A spectacle of the respectable? A case study: Keighley cemetery and memorialisation* (2009) wijst Macgill op het fenomeen van 'hiërarchische ordening' in (drie) begraafklassen. Ook zij schrijft dat negentiende-eeuwse begraafplaatsen de steden waarin ze lagen weerspiegelden: 'Cemeteries were the showpieces of death and people went to them in order to view the material prosperity of a town. They became cities of the dead, replicating the town by mirroring it's image [...]'.³⁴ Een door kwantitatief onderzoek ondersteund

²⁸ *Ibidem*, 8. Zie voor een uitvoerige uitwerking van de typering 'celebration of death': Metcalfe en Huntington, *Celebrations of death*.

²⁹ *Ibidem*, 9.

³⁰ Mytum, *Mortuary monuments*, 47-53.

³¹ Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 115.

³² *Ibidem*, 4.

³³ *Ibidem*, 164.

³⁴ Macgill, *A spectacle of the respectable?*, 17-18 en 32.

verband tussen classificatie en ‘spiegelkarakter’ legt Macgill echter niet. Ze constateert terecht dat ‘there is no present published text that deals with these questions and therefore further work could be profitably undertaken’.³⁵

In Frankrijk en over begraven in Frankrijk bleef het na de pioniersstudies van Ariès en Vovelle een tijdlang stil. In 1993 verscheen echter *Death and the afterlife in Modern France* van de Amerikaanse historicus Thomas A. Kselman, waarin hij de omgang met de dood en opvattingen over het hiernamaals in het negentiende-eeuwse Frankrijk beschrijft. Het grote dilemma van de Franse begraafcultuur in die eeuw was de vraag hoe het ideaal van de Franse Revolutie – gelijke behandeling – verzoend kon worden met het streven van welgestelde burgers naar een zo individueel mogelijke begrafenis. Volgens Kselman werden de Parijse begraafplaatsen door tijdgenoten – anno 1844 – gezien als een spiegel van de negentiende-eeuwse Parijse klassenstructuur: ‘Observers were acutely conscious of the fact that dividing cemeteries into concessions mirrored the class structure of contemporary Paris’.³⁶ Hij verwijst daarbij naar het percentuele verschil tussen gemeenschappelijke, tijdelijke (huur-) en ‘eeuwigdurende’ (koop-)graven in de perioden 1821-1823 en 1839-1848, maar niet naar de cijfermatige ontwikkeling van begraafklassen in de periode daarna.³⁷ Ook Kselman bespreekt het verschijnsel van classificatie op begraafplaatsen en wijst op het ‘spiegelkarakter’ van Parijse begraafplaatsen in de negentiende eeuw: ‘The division of cemeteries into concessions reflects [...] class structure and consciousness [...]’.³⁸ Maar hij werkt dat – net als de Duitse en Britse onderzoekers – niet verder uit door kwantitatief onderzoek. Wel stelt hij op basis van een rapport uit 1905 vast dat in de periode tussen ongeveer 1830 en 1870 het percentage Parijzenaars dat koos voor een *service extraordinaire* – de hoogste klasse begrafenis(dienst) – groeide, bewijs voor een toenemend statusbewustzijn in de Franse hoofdstad dat tot uiting werd gebracht via *funeral display*. Volgens Kselman waren Parijzenaars uiterst gevoelig voor het verband tussen de kosten van de begrafenis en de status van de overledene.³⁹

De eerste Franse historica die na Ariès en Vovelle met een omvangrijk werk het terrein van de begraafcultuur betrad, was Madeleine Lassère. Haar studie *Villes et cimetières en France. De l'Ancien Régime à nos jours* (1997) biedt een zeer uitgebreid en gedetailleerd verslag van de ontwikkeling van een groot aantal stedelijke begraafplaatsen vanaf het einde van de achttiende eeuw tot 1996.⁴⁰ Lassère beschrijft de politieke, sociale en religieuze criteria die ten grondslag lagen aan de keuze voor een locatie en de inrichting van begraafplaatsen in Franse steden. Vermeldenswaard is ook *Le marché des défunts* van Pascale Trompette (2008) waarin het ontstaan van de ‘économie de l'hommage’ beschreven wordt, de ‘économie’ rond dood en begraven, die vanaf het einde van de achttiende eeuw werd gedomineerd door geestelijkheid, broederschappen en begrafenisondernemers.⁴¹ Trompette baseert zich in haar vooral sociaaleconomische werk op een indrukwekkende hoeveelheid schriftelijke bronnen. Veldonderzoek op begraafplaatsen of onderzoek in begraafregisters heeft zij niet gedaan.

³⁵ *Ibidem*, 55.

³⁶ Kselman, *Death and the afterlife in modern France*, 184.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, 189.

³⁹ *Ibidem*, 239-240.

⁴⁰ Lassère, *Villes et cimetières en France*.

⁴¹ Trompette, *Le marché des défunts*, 190.

In 2012 schreef Trompette een hoofdstuk met de titel 'Pompes funèbres and the overflowing of ostentatious funerals' in het boek *Managing overflow in affluent societies*. In dit stuk gaat ze in op de ontwikkeling van een commerciële uitvaartindustrie in Franse steden als gevolg van het napoleontische decreet op het begraven van 1804. Het systeem van geclasificeerde tarieven voor begrafenissen dat door revolutionairen was bedoeld om voor elke burger een minimaal 'pakket' aan diensten te garanderen, werd door welgestelde burgers aangegrepen om hun sociale status en rijkdom te etaleren. Van de inkomsten die voortkwamen uit de begrafenissen van deze kleine '19th century high society' kon feitelijk het veel grotere aantal begrafenissen van de rest van de bevolking betaald worden.⁴² Trompettes studies werpen een scherp licht op het systeem van klassen bij begrafenissen, de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse uitvaartindustrie en de – vaak moeizame – zakelijke relatie van begrafenisondernemers met geestelijke en wereldlijke overheden. In datzelfde jaar publiceerde de Amerikaanse historica Suzanne Glover Lindsay een studie over grafmonumenten en -kunst in Frankrijk, *Funerary arts and tomb cult. Living with the dead in France, 1750-1870*.⁴³ Glover Lindsay concentreert zich op de ontwikkeling van met name grafbeelden 'and the mentalities that shaped them' gedurende een periode waarin Frankrijk diepgaande en vaak gewelddadige veranderingen onderging. Omdat ze slechts een klein aantal zeer elitaire grafmonumenten onderzoekt, zijn de conclusies die uit haar studie te trekken zijn voor de ontwikkeling van grafmonumenten in het algemeen beperkt.

In 2015 verscheen van de hand van de gerenommeerde Amerikaanse historicus Thomas W. Laqueur *The work of the dead. A cultural history of mortal remains*.⁴⁴ Laqueur beschrijft hierin het 'werk' dat het dode lichaam heeft verricht, i.e. de betekenis die het vanaf de eerste menselijke samenlevingen heeft gehad voor de levende mens. Volgens Laqueur lieten negentiende-eeuwse begraafplaatsen 'a new necrogeography in the service of a new social order' zien, waarmee hij doelt op hun karakter als 'spiegel' van de toenmalige sociale verhoudingen: 'It was the sociology of the cemetery that most impressed nineteenth-century observers. Or, more specifically, it was the way in which a memorial landscape bore witness to social configurations of the dead'. De grafmonumenten, 'tombs' op deze begraafplaatsen in Noordwest-Europa en de Verenigde Staten betitelt Laqueur als 'the buildings of the city of the dead'.⁴⁵

In België staat het wetenschappelijk onderzoek naar en schrijven over begraafcultuur nog in de kinderschoenen. Weliswaar is er het tweedelige, indrukwekkende overzichtswerk van Lucien de Cock, maar de auteur bestudeert het thema niet als professioneel historicus.⁴⁶ In 2006 en 2009 werden twee waardevolle scripties geschreven door Belgische studenten kunstgeschiedenis: *De gemeentelijke begraafplaats aan de Gasthuisstraat te Temse* door Anne Depestel en *Het funerair oeuvre van Charles Emile Janlet: In het kielzog van de traditie* door Valerie Billiet.⁴⁷ Beide scripties beschrijven de kunsthistorische ontwikkeling van negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse grafmonumenten. Depestel inventariseert en beschrijft de (kunst)

⁴² Idem, 'Pompes funèbres and the overflowing of ostentatious funerals', 19-42.

⁴³ Glover Lindsay, *Funerary arts and tomb cult*.

⁴⁴ Laqueur, *The work of the dead*.

⁴⁵ Ibidem, 273, 284, 286 en 309.

⁴⁶ De Cock, *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa* en idem, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa*.

⁴⁷ Depestel, *De gemeentelijke begraafplaatsen* en Billiet, *Het funerair oeuvre*.

stijlen van grafmonumenten op de begraafplaats in Temse en is daarmee een van de weinigen die uitgebreid veldonderzoek heeft gedaan. Billiet verdiept zich in de funeraire werken van de negentiende-eeuwse Belgische architect Emile Janlet (1839-1919). Haar beschrijving van diens grafkapellen en -monumenten is goed gedocumenteerd en gebaseerd op zeer gedetailleerd veldonderzoek.

In Nederland werd in 1990 onder redactie van Albert van der Zeijden door historici, kunsthistorici en een socioloog geschreven over de dood.⁴⁸ Enkele jaren tevoren was van de hand van historicus Ruud Spruit *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw* (1986) verschenen.⁴⁹ In dit compacte werk geeft de auteur een overzicht van de begraafcultuur in Nederland vanaf de prehistorie tot aan het einde van de twintigste eeuw. Het werk van Spruit lijkt een beter onderbouwde en geordende versie van Henk Koks *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, maar verwijst daar vreemd genoeg niet naar en kent geen notenapparaat. Desondanks is het werk van Spruit waardevol te noemen: *De dood onder ogen* is het eerste werk van een Nederlandse historicus sinds Ariès waarin een poging wordt gedaan een overzicht te schetsen van de ontwikkeling van de begraafcultuur in Nederland. Spruit kon onder meer putten uit *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900*, de catalogus die in 1980 werd uitgegeven bij de tentoonstelling ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Utrechtse begraafplaats Soestbergen.⁵⁰

In 1999 verscheen een opvallend artikel van de hand van historicus Kees Mandemakers.⁵¹ In het licht van dit onderzoek is nog vermeldenswaard *De stad en de dood. Algemene begraafplaats Crooswijk, Rotterdam 1828-2000* van kunsthistorica Mariëtte Kamphuis (1999). Samen met enkele studenten kunstgeschiedenis bracht zij de historie van begraafplaats Crooswijk in beeld, waarbij telkens in – heel letterlijke – vergelijkingen wordt gewezen op het idee van de begraafplaats als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’ van de stad Rotterdam: tussen graven met hekwerken op de begraafplaats en voortuinen met hekwerken in de stad, tussen het ‘villapark’ op de begraafplaats en de villaparken in de stad, tussen de ‘zichtlocaties’ op de begraafplaats en de boulevards in de stad en tussen de ‘stenen pakhuizen’ op het derde klasse-gedeelte van de begraafplaats en de ‘speculatiebouw’ in de stad.⁵² Over het oudste centrale deel van de begraafplaats, waar Rotterdamse notabelen in chique grafkelders werden begraven, zegt Kamphuis: ‘Het quadrat vormt een perfecte weerspiegeling van alle onderlinge netwerken, familierelaties [...]’.⁵³ Hoewel Kamphuis c.s. het begrip ‘spiegel’ lijken te hanteren in een meer letterlijke betekenis dan de hierboven besproken onderzoekers, zijn hun vergelijkingen even interessant als hun zienswijze creatief is. Het is een aanpak die ook de onderzoeker van begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ zou kunnen verleiden tot mooie parallellen. Voor hem ligt het belang van *De stad en de dood* echter vooral in het feit dat het de eerste Nederlandse studie is waarin – zonder de termen te gebruiken – wordt geschreven over een begraafplaats als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’. Archeoloog Peter Bitter promoveerde in 2002 op een onderzoek naar graven en begraven in de Grote Kerk van Alkmaar. In zijn studie – die de periode tussen ongeveer de jaren 1000 en 1830 bestrijkt

⁴⁸ Van der Zeijden, *Balans en perspectief*.

⁴⁹ Spruit, *De dood onder ogen*.

⁵⁰ Snoep e.a., *Dood en begraven*.

⁵¹ Mandemakers, ‘Om de laatste eer’, 111-137.

⁵² Kamphuis, *De stad en de dood*, 14, 36, 48, 52, 60, 64 en 80.

⁵³ *Ibidem*, 10.

– besteedt hij ook aandacht aan sociale verschillen bij het begraven in en rond de kerk.⁵⁴

In 2012 promoveerde Wim Cappers op *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*, een zowel qua inhoud als omvang indrukwekkend werk in twee banden. Cappers, autoriteit op het gebied van begraafcultuur in Nederland, beschrijft in zijn proefschrift hoe de houding ten opzichte van de dood in de afgelopen vier eeuwen veranderde. Door de thematische opzet van zijn proefschrift en de ongekende hoeveelheid details is het niet eenvoudig de chronologische ontwikkeling in die beschrijving te volgen, maar zijn werk is de eerste wetenschappelijke poging een overzicht te creëren van begraafcultuur in Nederland sinds Fahrenfort en Van de Graft in 1947. Cappers wijst, net als Amerikaanse, Britse en Duitse voorgangers, op het belang van begraafplaatsen als ‘ruimtelijke microkosmos van de historische en de hedendaagse werkelijkheid’ en hun functie als een ‘geïdealiseerde verdubbeling van de stedelijke leefgemeenschap’.⁵⁵

VRAAGSTELLING

Studies over begraafcultuur wijzen dus stevast op het belang van begraafplaatsen als ‘spiegel’ van de samenleving waarvoor ze als dodenakker dienden. Cuypers-biograaf Wies van Leeuwen noemde de indeling van de Roermondse begraafplaats met het onderscheid in klassen ‘een afspiegeling van de maatschappelijke hiërarchie van deze dagen. Van de stedelijke elite met rijk gedetailleerde “eeuwigduurende graven” aan de hoofdassen tot de allerarmsten in de vierde klasse en de ongedoopten in een verloren hoek’.⁵⁶ Het gegeven dat voorgaande onderzoekers van begraafcultuur en begraafplaatsen sinds de jaren 1990 in uiteenlopende formuleringen hebben gewezen op het ‘spiegelkarakter’ van met name negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse begraafplaatsen – en Van Leeuwen dat ook doet voor de Roermondse begraafplaats – is bijzonder intrigerend. Het heeft mij op het spoor gezet van een eigen onderzoek naar de ‘hardheid’ van deze bewering vanuit verschillende invalshoeken: een politiek-institutionele, sociaalhistorische, religieus-culturele en kunsthistorische.

Begraafplaatsen worden vaak aangeduid als ‘necropool’, stad van de doden, een typering die lijkt te suggereren dat ze een voortzetting of ‘spiegel’ van hun ‘levende’ voorbeelden zouden zijn. De bewoners van de geclassificeerde Roermondse necropool, de begraafcultuur in de stad en de grafmonumenten op de begraafplaats worden in dit boek onder de loep genomen om vast te stellen of en in hoeverre, aan de ene kant, de typering van begraafplaatsen als spiegel van een samenleving stand kan houden, en het, aan de andere kant, mogelijk is door de bestudering van begraafcultuur een beeld te schetsen van de samenleving in Roermond tussen 1870 en 1940. In deze studie dient de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ dus als uitgangs- of vertrekpunt voor het onderzoeken van de begraafcultuur enerzijds en het schetsen van de sociale verhoudingen in de stad anderzijds. Via haar, de stad van de doden, kan het Roermond uit de periode tussen 1870 en 1940 opnieuw tot leven komen.

⁵⁴ Bitter, *Graven en begraven*.

⁵⁵ Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 20 en 189. Cappers noemt een aantal studies van ‘Angelsaksische historisch-geografen’ die begraafplaatsen vanaf de jaren 1960 beschreven als ‘cultuurlandschappen in de betekenis van een ruimtelijke microkosmos van de historische en hedendaagse werkelijkheid’ (*ibidem*, 21 noot 78).

⁵⁶ Van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 77.

De periode 1870-1940 wordt in de literatuur vaak betiteld als de ‘hoogtijdagen van de klassenmaatschappij’.⁵⁷ Op de Roermondse begraafplaats werd vanaf 1870 in drie duidelijk van elkaar te onderscheiden begraafklassen begraven. De begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ werd als enige algemene begraafplaats in de stad intensief gebruikt tot 1948, toen de nieuwe begraafplaats ‘Tussen de Bergen’ in gebruik werd genomen. Op deze nieuwe begraafplaats werd het begraven in klassen vanaf de aanvang verlaten. Er is echter niet voor gekozen om het onderzoek tot 1948 te laten duren. De beïnvloeding van het begraven in Roermond door oorlogsomstandigheden zou het beeld te veel hebben vertekend. De hogere sterftecijfers, de begraving van militaire en burgerslachtoffers op de begraafplaats, de versterking van de normale gang van zaken in de (kerken van de) stad waar het om rituelen rond dood en begraven ging, en de onduidelijkheid over de mate waarin dat laatste het geval was,⁵⁸ maken de jaren 1940-1945 tot een apart hoofdstuk in het onderzoek naar de begraafcultuur.

De periode tussen ongeveer 1860 en 1960 staat ook bekend als de jaren van het ‘rijke roomse leven’.⁵⁹ Het roomse leven was ‘op zijn rijkst’ in de periode vanaf ongeveer het vierde kwart van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. De rijke schakering van de Roermondse, met name rooms-katholieke begraafcultuur, kwam zowel tot uiting op de begraafplaats als in kerkelijke begrafenisdiensten. Roermond was gedurende de onderzoeksperiode een stad met een zeer nadrukkelijk rooms-katholiek karakter.⁶⁰ De rooms-katholieke begraafcultuur werd in de bisschopsstad in al haar rijke facetten gepraktiseerd.⁶¹ In de onderzoeksperiode speelde crematie geen rol, zeker niet in het nadrukkelijk katholieke provinciestadje Roermond.⁶² De Roermondenaar die tussen 1870 en 1940 stierf, belandde zo goed als zeker in een graf ‘Aan de Kapel’. Dat maakt het mogelijk de begraafplaats te onderzoeken als ‘spiegel’ van de Roermondse maatschappij.

DE BRONNEN

De stad Roermond leent zich uitstekend voor een onderzoek naar begraafcultuur. Voor de periode 1870-1940 beschikt ze over een complete begraafadministratie. De begraafregisters, de belangrijkste bron voor dit onderzoek, beginnen in 1870 als op de begraafplaats het begraven in klassen formeel een aanvang neemt en zijn voor de periode tot 1940 nagenoeg compleet.⁶³ Zij vormen een zeer geschikte bron voor historisch onderzoek naar de praktijk van (geclassificeerd) begraven. Voor een groot deel van dezelfde periode (1870-1934) kan bovendien op basis van gegevens uit het archief van de Roermondse Sint-Christoffelparochie – tot 1921 de enige stadsparochie – beschreven worden hoe ook begrafenisdiensten in de kerk waren verdeeld in klassen en rangen.⁶⁴ Dat door tijdgenoten de stad werd beleefd

⁵⁷ De Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, 346.

⁵⁸ Heemels, ‘Een gradatie in standen..’, 99.

⁵⁹ Zie o.a. Van der Plas, *Uit het rijke Roomsche leven en Pijfers en Roes, Memoriale*.

⁶⁰ Zie o.a. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*; Nissen, ‘Jacob Hiegentlich’ en Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 381-413.

⁶¹ Zie: Heemels, ‘Een gradatie in standen..’.

⁶² *Ibidem*, 87-88.

⁶³ De registers zijn ondergebracht in het gemeentearchief Roermond (GAR) onder de inventarisnummers 4166 tot en met 4178 van het ‘Nieuw Archief’ [(1796-1933 (-1958))]. Alleen het jaar 1875 ontbreekt.

⁶⁴ De betreffende bronnen zijn ondergebracht in het GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3: Archiven van de

als een samenleving van ‘rangen en standen’ en ze ook later als zodanig werd beschreven, maakt een onderzoek naar haar geclassificeerde begraafcultuur des te relevanter en interessanter.⁶⁵

Naast de begraafregisters werden ook andere bronnen uit het Gemeentearchief Roermond benut: stukken van het stadsbestuur over de aanleg van de begraafplaats, briefwisseling daaromtrent met het bestuur van de Oostenrijkse Nederlanden in Brussel, notulen van gemeenteraad en het college van burgemeesters en wethouders over de diverse uitbreidingen van de begraafplaats, gemeentelijke jaarverslagen, specifieke gemeentelijke regelingen en verordeningen, en artikelen uit lokale kranten.

DE HOOFDSTUKINDELING

Op basis van literatuur- en veldonderzoek (observaties op een groot aantal Limburgse kerkhoven en begraafplaatsen) wordt in het tweede hoofdstuk van dit proefschrift de historische context geschetst waarbinnen de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ tot stand kwam. Het is een geschiedenis van het christelijke, vooral rooms-katholieke begraven in het gebied dat we sinds 1839 kennen als de Nederlandse provincie Limburg. Die beschrijving is van belang om de geschiedenis van de Roermondse begraafplaats in tijd en ruimte te kunnen plaatsen.⁶⁶ In het derde hoofdstuk wordt vervolgens de geschiedenis van de begraafplaats vanaf 1785 beschreven. In de hoofdstukken 2 en 3 krijgt zo het politiek-institutionele deel van dit proefschrift, respectievelijk de geschiedenis van het begraven in Limburg en de ontwikkeling van de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’, vorm.

In het vierde, sociaalhistorische hoofdstuk van dit proefschrift staat de vraag centraal in hoeverre de Roermondse begraafplaats met haar duidelijke, ruimtelijke indeling in begraafklassen de sociale structuur van de stad weerspiegelde. Werden burens in het leven elkaars burens na de dood? Kenden de elite Swalmerstraat en Boulevard hun gelijken op de begraafplaats, net als de sociaal zwakke Kruisherestraat en het Begijnhof? Op basis van steekproeven naar de begravenen in vier jaren (1880, 1895, 1913 en 1930) wordt vastgesteld in hoeverre de begraafplaats kan worden betiteld als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’ van de Roermondse samenleving.⁶⁷ Om de verbanden tussen de beroepsstatus en de begraafklasse vast te stellen zijn de beroepen van begravenen ingedeeld volgens de in de sociale geschiedenis inmiddels ingeburgerde HISCO-beroepenstratificatie.

In het vijfde hoofdstuk wordt vanuit een cultureel-religieuze invalshoek onderzocht in hoeverre de Roermondse begraafcultuur met haar rituelen rondom dood en begraven de sociale structuur van de stad weerspiegelde. Werden alle bewoners van de stad op dezelfde wijze ‘het paradijs binnengeleid?’ Kwamen de sociale verschillen tussen Roermondenaren

parochie St. Christophorus, inv.nrs. 146 t/m 208: Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand 1870 (146) t/m 1934 (208).

65 Philips, *De dertig standen van Roermond*; Giebels, Beel, 9; Nissen, ‘Jacob Hiegentlich’, 17 en Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 478-483.

66 Dit hoofdstuk werd eerder in een ietwat andere vorm gepubliceerd: Heemels, ‘Van ad sanctos naar algemene begraafplaats’, 118-137.

67 Dit hoofdstuk werd eerder in ietwat andere vorm gepubliceerd als artikel: Heemels, ‘Een microkosmos van de Roermondse maatschappij?’, 101-132.

in de stad tot uitdrukking in de wijze waarop men na hun dood met hen omging? De *rites de passage* die in Roermond plaatsvonden na het overlijden, worden beschreven: het aangeven van het overlijden, de berichtgeving van overlijden, het opbaren, de begrafenisstoet, de (geclassificeerde) begrafenisdienst in de kerk, het afscheid na de dienst en op de begraafplaats en de praktijk van missen voor het zielenheil.⁶⁸ De focus ligt hierbij op de verschillen tussen Roermondenaren onderling in verband met de eerder gemaakte stratificatie en de begraving in klassen op de begraafplaats. Het verloop en de aard van de *rites de passage* worden beschreven aan de hand van het goed gedocumenteerde voorbeeld van de Roermondse burgemeester Louis Geradts (1843-1893).

In het zesde hoofdstuk worden de resultaten in kaart gebracht van een uitgebreide kunsthistorische inventarisatie van de begraafplaats: een veldonderzoek naar de 'grafstijlen' en hun ontwikkeling. In het zevende hoofdstuk worden verbanden gelegd tussen de resultaten van dit onderzoek vanuit een kunsthistorische invalshoek en met name de eerder in het onderzoek getrokken sociaalhistorische conclusies.⁶⁹

Het achtste en laatste hoofdstuk verbindt de conclusies uit de voorgaande hoofdstukken met elkaar tot een synthese: het antwoord op de vraag in hoeverre de Roermondse begraafplaats en -cultuur kunnen worden gezien als 'spiegel' of 'microkosmos' van de Roermondse samenleving tussen 1870 en 1940.

⁶⁸ Dit hoofdstuk werd eerder gepubliceerd in ietwat andere vorm als artikel: Heemels, 'In paradisum deducant te Angeli?', 76-107.

⁶⁹ Dit hoofdstuk werd eerder, in samenwerking met kunsthistoricus drs. Rob Dücker, in ietwat andere vorm gepubliceerd als het artikel 'Grafstijlen op de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'.

Hoofdstuk 2

Van *ad sanctos* naar algemene begraafplaats^{*}

In dit hoofdstuk passeren chronologisch zo'n zestien eeuwen christelijke, vooral rooms-katholieke begraafcultuur de revue. Het is een historisch overzicht, waarin twee grote lijnen worden gevolgd: die van de ontwikkeling van kerkhoven en begraafplaatsen in Limburg en die van de ontwikkelingen in de belangrijkste rooms-katholieke kerkelijke gebruiken rond dood en begraven. Zonder andere religies te kort te willen doen, is er bewust voor gekozen de ontwikkeling van de rooms-katholieke begraafcultuur in Limburg te volgen. Zij vormt immers de historische hoofdstroom van het begraven in deze provincie.

Kerkhoven en begraafplaatsen kunnen zich verheugen in een groeiende belangstelling, ook de Limburgse. In de afgelopen decennia is de belangstelling voor begraafcultuur, in het bijzonder voor kerkhoven en begraafplaatsen sterk toegenomen. Dat is vooral te zien aan het gestaag toegenomen aantal publicaties in tijdschriften en boeken.¹ Dodenakkers en hun inrichting zijn uitvloeisel van de menselijke kijk op leven en dood in een bepaalde periode. Dit hoofdstuk beoogt de Limburgse kerkhoven en begraafplaatsen in hun wisselende historische context te plaatsen.

AD SANCTOS

Over de manier waarop de eerste christenen hun doden begroeven bestaan veel onduidelikheden, maar het is zeker dat zij aansloten bij de joodse traditie van begraven. Het christelijke geloof in een volledige lichamelijke opstanding liet crematie – ten tijde van de Romeinen heel gebruikelijk naast begraven – niet toe.² De in Limburg gevonden Romeinse graven dateren voornamelijk van vóór het jaar 250 na Chr. Het betreft vrijwel uitsluitend crematiegraven. Christenen associeerden crematie met Romeins 'heidendom', hetgeen hun afkeer ervan deels verklaart. Vroege christenen kwamen bijeen in de nabijheid van hun doden, soms begraven in catacomben, onderaardse begraafplaatsen. En hoewel we weten dat sommige christelijke gemeenschappen al aan het begin van de derde eeuw hun eigen begraafplaats hadden, begroeven ze hun doden vaker op bestaande begraafplaatsen, bij niet-christenen.³ Begraafplaatsen lagen in de Romeinse oudheid buiten de 'bebouwde kom'. Volgens oud-Romeinse opvattingen vormden de doden een bedreiging voor de orde binnen de 'geheilig-

* De auteur dankt de personen – buiten promotor A. Knotter – die eerdere versies van dit hoofdstuk van kritisch commentaar voorzagen: H. van der Bruggen, J. Hermans, L. Kreukels, H. Kreuwels, H. van de Mortel, J. Smeets en L. Wolters.

¹ Zie onder anderen Van Raak, *Dodenakkers*; Lamberts en Bergevoet, *100 jaar Algemene Begraafplaats Venlo*; Heemels e.a., *Den Aje Kirkhaof*; Minis, *Als de stemmen zwijgen*.

² Lamberts, 'De Rooms-katholieke uitvaartliturgie'.

³ Paxton, *Christianizing death*, 25.

De crypte van Servatius in Maastricht. Copyright x-CAGO b.v. – Obie Oberholzer.

de stadsgrenzen'. De dood en de doden zouden verontreiniging en wanorde veroorzaken.⁴ Al in de zogenaamde Wet der Twaalf Tafelen, ontstaan rond 450 voor Chr., werd vastgelegd dat er binnen het *pomerium*, de sacrale grens waarbinnen het Romeinse civiele bestaan zich afspeelde, niet begraven of gecremeerd mocht worden.⁵ In Limburg zijn nauwelijks graven aangetroffen uit de vierde en vijfde eeuw na Chr., wat wordt geweten aan het feit dat het in deze streken toen nogal onrustig was. Invallers in het Romeinse Rijk zorgden voor een gedeeltelijke ontvolking van het gebied.

Nadat het christendom aan het begin van de vierde eeuw erkend was als godsdienst en in 380 door keizer Theodosius I tot staatsgodsdienst was verheven, kwam in de nog jonge kerk de verering op gang van 'martelaren', christenen die tijdens vervolgingen omwille van het geloof het leven hadden gelaten. Graven van martelaren of plaatsen die in het leven van de martelaar een belangrijke rol hadden gespeeld, werden plaatsen van christelijke plechtigheden. De eerste kerkjes en kapellen, *cellae memoriae* of dodengedachteniskerken verrezen op deze plaatsen, geheiligd door de graven van martelaren of personen die in de nog jonge christelijke kerk een belangrijke rol vervuld hadden, zoals bisschoppen, die heilig werden door de verheffing, de *elevatio* van hun stoffelijke resten en wier relieken in of onder altaren werden geplaatst. Volgens de Servaaslegende, gecreëerd door de zesde-eeuwse bisschop van Maastricht Monulfus en opgetekend door diens tijdgenoot Gregorius van Tours, zou op het graf van Servatius, die als eerste bisschop van Maastricht werd beschouwd, een *cella memoria* zijn gebouwd die uitgroeide tot de Sint-Servaaskerk.⁶

⁴ Schoen, *Pro facultatibus*, 87.

⁵ *Ibidem*, 84-87 en Hope, *Roman death*, 154-155.

⁶ Theuws, 'Cultus, bezit en macht', 178-179 en De la Haye, 'Kerk en cultuur', 191-193.

Philippe Ariès heeft treffend beschreven hoe martelaarsgraven al snel tot middelpunt van christelijke begraving werden:

*'[...] christelijke heiligen en martelaren werden begraven op de begraafplaatsen aan de rand van de stad, die zowel door christenen als door heidenen werden gebruikt. De graven van heiligen werden een object van verering: de gelovigen stroomden toe, er werden missen opgedragen. Vervolgens, het tweede stadium, werden op diezelfde plaats kerken gebouwd om de pelgrims op te vangen, hen in goede banen te leiden en aan de heiligenverering een geregeld karakter te verlenen. Tenslotte, het laatste stadium, werden die kerken en alles eromheen op hun beurt begraafplaatsen, erg in trek bij alle gelovigen die graag in de buurt van de heiligen, ad sanctos, wilden komen te liggen.'*⁷

Volgens Ariès wilden christenen zo verzekerd zijn van de bescherming – en ‘bemiddeling’ – door de martelaar als de ‘Dag van de Opstanding en het Oordeel’ eenmaal gekomen zou zijn.⁸

Na het verdwijnen van de Romeinen uit deze contreien bleef het verbod op begraven binnen de steden van kracht. In de vierde en vijfde eeuw gingen christenen verder met het begraven in en rond de *cellae memoriae*, die meestal langs invalswegen buiten en naar steden lagen. Vanaf de zesde eeuw werd het verbod op begraven in steden echter niet meer nageleefd. Politieke onzekerheid en het gevaar voor plundering moeten daarvan de voornaamste oorzaken zijn geweest.⁹ Relieken werden in veiligheid gebracht binnen stadsmuren en bovendien kwamen vele christelijke begraafplaatsen door stadsuitbreidingen vanzelf binnen de steden te liggen.¹⁰ Op deze manier ontstond, ook in Limburg, een vorm van begraven in of bij de kerk die pas aan het einde van de achttiende eeuw verlaten zou worden, in steden wel te verstaan. Binnen de grenzen van veel dorpen zou deze vorm van begraven zich wel kunnen handhaven tot ver in de twintigste eeuw en in veel plaatsen tot op de dag van vandaag.¹¹

IN EN BUITEN DE KERK

Begraving *ad sanctos* gaf onmiskenbare status. Grafstenen in de vloer getuigen in veel oude kerken van deze praktijk. Maastrichtse kerken waren halverwege de vorige eeuw relatief rijk aan middeleeuwse grafstenen, met name uit de twaalfde tot en met de vijftiende eeuw.¹² Daar is de voor Limburg grootste concentratie aan zerken met figurale voorstellingen te vinden, alle uit de late Middeleeuwen (ca. 1375-1525), onder andere de fraai bewaarde zerk van kanunnik Joannes Ulrici van Doenrade (1508) in de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwekerk.¹³ Veel grafstenen zijn echter bij restauraties in de negentiende en twintigste eeuw verplaatst in de kerkvloer, maar vaak ook rechtop tegen de binnen- of buitenmuur van de kerk gezet. In de Roermondse Christoffelkathedraal zijn enkele tientallen grafstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw zichtbaar, maar niet op hun oorspronkelijke locatie. Dikwijls zijn ze ook

⁷ Ariès, *Het beeld van de dood*, 17-21.

⁸ *Idem*, *Het uur van onze dood*, 42.

⁹ Van Caster en Op de Beeck, *De grafkunst*, 6.

¹⁰ Cappers, *Doodse dingen*, 15.

¹¹ Spierenburg, *De verboden betovering*, 197.

¹² Belonje, ‘Steenen charters’, 34-35 en 47. Na het verschijnen van deze studie verdwenen ook in Limburg nog de nodige grafstenen uit kerken, getuige de gedetailleerde inventarisatie door dezelfde auteur twee decennia later. Zie hiervoor *idem*, ‘Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden’.

¹³ Tummerts, ‘Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur in Nederland’, 248-249.

verloren gegaan door slijtage of verwaarlozing. De vernieuwing van kerkvloeren en de aanleg van verwarmingssystemen deden de resten van deze eeuwenoude begraafcultuur ook geen goed. En tijdens de Tweede Wereldoorlog werden er vele (onherstelbaar) beschadigd. Waar ze nu nog in de vloer aanwezig zijn, worden ze vaak achteloos en massaal betreden.

De christelijke begraafcultuur vormde – waar het ging om verschillen in begraven – nauwelijks een breuk met voorchristelijke begravingen. Naast het verschil in begraven in en buiten de kerk, waren er ook in het kerkgebouw zelf favoriete locaties. Een plaats in het (hoog)koor was het meest begeerd. Relieken waren hier in het algemeen het meest dichtbij.¹⁴ Uit het vroege christendom is bekend dat er grote waarde werd gehecht aan een direct (ruimtelijk) verband tussen de doden en de eucharistie. Dat verband kreeg uitdrukking in zowel het streven de christen (kort) voor zijn dood aan het sacrament van de eucharistie te laten deelnemen, als in het gebruik hem zo dicht mogelijk te begraven bij de plaats waar deze in de kerk gevierd werd, namelijk het altaar.¹⁵ Bovendien verricht de priester in het koor, aan het altaar ook andere sacrale handelingen.¹⁶ Hier werden kerkelijke en wereldlijke machthebbers begraven, in de directe nabijheid van heilige relieken, *ad sanctos*, en het altaar. Vanaf de late Middeleeuwen schijnt met name de ruimtelijke nabijheid van het altaar als plaats van misviering belangrijk te zijn geweest in het streven een graf in de kerk te willen:

*Vanaf de late Middeleeuwen verving het begraven apud ecclesiam [bij de kerk] het begraven ad sanctos. De hoofdreden waarom men zich in of heel dichtbij de kerk liet begraven, was niet langer de aanwezigheid van de relieken van de heilige in het hoofdaltaar – alhoewel dit een niet te verwaarlozen factor van belang bleef –, maar de nabijheid van misvieringen die aan een altaar werden opgedragen en die de situatie van het zielenheil van de overledenen verbeterden.*¹⁷

Vaak hadden zij in hun testament de wens uitgedrukt zo dicht mogelijk bij het altaar te worden begraven – een gebruik dat in de twaalfde eeuw ontstond¹⁸ – vrijwel altijd in samenhang met het lezen van missen voor hun zielenheil. Schenkingen, fundaties of andere gaven aan de kerk waren een garantie voor uitvoering van deze wensen.¹⁹ Iets minder welgestelden of aanzienlijken werden begraven in de middenbeuk, waarbij er weer onderscheid was tussen het voorste, middelste en achterste deel. Plaatsen in de zijbeuken tenslotte waren het minst begeerd.²⁰

Het bouwen van een kerk of het stichten van een klooster door hoge edelen met als doel er later zelf begraven te worden, kwam in de Middeleeuwen geregeld voor. Religieuze en prestigieuze motieven lagen eraan ten grondslag. De stichters konden zich er zo van verzekeren dat ook na hun dood nog langdurig werd gebeden voor hun zielenheil. Het stichten van een klooster was bovendien een teken van vrijgevigheid en een zeer duidelijk bewijs van het gezag en de prominente positie in de samenleving van de stichters. Een Limburgs voorbeeld daarvan is de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk in Roermond. Het praalgraf van de stichters van de kerk en de bijbehorende abdij, graaf Gerard IV van Gelre en zijn vrouw

¹⁴ Bronswijk, *Christelijke symbolen*, 191.

¹⁵ Paxton, *Christianizing death*, 33.

¹⁶ Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch*, 180.

¹⁷ Despodt, 'Dat du best', 49.

¹⁸ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 186.

¹⁹ Van Caster en Op de Beeck, *De grafkunst*, 7 en Mann, *Monumental Brasses*.

²⁰ Van Caster en Op de Beeck, *De grafkunst*, 8.

Margaretha van Brabant, bevindt zich sinds de dertiende eeuw onder de vieringkoepel van de Munsterkerk, op het snijpunt van het schip, de dwarsbeuken en het koor. Een plaats voorbehouden aan stichters. Juist Cisterciënzerinnen, de kloosterzusters in de Munsterabdij, hadden de reputatie het beste de gebeden voor overledenen te verzorgen.²¹ De graaf en de gravin zijn uitgebeeld als liggende personen, *gisants*, gelukkig verkerend in het rijk der hemelen.²²

De gewone gelovige kon van een dergelijke laatste rustplaats slechts dromen. Als hij geluk had, ontkwam hij aan een armenbegrafenis, weliswaar in gewijde aarde, maar betaald door de kerk of de wereldlijke overheid. Zo'n begrafenis werd als weinig eervol beschouwd en men spaarde vaak voor een fatsoenlijke begrafenis. Dat streven leefde volgens Spierenburg bij 'brede groepen in de samenleving' en leidde al in de twaalfde eeuw – aanvankelijk alleen in Zuid-Europa – tot de oprichting van broederschappen waarvan de leden zich verplichtten hun broeders in geval van sterven bij te staan en bij hun begrafenis aanwezig te zijn. In de veertiende eeuw verspreidden dit soort broederschappen zich, voornamelijk als gevolg van de Zwarte Dood, over heel christelijk Europa.²³

De kerk en het hof eromheen werden middelpunt van de christelijke begraafcultuur. Een aantal van de christelijke gebruiken rondom dood en begraving kende een heidense voorloper. De christelijke viering van Allerzielen vindt met grote waarschijnlijkheid haar oorsprong in de Germaanse, in de herfst gehouden dodenherdenking.²⁴ En de communie der stervenden mag beschouwd worden als een verchristelijking van het Romeinse *viaticum*. Het muntstuk de Obool dat Grieken en Romeinen hun doden onder de tong legden om de reis naar de onderwereld te betalen, werd de hostie die christenen bij hun stervenden onder de tong legden, of soms, als ze overleden waren, in het graf.²⁵ Christelijke liturgische gebruiken rond dood en begrafenis wortelen vooral in de joodse traditie en in mindere mate in de hellenistische cultuur.

Diverse malen werd door de kerk zelf geprobeerd het begraven in kerkgebouwen te beëindigen. De Concilies van Braga (563), Mainz (813) en Tribur (895) verboden het begraven in kerken nadrukkelijk. Uitzonderingen golden echter voor priesters, bisschoppen, monniken en 'een enkele bevoorrechte leek'. En het waren deze uitzonderingen die regel werden.²⁶ Rond het jaar 1000 moet het begraven in kerkgebouwen algemeen gebruik zijn geworden voor kerkelijke en wereldlijke machthebbers en overige welgestelden.²⁷ De *ad sanctos*-praktijk was kennelijk al zo diepgeworteld dat kerkelijke regelgeving – hoe vaak en expliciet ook herhaald – er niet meer in slaagde haar effectief te verbieden. Het overgrote deel van de bevolking moest het echter doen met een laatste rustplaats in de buitenlucht, op het kerkhof. Ook daar gold meestal een zekere plaats-hiërarchie: de vooraanstaanden onder degenen die geen graf in de kerk konden krijgen, lagen aan het oostelijke uiteinde van het kerkgebouw, zo dicht mogelijk bij het koor. Het overgrote deel van de christelijke kerk-

21 Tummers, *Het praalgraf*, 28-29 en 49.

22 Ariès, *Het beeld van de dood*, 46.

23 Spierenburg, *De verbroken betovering*, 184-185.

24 Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst*, 87 en Sörries, *Großes Lexikon*, Band 1, 10-11. Voor een overzicht van de 'verchristelijking van de dood' zie Paxton, *Christianizing death*.

25 Spierenburg, *De verbroken betovering*, 173.

26 Ariès, *Het uur van onze dood*, 56-57.

27 *Ibidem*, 55-57 en De Cock, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa*, 17-22.

Het praalgraf van graaf Gerard IV van Gelre en zijn vrouw Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond. Copyright X-CAGO b.v. – Obie Oberholzer.

gebouwen werd tot halverwege de veertiende eeuw bij de bouw ‘georiënteerd’, dat wil zeggen dat de lengteas van het kerkgebouw – ook wel de ‘heilige linie’ of ‘heilige lijn’ genoemd – in west-oostelijke richting loopt. De ingang van de kerk bevindt zich dan meestal aan de westzijde. Het koor (en dus het hoofdaltaar) bevindt zich aan de oostzijde, de kant van de opkomende zon, de paasmorgen en de wederopstanding. Dikwijls werden ook de graven van christenen ‘georiënteerd’: de doden liggen met hun voeten naar het oosten en zouden, wanneer zij op ‘de jongste dag’ uit hun graf verrijzen, met hun gelaat naar het oosten gericht zijn.²⁸ Archeologisch onderzoek bij de zuidoostelijke buitenmuur van de Roermondse Christoffelkathedraal heeft in 2005 die gewoonte aangetoond. 24 van de 32 hier begravenen lagen ‘georiënteerd’. Diverse opgravingen op het Vrijthof in Maastricht lieten eerder hetzelfde zien.²⁹

Na het gedeelte aan het oostelijke uiteinde van het kerkgebouw was het zuidelijke deel van het kerkhof, vaak direct tegen de buitenmuur van de kerk, het meest gewild. Het gedeelte ten noorden van de kerk was het minst begeerd. Personen die een christelijk graf minder waardig werden geacht, werden hier begraven. In Duitse gebieden kende men voor het noordelijk van de kerk gelegen deel van een kerkhof zelfs de benaming *Elendseite*. Dit ‘schaduwgedeelte’ van het kerkhof stond bekend als de ‘invloedssfeer’ van demonen.³⁰ Iemand die in de kerkelijke ban was gedaan, mocht niet in gewijde aarde worden begraven.³¹ Op veel parochiale kerkhoven, gelegen rond oude, in oorsprong vaak uit de Middeleeuwen daterende of op middeleeuwse fundamenten gebouwde kerken, is de bovenvermelde voorkeur van plaatselijke vooraanstaanden – met name priesters, maar ook edelen, burgemeesters, andere notabelen en dikwijls ook herenboeren – nog altijd herkenbaar. Priestergraven liggen vaak aan het oostelijke uiteinde van het kerkgebouw, tegen de buitenzijde van het koor of aan het zuidoostelijke uiteinde, in de directe nabijheid van het koor. Regelmatig liggen ze ook aan het pad van de pastorie naar de kerk. De graven van plaatselijke notabelen zijn zowel in de buurt van het koor als tegen de zuidelijke buitenmuur van de kerk te vinden.³² Zeker toen er vanaf eind achttiende en begin negentiende eeuw niet meer in kerkgebouwen begraven mocht worden, hadden graven in de directe nabijheid van het koor of tegen de (zuidelijke) buitenmuren de voorkeur.

Van middeleeuwse kerkhoven bestaan weinig gedetailleerde beschrijvingen, maar we moeten ervan uitgaan dat tot aan het begin van de negentiende eeuw duurzame graftekens op graven van ‘gewone’ doden niet gebruikelijk waren. We weten dat Karolingische graven in kerken en op kerkhoven ongemarkeerd waren.³³ Kerkhoven lagen er, zeker in grotere ste-

²⁸ Bronswijk, *Christelijke symbolen*, 176.

²⁹ Schutte, ‘Roermond Christoffelkathedraal’, 12-20 en Van Dyck, ‘Dodenakker Vrijthof in beeld’.

³⁰ Sörries, *Großes lexikon*, Band 1, 68 en Bronswijk, *Christelijke symbolen*, 63.

³¹ Van Caster en Op de Beeck, *De grafkunst*, 8.

³² Van noord naar zuid in de provincie Limburg is deze voorkeur voor beschreven graflocaties te zien op de parochiale kerkhoven van onder meer Mook, Broekhuizen, Kessel, Buggenum, Grathem, Heel, Thorn, Wessem, Linne, Neeritter, Stevensweert, Holtum, Buchten, Jabeek, Genhout, Hulsberg, Oud-Valkenburg, Limmel, Wijlre, Bemelen, Margraten, Mechelen, Gronsveld, St.-Geertruid, Vijlen, Epen, Mheer, Eijsden-Breust en Eijsden-Vroenhof. (Waarnemingen door de auteur in oktober 2008 en februari 2009). Vooral dus in Zuid- en in geringere mate in Midden-Limburg. Dat deze voorkeur nauwelijks nog te zien is ten noorden van Venlo, is voornamelijk te wijten aan het feit dat in Noord-Limburg tijdens – de nadagen van – de Tweede Wereldoorlog een groter aantal kerken onherstelbaar beschadigd werd. Na de oorlog werden deze vervangen door nieuwe kerken. Oude parochiale kerkhoven verdwenen zo of veranderden na een nieuwe aanleg ingrijpend van uiterlijk. Zie: Van Rijswijk, *De verwoeste kerken van Limburg*, 8-24.

³³ Paxton, *Christianizing death*, 126.

Kerk en kerkhof van Heel omstreeks 1740. Toegeschreven aan Jan de Beijer. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Collectie Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, Historisch-Topografische Atlas, nr. 1021. Hoewel de tekening een achttiende-eeuws kerkhof toont, mogen we ervan uitgaan dat de meeste middeleeuwse kerkhoven er ongeveer hetzelfde uitzagen: 'pokdalige' zand- of grasveldjes met her en der een grafteken, meestal een kruis.

den, vaak onverzorgd bij. Dikwijls waren het niet meer dan 'pokdalige' zand- of grasveldjes, met her en der een grafteken.³⁴ Gesuggereerd wordt wel dat de ongeordendheid van middeleeuwse – en latere – kerkhoven vooral te maken had met de opvatting dat begraven worden in gewijde aarde voor het leeuwendeel van de gelovigen al voldoende was en dat daarom de exacte locatie van het graf weinig belang had. Bovendien zou het aardse graf in het licht van een eeuwig leven na de dood geen wezenlijke betekenis hebben gehad.³⁵ Historische afbeeldingen van begraafplaatsen en kerkhoven geven eveneens aanleiding te veronderstellen dat deze ongeordendheid tot in de negentiende eeuw kenmerkend was.³⁶ Misleitend zijn bijvoorbeeld oude stadskarten, waarop kerkhoven met kruisjes in nette rijen zijn gemarkeerd. Kruisjes waren er in werkelijkheid niet of nauwelijks. Dat er op die 'pokdalige veldjes' niet altijd sprake was van een sacrale sfeer, moge blijken uit de regelgeving van het bisdom Luik – waar een groot deel van het huidige Limburg onder viel – die in 1288 bepaalde dat er op kerkhoven in het bisdom geen vergaderingen, markten, danspartijen of andere volksvermaken mochten worden gehouden. Verschillende auteurs hebben gewezen op het soms weinig sacrale gebruik van kerkhoven in de Middeleeuwen en later.³⁷

³⁴ Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 28 en 38; Ariès, *Het beeld van de dood*, 29; Sörries e.a., *Raum für Tote*, 32 en 38.

³⁵ Stöcker, *Die letzten Räume*, 220.

³⁶ *Ibidem*, 93.

³⁷ Habets, *Geschiedenis*, 330-331; Ariès, *Het uur van onze dood*, 72-77; Sörries, *Großes Lexikon*, Band 1, 170. Directe verwijzingen in bronnen naar dit soort gebruik van kerkhoven zijn zeldzaam, maar ook voor Limburg en omliggende gebieden niet onbekend. Zie voor Den Bosch bijvoorbeeld Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch*, 33-42.

ZONDE EN OORDEEL

De christelijke begraafcultuur zoals die deels nog bestaat, lijkt haar vorm te hebben gekregen vanaf de achtste eeuw. In de tweede helft van die eeuw werden onder de Karolingische vorsten diverse christelijke rituelen – zowel uit de Gallische als Romeinse traditie en dikwijls beïnvloed door Ierse missionarissen – verenigd en geconsolideerd.³⁸ De Karolingische vorsten en hun geestelijke adviseurs stuurden bewust aan op een christelijke maatschappij, verenigd in het gebruik van de Romeinse liturgie en haar trouw aan koning en paus.³⁹ Zo verplichtte Karel de Grote aan het einde van de achtste eeuw de overwonnen Saksen hun doden op kerkhoven rond kerken te begraven en verbood hij crematie.⁴⁰ In dezelfde eeuw won ook de zogenaamde votiefmis of *missa privata*, oorspronkelijk voor geestelijken maar later ook voor leken, sterk aan belang. Gestimuleerd door paus Gregorius I ‘de Grote’ (590-604) was tegen het einde van de zesde eeuw onder christenen de overtuiging ontstaan dat elke dode alvorens in de hemel te komen eerst een fase van ‘zuivering’ (van zonden) diende te ondergaan, zonder dat er toen al sprake was van het begrip vagevuur. Nabestaanden zouden in deze fase via missen waarin voor de overledene werd gebeden, het lot van diens ziel positief kunnen beïnvloeden. Het geloof in de mis als ‘verlosser van de ziel uit zijn lijden in het hiernamaals’ groeide in de zevende en achtste eeuw sterk.⁴¹ Het gebruik van missen voor overledenen verspreidde zich door heel het Karolingische rijk.⁴² Omstreeks 750 ontstonden er ook steeds meer broederschappen in kloostergemeenschappen die met andere kloosters afspraken op geregelde tijden voor het zielenheil van elkaars overledenen te bidden.⁴³ In het derde kwart van de negende eeuw kwam er in het Karolingische rijk één samenhangend christelijk ritueel tot stand voor de fase van ernstige ziekte tot en met begrafenis.⁴⁴ En hoewel dat volledige ritueel aanvankelijk alleen bij de geestelijke elite in gebruik was, verspreidde het zich in de periode 900-1100 ook onder leken.⁴⁵

In de twaalfde eeuw werd het idee van een louterend verblijf in het vagevuur, een tussenstation op weg naar de hemel, opgenomen in de christelijke theologie. Op het Concilie van Lyon in 1274 aanvaardde paus Gregorius X de leer over het vagevuur officieel. In 1439 werd zij nog eens bevestigd op het Concilie van Florence en in 1563 op het Concilie van Trente.⁴⁶ Doden werden in toenemende mate gezien als schuldigen die boete moesten doen. Het lezen van missen voor het zielenheil van individuele overledenen werd er nog verder door gestimuleerd. Het besef van de menselijke zondigheid en de vrees voor het (laatste) oordeel van God daarover werden treffend geïllustreerd door de hoogstwaarschijnlijk uit de eerste helft van de dertiende eeuw daterende sequentie *Dies irae*, waarin beschreven wordt hoe een toornige God als rechter op de Dag des Oordeels over de mens zal oordelen, en in de vele kunstvoorstellingen met als thema de dood die in de late Middeleeuwen werden vervaar-

³⁸ Paxton, *Christianizing death*, 92.

³⁹ *Ibidem*, 93.

⁴⁰ *Ibidem*, 95.

⁴¹ *Ibidem*, 66-67.

⁴² *Ibidem*, 98.

⁴³ *Ibidem*, 99.

⁴⁴ *Ibidem*, 170.

⁴⁵ *Ibidem*, 194 en 200.

⁴⁶ Boase, *De dood in de middeleeuwen*, 46 en 50; Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 171; Sörries, *Großes Lexikon*, Band 1, 84-85; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 175.

digd. De beelden die in deze voorstellingen van de dood en het hiernamaals werden geschetst, zouden de opvattingen van gelovige christenen nog lang beheersen. Misschien wel het beste voorbeeld hiervan zijn enkele werken van Jeroen Bosch (1450-1516).⁴⁷ In ontwikkelde kringen had de beschrijving van hel, vagevuur en paradijs door Dante Alighieri aan het begin van de veertiende eeuw in zijn *Divina Commedia* grote invloed op het beeld dat men had van het hiernamaals.⁴⁸ Gelovigen raakten er nu nog sterker van overtuigd dat gebeden van levenden het lot van de doden zouden kunnen beïnvloeden.⁴⁹ De redding van de ziel werd het centrale streven in de middeleeuwse dodencultuur en was onlosmakelijk verbonden met de begraving op kerkhoven rondom kerken, *ad sanctos*.⁵⁰

Voor de christelijke overledenen gezamenlijk was intussen het al eerder genoemde Allerzielen ontstaan, aanvankelijk gevierd op per regio verschillende data, maar in de elfde eeuw (1048) voor het Latijnse westen vastgelegd op 2 november.⁵¹ De rol van de geestelijkheid bij het begraven van doden nam in diezelfde elfde eeuw toe. Priesters, die tot dan toe een ondergeschikte rol hadden gespeeld bij de gebeurtenissen rond het sterven, namen nu, vanaf de twaalfde eeuw, de leiding ervan in handen. Spierenburg spreekt in dit verband van de ‘clericalisering van de dood’.⁵² In de dertiende eeuw werd het gebruikelijk om op de dag van de begrafenis – meestal daags na het overlijden – een kerkdienst te houden die een vervolg kreeg bij het graf met een laatste *absoute*.⁵³ Ariès stelt dat het pas vanaf het einde van de zeventiende eeuw normaal werd dat het lijk tijdens de begrafenisdienst in de kerk aanwezig was, maar Paxton geeft aan dat dat al in de Karolingische tijd het geval was.⁵⁴ Niet alleen geestelijken hielden zich overigens bezig met begraven. In de veertiende eeuw werden broederschappen actief, zoals de Cellebroeders, een lekenbroederschap die onder meer begrafenis van armen regelde. Zeker in tijden van besmettelijke ziekten waren diensten van broederschappen als deze onmisbaar, omdat grote aantallen doden de maatschappelijke structuur ontwrichtten. In 1468, vlak na hun officiële kerkelijke erkenning, waren Cellebroeders actief in Venlo en Maastricht. In die laatste stad herinnert de Cellebroederskapel aan hun bestaan.⁵⁵

De Middeleeuwen zagen de christelijke begraafcultuur zoals die tot ver in de twintigste eeuw in West-Europa heeft bestaan, geboren worden. Hoewel niet alle elementen uit die begraafcultuur even precies kunnen worden gedateerd, kan wel worden gesteld dat de christelijke begraafcultuur tussen de tweede helft van de Middeleeuwen en de tweede helft van de twintigste eeuw in grote lijnen onveranderd bleef.

De gebruiken en leer van de katholieke kerk kenden weinig verandering. Het *Rituale Romanum* uit 1614 bevestigde niet alleen de samenhangende rituelen rondom dood en begrafenis die sinds de negende eeuw in gebruik waren, maar legde ook de nadruk op de menselijke zondigheid en het oordeel Gods daarover.⁵⁶ Die nadruk op zonde en het oordeel van God

47 Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 194-199.

48 Boase, *De dood in de middeleeuwen*, 53-54.

49 Ariès, *Het uur van onze dood*, 169 en Lamberts, ‘De Rooms-katholieke uitvaartliturgie’, 123-124.

50 Stöcker, *Die letzten Räume*, 222-223.

51 Ariès, *Het uur van onze dood*, 170 en Sörries, *Großes Lexikon*, Band 1, 10.

52 Spierenburg, *De verbroken betovering*, 175.

53 Ariès, *Het uur van onze dood*, 186.

54 Ibidem, 186 en Paxton, *Christianizing death*, 179.

55 Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, 229 en idem, *Thanatos*, 199-200.

56 Lamberts, ‘De Rooms-katholieke uitvaartliturgie’, 123-124.

zou in het katholieke Limburg tot na de Tweede Wereldoorlog kenmerkend blijven voor de omgang met de dood.

De Reformatie, die de christelijke kerk op haar grondvesten deed schudden, liet haar sporen echter ook na in de begraafcultuur:

[...] het geloof in een zielen-louterend vagevuur, dat nauw verbonden was met de door de hervormers verafschuwde aflatenpraktijk van de katholieke kerk, werd afgewezen. De gewoonte van liturgische voorbeden voor het zieleheil van de overledenen was derhalve in protestantse ogen onaanvaardbaar: over de gestorvene werd immers terstond het oordeel Gods uitgesproken, met alleen Christus als middelaar, zonder tussenkomst van heiligen of kerk. In het protestantisme werd de dodenmis daarom afgeschaft.⁵⁷

Protestanten geloofden niet in het louterende vagevuur en het nut van gebeden voor overledenen. Ze gingen over tot een aanzienlijke versoering van de rituelen rond het sterven en de dood. De vanaf de vroege Middeleeuwen gebruikelijke verbondenheid tussen kerk en kerkhof werd niet meer noodzakelijk geacht. De rol van heiligen als ‘bemiddelaars’ tussen de doden en de oordelende God werd in de protestantse theologie afgewezen. Redding van de ziel door het begraven *ad sanctos* werd daarmee in feite als onmogelijk beschouwd.⁵⁸ Wolfgang Stöcker heeft in dat verband opgemerkt dat daarmee de voorwaarden werden vervuld dat kerkhoven van *Ort des Seelenheils* werden tot – uiteindelijk in de negentiende eeuw – begraafplaatsen als *Forum des Prestigedenkens*.⁵⁹

In de zestiende en zeventiende eeuw werden veel kerkhoven in protestantse gebieden losgemaakt van de kerk en ontstonden de eerste begraafplaatsen buiten de stadscentra. In Duitse gebieden waren deze zogenaamde *Gottesacker* eerder regel dan uitzondering. Naast de Reformatieleer worden als oorzaken daarvan ook demografische druk en hygiënische problemen – en de angst daarvoor – genoemd.⁶⁰ Dat neemt niet weg dat in de meeste protestantse gebieden het begraven bij en in de kerk gewoon bleef doorgaan. Weliswaar verschilde het aantal personen dat in de kerk werd begraven van streek tot streek en konden er zelfs binnen eenzelfde stad vrij aanzienlijke verschillen voorkomen, maar ook de protestantse elite had blijkbaar behoefte aan een prominente laatste rustplaats in de kerk.⁶¹ Contrareformatoische concilies in Rouen (1581) en Reims (1683) definieerden welke selecte groep ‘naar de geest en de letter van het oude recht’ recht had op een graf in rooms-katholieke kerken, maar de dagelijkse praktijk maakte de kerkelijke regels bij voorbaat kansloos.⁶² In meer dan 70 procent van de Parijse testamenten uit de periode 1650-1700 werd de wens uitgedrukt om in de kerk begraven te worden.⁶³ Zestiende- en zeventiende-eeuwse grafstenen en epitafen vormen het bewijs voor de hardnekkigheid van het begraven in de kerk. Een mooi voorbeeld van zo’n zeventiende-eeuwse epitaaf is te bewonderen in de Sittardse Grote of Sint-Petruskerk, het memorieteken voor de adellijke Eva van Boetberg.

Onderzoek voor de plaatsen Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen heeft uitgewezen dat gereformeerden daar nog in het begin van de negentiende eeuw (1804) streefden naar een graf

57 Rooijackers, *Rituele repertoires*, 459-460.

58 Sörries e.a., *Raum für Tote*, 71.

59 Stöcker, *Die letzten Räume*, 223.

60 Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 33 en Sörries e.a., *Raum für Tote*, 63.

61 Pasture, ‘De houding tegenover sterven en begraven’, 208.

62 Ariès, *Het uur van onze dood*, 57-58.

63 Spierenburg, *De verbroken betovering*, 188.

in de kerk, een streven dat niet alleen voortkwam uit de religieuze oorsprong van die praktijk, maar ook werd ingegeven door de sociale meerwaarde die zo'n graf had vanwege de hoge eraan verbonden kosten. Een graf in de kerk was voor weinig mensen bereikbaar en dus een erg gewilde manier van begraven voor de plaatselijke elite.⁶⁴ En de kerken verwierpen er natuurlijk inkomsten door. Een bekend voorbeeld van zo'n graf in een protestantse kerk is dat van zeeheld Michiel de Ruyter in de Amsterdamse Nieuwe Kerk, voltooid in 1681. De protestantse soberheid in het begraven was in de praktijk dus minder groot dan in de theorie, wat verder ook blijkt uit bronnen over zeventiende-eeuwse begrafenissen in Franse en Duitse gebieden. Klokengelui, rouwkleding, lange begrafenistoeten, statusverhogende deelname van notabelen als 'rouwers' en grafredes waren bij aanzienlijke protestanten geen uitzondering.⁶⁵ Ook in het protestantse begraven bleven status en geld een belangrijke rol spelen.⁶⁶

Christelijke begraafcultuur werd vanaf de Reformatie rooms-katholieke of protestantse begraafcultuur. In delen van het huidige Limburg die in de Staatse Tijd (1632-1795) bij de Republiek hoorden, ontstonden er wel eens conflicten over het bijzetten van katholieke doden in graven binnen kerken die door protestanten werden gebruikt. Maar in het algemeen konden katholieke overledenen gewoon begraven worden in de kerken van de Staatse partages, zeker als een katholieke familie daar grafrechten bezat.⁶⁷ In Spaans gebleven gebieden bestonden dit soort problemen natuurlijk niet of nauwelijks.

In Roermond, dat in die tijd zo'n 5.000 inwoners telde, waren halverwege de zeventiende eeuw acht of meer kerkhoven in gebruik.⁶⁸ Begrafenissen waren regelmatig aanleiding voor conflicten, vooral tussen het kerkelijke gezag en kloosters. In 1695 bepaalde bisschop Reginaldus Cools dat begrafenissen in Roermond zoveel mogelijk 's morgens plaats dienden te vinden en dat uitzonderingen – 'Hoe later de begrafenis, des te deftiger' werd het motto – slechts met toestemming van de geestelijkheid konden worden toegestaan. In 1751 werd de gardiaan van het Minderbroedersklooster bijna uit zijn ambt en het diocees gezet, toen hij, tegen de bisschoppelijke richtlijn uit 1695 in, op eigen houtje iemand laat in de middag liet begraven.⁶⁹ Toch kregen regelmatig edelen bisschoppelijke goedkeuring om begrafenisplechtigheden in de namiddag te houden. De heer Van Gastendonck, de baron Van Baexem, de gravin Van Schellart, de graaf Van Hoensbroeck en de graaf Van Schaesberg werden 's middags in of vanuit Roermondse kerken en kloosters begraven.⁷⁰ Dit soort begrafenis paste prima in de tijd van de door 'exuberante en uiterlijke vroomheid, theatraal ceremonieel en majestueuze begrafenissen' gekenmerkte 'barokke dood'.⁷¹

Na het Concilie van Trente (1545-1563) kwamen er in de katholieke kerk – deels als reactie op de Reformatie – nieuwe pastorale en devotieele praktijken in zwang die tot gevolg

64 Saaltink, 'Om de plaats van het graf', 16-17 en 28-29.

65 Spierenburg, *De verbroken betovering*, 191.

66 Laqueur, *The work of the dead*, 101-102.

67 Munier, 'Over begraven en begraafplaatsen', 57-96.

68 Rats, *De lieve vrouw in 't Zand*, 128-129 en Habets, *Geschiedenis* II, 421 en III, 404. A.F. van Beurden stelt in de nieuwe Maas- en Roerbode van 7 augustus 1915 dat Roermondenaren tot het verbod 'in het laatst der XVIIIe eeuw' (i.e. 1784) naast het begraven in kerken elf kerkhoven in gebruik hadden. De kerkhoven die hij noemt zijn deels herkenbaar op het 'plan de Ruremonde' van J. Debouge uit 1781 (GAR, beeldbank, nr. D21).

69 *Ibidem*, II, 421.

70 *Ibidem*, 422.

71 Spierenburg, *De verbroken betovering*, 186.

hadden dat veel kerkgebouwen moesten worden uitgebreid. Dat ging meestal ten koste van de aan de kerken grenzende kerkhoven.⁷² In de twee eeuwen volgend op het concilie ontstonden nieuwe begraafplaatsen die verder van het kerkgebouw lagen. Het begraven *ad sanctos* en *apud ecclesiam* werd geleidelijk verlaten. De band tussen kerk en kerkhof werd zwakker.

VERLICHTING?

Onder invloed van de Verlichting ontstond in de loop van de achttiende eeuw een streven om begraafplaatsen buiten de steden te situeren. Vooral hygiënische motieven speelden hierbij een rol. Er rees verzet tegen het begraven in kerkgebouwen en de centra van steden. Kerken raakten steeds voller en het met grote regelmaat openliggen van kerkvloeren vanwege begrafenissen werd hoe langer hoe meer een bron van ergernis. Kerkbezoekers en priesters klaagden over stank en medici lieten zich uit over de mogelijke gevaren van een dergelijke wijze van begraven.

Dikwijls gesteund door bezitters van graven in kerkgebouwen verzetten kerkelijke autoriteiten zich lange tijd tegen een verbod op het begraven in kerkgebouwen en op kerkhoven in centra van steden. Toch zou de kerk haar verzet uiteindelijk moeten opgeven. In 1776 werd het begraven in kerken verboden in Frankrijk.⁷³ In verscheidene Duitse gebieden kwam het vanaf de jaren 1770 ook tot een verbod.⁷⁴ Hoewel deze verboden lang niet meteen en overal werden nageleefd, had het begraven *ad sanctos* en *apud ecclesiam* daarmee zijn langste tijd gehad. Ook vóór het uitvaardigen van de verboden was er zeer waarschijnlijk al een afname van het begraven in kerken op gang gekomen. Voor de stad Leuven is deze daling heel duidelijk zichtbaar vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw.⁷⁵ Tegelijkertijd kende de praktijk van missen voor het zielenheil van overledenen in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een 'geweldige terugval'.⁷⁶

In de delen van het huidige Limburg die onder Oostenrijks-Habsburgs gezag vielen bleek het begraven *ad sanctos* en *apud ecclesiam* eveneens een aflopende zaak. Op 26 juni 1784 vaardigde keizer Jozef II een edict uit dat het begraven in kerken en kapellen verbood en steden verplichtte nieuwe begraafplaatsen buiten hun stadsmuren of omwalling aan te leggen.⁷⁷ Dat gebeurde het eerst in Weert en snel daarna in Roermond. Daar vond op 2 mei 1785 de eerste begrafenis plaats op de nieuwe algemene begraafplaats buiten de stad.⁷⁸ De Roermondse bisschop Van Hoensbroeck had weinig op met het beleid van Jozef II en werd in 1793 in de St.-Martinuskerk van het Staatse Venlo begraven. In zijn eigen kathedraal was dat sinds 1784 niet meer mogelijk.⁷⁹ Op 7 juli 1784 was daar een zekere Jacobus Bosch als laatste begraven.⁸⁰

⁷² Ariès, *Het uur van onze dood*, 332-333.

⁷³ Kok, Wille en Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen*, 29.

⁷⁴ Stöcker, *Die letzten Räume*, 338.

⁷⁵ Pasture, 'De houding tegenover sterven en begraven', 207 en 209-212.

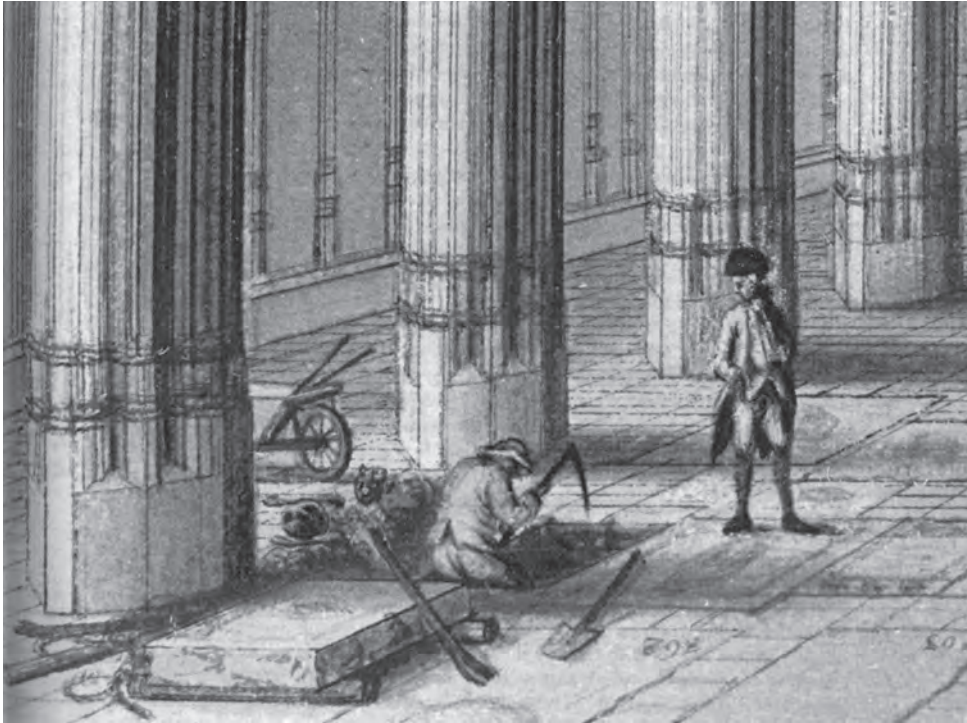
⁷⁶ *Ibidem*, 217.

⁷⁷ Heemels e.a., *Den Aje Kirkhaof*, 9-10.

⁷⁸ *Ibidem*, 12-13.

⁷⁹ Hamans, *Geschiedenis*, Deel 1, 376 en De la Haye en Hamans, *Bisdom langs de Maas*, 204.

⁸⁰ Verslag vicaris Bosch van zijn verbanning naar het eiland Rhé in 1798, in: *Limburgs Jaarboek* 1 (1894), 156 e.v. De handgeschreven pagina met de vermelding van de laatste begrafenis in de Christoffelkathedraal is los en zonder duidelijke connectie toegevoegd

Het openen van de kerkvloer vanwege een begrafenis in de Sint Jan te Den Bosch, 1778. Tekening J. Everts, 1778.
Uit: Van Oudheusden en Tummers, *De grafzerken van de Sint-Jan*, 1. Inleiding, 34.

Het verbod op het begraven in kerken werd in een Napoleontisch decreet uit 1804 nog eens herhaald. Het begraven in kerken werd per 1 januari 1829 in het Koninkrijk der Nederlanden verboden. De praktische uitvoering van dit verbod liet overigens her en der op zich wachten. De enige uitzondering op het verbod van 1829 gold voor de koninklijke familie, die haar overledenen nog steeds mag begraven in haar grafkelder in de Nieuwe Kerk te Delft. Wat haar zelf nooit gelukt was, moest de rooms-katholieke kerk zich nu laten opleggen. In sommige steden, zoals in Sittard waar pas in 1839 een begraafplaats buiten de stadswallen in gebruik werd genomen, maar vooral op het platteland, bleef het begraven op bij de kerk gelegen kerkhoven nog lange tijd normale praktijk.⁸¹

De nieuwe begraafplaatsen, aangelegd buiten de steden, werden vrijwel overal in meer of mindere mate beïnvloed door verlichtingsidealen. De natuur speelde een belangrijke rol in dit denken en zou uitdrukking moeten geven aan een 'vrije, gelijke en humane samenleving'. Begraafplaatsen moesten daarom ook als park en een rustig toevluchtsoord worden gezien.⁸² Vooral het idee van menselijke gelijkheid, nog eens versterkt door de idealen van de Franse Revolutie, was bepalend voor het uiterlijk van diverse laat-achttiende- en vroeg-

aan het originele verslag dat zich bevindt in de collectie van Jos Drehmanns (Roermond). Zie: Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 263.

⁸¹ Theunisse, 'De totstandkoming van de Sittardse begraafplaats', 93.

⁸² Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 54-55.

negentiende-eeuwse begraafplaatsen. Groene grasvelden zonder grafmonumenten – die immers statusverschillen tot uitdrukking zouden brengen –, geometrische ordening, met op vele begraafplaatsen de eerste echte ‘rijgraven’ en regelmatigheid moesten het idee versterken dat in de dood mensen elkaars gelijken zijn.⁸³ Ook het edict van Jozef II uit 1784 had het oprichten van graftekens verboden, anders dan tegen de buitenmuren van begraafplaatsen.⁸⁴ Toch moeten we de invloed van de Verlichting op het uiterlijk van begraafplaatsen niet overschatten. Het grasveld en de geometrie als uitdrukking van gelijkheid werden door diverse architecten gepropageerd, maar in de praktijk waren er weinig zuivere voorbeelden van.⁸⁵ Het verschil tussen arm en rijk(er) uitte zich op de nieuwe begraafplaatsen minder dan voorheen, maar het verdween zeker niet. Op vele begraafplaatsen konden grafmonumenten – en vaak complete familiegraven – worden aangelegd tegen de binnenmuren. Daarbij komt nog dat op veel van de in deze tijd aangelegde begraafplaatsen werd gekozen voor een indeling van geometrische ruimten in afzonderlijke grafvelden, deels bestaande uit rijgraven, deels uit ‘bijzondere gedeelten’, voorbestemd voor de aanleg van koop- of familiegraven.⁸⁶ Deze indeling kan als typisch voor de negentiende-eeuwse burgerlijke begraafcultuur worden gezien.⁸⁷

Op de meeste buiten de steden aangelegde begraafplaatsen werden de verschillende religies van elkaar gescheiden. Elk kerkgenootschap behield zeggenschap – bijvoorbeeld het recht om begraving van bepaalde personen te weigeren – over zijn deel van de algemene begraafplaats. Meestal was er ook een apart, ongewijd deel voor mensen die volgens de regels van de katholieke kerk niet in gewijde aarde mochten worden begraven, die dat zelf heel bewust niet hadden gewild, of van wie de nabestaanden daar iets op tegen hadden. Zo liet socialist Willem Vliegen in 1892 een van zijn kinderen begraven op het ongewijde ‘socialistisch grafveld’ van de begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht.⁸⁸ In Roermond stond dit ‘algemene deel’ van de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ tot aan het begin van de jaren 1960 bekend als de *verlaore kirkhaof*. Het gelijkheidsideaal uit de Verlichting werd dus op de nieuwe begraafplaatsen verre van volledig verwezenlijkt. In de loop van de negentiende eeuw zou het op de meeste grote begraafplaatsen weer uit beeld verdwijnen. Voor de uitdrukking van statusverschillen vormde de overgang van kerkhoven naar buiten de steden aangelegde begraafplaatsen nauwelijks een breuk, maar voor de band van de kerk met het begraven was dat wel het geval. Niet alleen ontving zij uit de nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen fors minder of geen inkomsten, ook kwamen de doden verder van haar af te liggen.

ALGEMENE BEGRAAFPLAATSSEN, BURGERLIJK ZELFBEWUSTZIJN EN CLASSIFICATIE

In de negentiende eeuw wilde de stedelijke burgerij haar zelfbewustzijn ook uiten op begraafplaatsen. Een nieuwe, vooral door classicistische vormen gekenmerkte grafcultuur deed haar intrede. Aan het begin van de negentiende eeuw verloor het gebruik van christe-

⁸³ Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 38.

⁸⁴ Heemels e.a., *Den Aje Kirkhaof*, 11.

⁸⁵ Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 52.

⁸⁶ *Ibidem*, 54.

⁸⁷ Stöcker, *Die letzten Räume*, 73.

⁸⁸ Maas- en Roerbode, 2 augustus 1892, 3.

lijke symboliek op graven terrein, evenals het daarmee verbonden idee van de dood als afschrikwekkend einde, dat lange tijd was vormgegeven in vooral barokke grafmonumenten. Andere kenmerken van de achttiende-eeuwse 'barokke dood' verdwenen niet.⁸⁹ Uiterlijke pracht en praal en ostentativiteit werden meegenomen naar de nieuwe eeuw.⁹⁰ Het grafmonument kreeg een belangrijke functie in het burgerlijke zelfbewustzijn.⁹¹ Een dergelijke ontwikkeling is zeker vast te stellen voor de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in Roermond die in de jaren 1857-1858 heringericht werd. Maar ook op de vroeg-negentiende-eeuwse begraafplaatsen aan de Tongerseweg in Maastricht (1812, uitgebreid in 1857) en de Ganzenstraat in Venlo (1820, grotendeels geruimd) was dit burgerlijke zelfbewustzijn duidelijk aanwezig. Deze Limburgse begraafplaatsen wijken in dat opzicht nauwelijks af van hun tegenhangers in aangrenzende Belgische en Duitse gebieden.⁹²

De nieuwe begraafplaatsen in de eerste helft van de negentiende eeuw werden in het algemeen gekenmerkt door een strakke indeling in velden, doorsneden en omgeven door smalle en bredere paden. Waar hoofdpaden elkaar kruisten, werd op katholieke begraafplaatsen meestal een hoogkruis of representatief gebouw geplaatst, veelal een kapel. Op het centrale punt van de begraafplaats verscheen ook dikwijls een Calvarieberg.⁹³ In of rond de kapel of Calvarieberg werden in het algemeen priesters begraven, wier graven andere plaatselijke prominenten aantrokken. Men zou dit kunnen zien als een soort voortzetting van het begraven *ad sanctos*.

Nog kenmerkender dan de strakke indeling was de hantering van begraafklassen. In een maatschappij die doordrongen was van burgerlijk zelfbewustzijn, was classificatie eigenlijk vanzelfsprekend. In kerkdiensten was dit onderscheid al langer gebruikelijk. Het is moeilijk het ontstaan van begraafklassen op kerkhoven en begraafplaatsen te dateren, maar zeker is dat het in de negentiende eeuw een algemeen verschijnsel werd op zowel katholieke als protestantse dodenakkers. De oorsprong ervan kan in verband worden gebracht met de classificatie in de kerk zelf,⁹⁴ maar vooral met het op veel nieuwe begraafplaatsen door de wereldlijke overheid ingevoerde verschil tussen 'rijgraven' en koopgraven.⁹⁵ In de regel lagen de duurste graven goed zichtbaar aan de hoofdpaden, de goedkopere in het minder gemakkelijk zicht- en bereikbare midden van de afzonderlijke grafvelden.⁹⁶ Er was in ieder geval een sterk verband tussen de prijzen van koopgraven en hun locatie op de begraafplaats.⁹⁷ Burgerlijk zelfbewustzijn en religieuze motieven gingen bij de vormgeving van deze begraafplaatsen hand in hand.

In Roermond, waar sinds 1870 drie en vanaf 1911 vier begraafklassen werden gehanteerd, deelt het vier el brede hoofdpad het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats (koopgraven) in tweeën en komt uit bij de Bisschoppenkapel die het centrum van een kruis vormt. De

⁸⁹ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 186.

⁹⁰ *Ibidem*, 187.

⁹¹ Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 62-65.

⁹² Bijvoorbeeld de begraafplaatsen in Aken (Ostfriedhof, 1803), Keulen (Melaten, 1810), Trier (Hauptfriedhof, 1808), Hasselt ('Oud kerkhof', 1807) en Luik (Robermont, 1841).

⁹³ Brouwer en Goudsmit, *Funeraire cultuur*, 53.

⁹⁴ Stöcker, *Die letzten Räume*, 339.

⁹⁵ *Ibidem*, 210. Stöcker stelt hier dat de invoering van het 'Reihen- und Kaufgrab' in Keulen in 1829 aan de basis lag van de invoering van begraafklassen, ruim 60 jaar later in 1892.

⁹⁶ Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 84.

⁹⁷ Stöcker, *Die letzten Räume*, 143.

tweedeklasse-graven (de duurste huurgraven) vormen hier de buitenste ring en de derde- en vierdeklasse-graven het binnendeel van de overige grafvelden.⁹⁸ Op het katholieke deel van de begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht werd na een uitbreiding vanaf 1859 in drie klassen begraven.⁹⁹ De negentiende-eeuwse begraafplaats werd het toneel van duidelijk zichtbare sociale en economische verschillen. In de laagste begraafklasse werden de armsten begraven, vaak in graven voor meerdere niet aan elkaar verwante overledenen zonder enig herkenbaar grafteken. Zo'n laatste rustplaats wenste niemand zichzelf of een ander toe en de afkeer daarvan, hoewel zelden publiekelijk geuit, moet groot zijn geweest.¹⁰⁰

In de katholieke liturgie rond sterven en dood was ondertussen weinig veranderd. Hoewel de angst voor de hel sinds de Verlichting duidelijk afnam, bleef de nadruk op zonde en oordeel kenmerkend voor de omgang met de dood, zowel in de beleving van de gemiddelde gelovige als in het handelen van priesters.¹⁰¹ Het gebruik van het Latijn als kerktaal en het naar gelang de klasse variërende gebruik van zwarte rouwbekleding in de kerk tijdens begrafenisdiensten hielden deze sombere kijk op de dood mede in stand. Toch stond de tijd wat betreft de omgang met de doden niet stil. Omstreeks 1850 herleefde het crematie-idee en in 1873 vond in Milaan de eerste moderne crematie plaats.¹⁰² In de vrijzinnig-liberale Roermondse krant *De Volksvriend* werd in 1874 gepleit voor 'lijkenverbranding'.¹⁰³ Dat was 'vloeken in de kerk'. Pauselijke decreten van 1886 en 1892 verboden crematie expliciet en het zou tot 1914 duren voordat de eerste crematie in Nederland plaatsvond. In 1971 werden overledenen uit de Heilig Hartparochie als eerste Roermondse gecremeerd. In de Heilig Hart- en de Sint-Christoffelparochie groeide het aantal crematies vanaf de jaren 1980 snel.¹⁰⁴

Wat betreft de rouwversiering tijdens begrafenissen gold lange tijd: 'Hoe duurder de dienst, des te zwarter de kerk'. Voor rouwversiering moest al naar gelang de gebruikte hoeveelheid betaald worden. Hetzelfde gold voor de duur van het klokgelui bij overlijden en begravenis en de gebruikte hoeveelheid kaarsenwas (lees: kaarsen) in de kerk. Zo werd bij de begravenis van de Roermondse burgemeester Leurs in februari 1856 71 kilo en zes en een halve ons kaarsenwas gebruikt. Drie eveneens prominente stadgenoten moesten het rond dezelfde tijd stellen met iets minder: 68 kilo en een halve ons aan kaarsen.¹⁰⁵ Dit waren 'extra' uitgaven. Los daarvan waren de begrafenisdiensten zelf verdeeld in verscheidene klassen, net als andere te bestellen of te 'stichten' kerkdiensten. Overigens werden niet in alle Limburgse parochies gelijke tarieven gehanteerd. Volgens de bisschoppelijke richtlijn was de duurste dienst, een mis in de eerste klasse om 10.30 uur of later, in 1938 ruim zes keer zo duur als de goedkoopste dienst, een mis in de derde klasse die vóór 9.00 uur 's morgens plaatsvond. Het zogenaamde assisteren bij begrafenissen in de eerste klasse was op die manier voor priesters, vaak afkomstig uit naburige parochies, een aantrekkelijke bezigheid. Maar ook de parochianen hielden het systeem, in meer of mindere mate, bewust in stand.

⁹⁸ Heemels e.a., *Den Aje Kirkhaof*, 19.

⁹⁹ Minis, *De laatste eer*.

¹⁰⁰ Zie onder meer Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 134.

¹⁰¹ Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 228.

¹⁰² Franke, *Crematie*, 12.

¹⁰³ *De Volksvriend*, 25 april 1874.

¹⁰⁴ Heemels, 'Een gradatie in standen ...', 88.

¹⁰⁵ Archief van de (hulp)parochie van de Onze lieve Vrouwe Kapel in 't Zand (zich bevindende in het klooster der Redemptoristen te Roermond), kast A nummer A3. Het betreft hier de begrafenissen van respectievelijk J.Th. Van der Renne (1856), C.A.C. Petit d' Oudenborgh (1860) en M.A.B.H. van Aefferden – Petit (1861). Allen stonden te boek als 'rentenier'.

**BESTELDE HOOGMISSEN, JAARGETIJDEN,
UITVAART- OF ZESWEKENDIENSTEN.**

	Celebrant	Pars. par.	Diac. Subd. ieder	Koster Org. ieder	Voorzanger	Orgeltrapper	Misd. samen	Kerk	Totaal
I^e KLASSE									
Vóór 9 uur . . .	f 4.—	0.50	2.—	0.80	0.80	0.50	0.40	1.50	13.30
Te 9 uur	- 5.—	1.—	2.25	0.90	0.90	0.60	0.50	1.75	16.05
Te 9.30 uur . . .	- 6.—	1.50	2.50	1.—	1.—	0.70	0.60	2.—	18.80
Te 10 uur	- 8.—	2.—	3.—	1.25	1.25	0.80	0.70	2.25	23.50
Te 10.30 uur en later	- 10.—	2.50	3.50	1.50	1.50	1.—	0.80	2.50	28.30
IIe KLASSE									
Vóór 9 uur . . .	f 3.50	0.50	1.—	0.80	0.80	0.50	0.40	1.50	10.80
Te 9 uur	- 4.—	1.—	1.25	0.90	0.90	0.60	0.50	1.75	13.05
Te 9.30 uur . . .	- 5.—	1.50	1.50	1.—	1.—	0.70	0.60	2.—	15.80
Te 10 uur	- 7.—	2.—	2.—	1.25	1.25	0.80	0.70	2.25	20.50
Te 10.30 uur en later	- 8.—	2.50	2.50	1.50	1.50	1.—	0.80	2.50	24.30
IIIe KLASSE									
Vóór 9 uur . . . a.	f 2.75	0.25	—	0.30	0.30	0.10	0.10	0.40	4.50
b.	- 3.—	0.25	—	0.70	0.70	0.10	0.10	0.40	5.95
c.	- 3.25	0.25	—	0.75	0.75	0.25	0.20	0.50	6.70
Te 9 uur	- 3.50	0.50	—	0.80	0.80	0.30	0.25	0.60	7.55
Te 9.30 uur . . .	- 4.—	0.75	—	0.90	0.90	0.40	0.30	0.70	8.85
Te 10 uur	- 6.—	1.—	—	1.—	1.—	0.50	0.40	0.80	10.70
Te 10.30 uur en later	- 7.—	1.50	—	1.25	1.25	0.75	0.50	0.90	14.40

Classificatie van kerkdiensten in het bisdom Roermond, 1938. Uit: *Analecta voor het Bisdom Roermond* 23 (1938).

De Roermondse kathedraal met rouwersiering behangen na het overlijden van bisschop Drehamms in 1913. Collectie GAR.

Voor elke welgestelde katholiek was een mis met ‘drie heren’ die samen de mis opdroegen voor diens zielenheil niet alleen een geruststellende keuze, maar vooral ook een manier om zijn economische en/of sociale positie in de parochie en de gemeenschap zicht- en hoorbaar te benadrukken.

Vanaf de jaren 1920 nam de kritiek op de ‘zwarte mis’ echter fors toe, vooral door religieuzen in het sinds 1918 verschijnende *Tijdschrift voor Liturgie*, waarachter de zogenaamde liturgische beweging schuilging. Op de eerste ‘liturgische dag’, in januari 1924 in Roermond, sprak de toenmalige plebaandeken Le Bron de Vexela de hoop uit dat ‘de liturgische vernieuwingen in de bestaande misstanden verandering zouden brengen.’¹⁰⁶ Het is aanneemelijk dat hij het kerkelijke klassensysteem en de ‘zwarte mis’ in het bijzonder als een van die misstanden beschouwde. Desondanks zouden veranderingen hierin nog decennia uitblijven.

UNIFORMERING OP BEGRAAFPLAATS EN IN DE KERK

In Duitsland waren sinds de eeuwwisseling onder invloed van de zogenaamde *Friedhofsreformbewegung* nieuwe ideeën over de aanleg en het uiterlijk van begraafplaatsen ontstaan. De *großbürgerlicher Grabmalkultur* uit de negentiende eeuw werd steeds meer bekritiseerd. Begraafplaatsen zouden meer gelijkheid moeten uitstralen, hetgeen men onder meer wilde bereiken door standaardisering van grafmonumenten en een beplanting die de homogeniteit op de begraafplaats zou moeten benadrukken. In de eerste decennia van de twintigste eeuw werden er in Duitsland steeds meer begraafplaatsen volgens deze visie vormgegeven.¹⁰⁷ Men mag veronderstellen dat deze Duitse ontwikkelingen in Nederland, en zeker in Limburg, niet onopgemerkt zijn gebleven. Tot standaardisering van graven kwam het hier nog niet, maar her en der werd openlijk gepleit voor versoering op begraafplaatsen.¹⁰⁸

Na de Tweede Wereldoorlog zetten de ideeën van de *Friedhofsreformbewegung* zich in Duitsland door.¹⁰⁹ Ook in ons land werd het gelijkheidsidee maatgevend voor veel nieuwe begraafplaatsen. Dit komt ook tot uiting in de overwegingen van de gemeenteraad in Roermond in 1947 over de vormgeving van een nieuwe begraafplaats, die de volle begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ zou moeten opvolgen als plaatselijke dodenakker. Men moest

bij de nieuwe begraafplaats [...] trachten te bereiken, dat duidelijk moest zijn waar te nemen, dat na de dood [...] eenieder een zekere gelijkheid had verkregen. Daarom had men enerzijds gedacht aan beperkende maatregelen om uitwassen van grafmonumenten – mede in verband met het hagensysteem – tegen te gaan en anderzijds stelde men zich ter wille van het gelijkheidsprincipe na de dood, voor, om hiervan enigszins te doen blijken in de entourage der graven [...] Deze in grote trekken gelijke beplanting of garnering met groen, wilde mede gezien zijn als een aanduiding, dat na de verwisseling van het tijdelijke met het eeuwige, eenieder gelijk is.¹¹⁰

Overigens had NSB-burgemeester Lensing in 1944 ook al gepleit voor het laten vervallen van

106 Heemels, ‘Een gradatie in standen ...’, 32.

107 Sörries, *Raum für Tote*, 163-187.

108 Van de Veluwe, ‘Dooden-cultus’.

109 Sörries, *Raum für Tote*, 195-224.

110 Heemels, ‘Een gradatie in standen ...’, 50.

Gelijkheid op de gemeentelijke begraafplaats in Nederweert. Copyright x-CAGO b.v. – Obie Oberholzer.

de klassen op een nieuw aan te leggen begraafplaats.ⁱⁱⁱ Op de in januari 1948 ingewijde begraafplaats ‘Tussen de Bergen’ verdwenen inderdaad de begraafklassen en kwam er volgens de nieuwe verordening geen enkel grafmonument meer boven de alom aanwezige groene heg uit. De aparte gedeeltes voor verschillende religies werden wel gehandhaafd. Katholieken die niet in gewijde aarde mochten worden begraven, werden bovendien nog tot in de jaren 1960 op de verlaore kirkhaof van de oude begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ begraven.

Het gelijkheidsidee klopte na de oorlog ook aan de kerkdeuren. In 1946 kwam er in het bisdom Roermond een discussie op gang over de diocesane tarieven voor ‘trouwen en rouwen’ en de indeling ervan in klassen. Voor afschaffing van het kerkelijke klassensysteem werd niet gepleit, maar wel voor een vereenvoudiging. Het nieuwe diocesane tarief voor begraven dat in 1947 van kracht werd, maakte gedeeltelijk een einde aan het verschijnsel van ‘assistentie’ door meerdere priesters en het woord ‘klasse’ werd achterwege gelaten, maar in de praktijk zou het verschil in diensten blijven bestaan omdat deze ingedeeld bleven naar de uren waarop ze plaatsvonden. De latere diensten waren nog steeds duurder dan de vroegere. Deze wijzigingen waren dus weinig ingrijpend, zeker als we de toelichtende woorden van het bisdomsecretariaat bij het nieuwe tarief lezen:

[...] Daartoe moet ook de idee rijpen, dat de wijze der viering niet van geld afhankelijk is, of van standsverschil enz. Zeker, zooals wij erkennen, dat er, volgens Gods bedoeling, een gradatie bestaat in standen, vooral als deze steunt op grotere ontwikkeling van geest en persoonlijkheid en op de verantwoordelijkheid van het ambt, dat bekleed wordt, zoo mag ook in de uiterlijke viering de waardering daarvoor worden uitgedrukt. Doch het mag niet ontaarden in een tentoonstelling van allerlei vernuftigheden van hoogere tarievenklassen, zoozeer in strijd

ⁱⁱⁱ Ibidem, 50.

met de heiligheid der bediening, die de waardigheid van onzen eeredienst verstoren en de verheven viering der H. Liturgie geweld aandoen. Vooral de groote verscheidenheid en willekeur der vele bijkomstigheden, die finantieel nog buiten de gewone tarieven revenu's opleveren, zijn voor vele menschen een aanstoot en moeten terecht zoveel mogelijk vermeden worden.¹¹²

Grote verschillen in kerkelijke diensten werden dus afgekeurd, maar dat de door God gewilde 'gradatie in standen' ook in de tarieven tot uiting kwam stond niet ter discussie. Uit de reacties vanuit diverse parochies op het nieuwe tarief bleek dat lang niet alle parochies een vereenvoudiging van het klassensysteem in kerkdiensten zagen zitten. De Roermondse Sint-Christoffelparochie en een aantal Maastrichtse pastoors kregen het voor elkaar dat zij speciale, nog steeds in klassen ingedeelde tarieven konden blijven hanteren. Wat op begraafplaatsen in toenemende mate zichtbaar werd, lukte in de kerk zelf voorlopig nog niet. Ook in de jaren 1950 zou daarin niets veranderen.¹¹³

Het streven naar gelijkheid liet zich echter niet beteugelen. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) bracht een groot aantal kerkelijke hervormingen op gang. Zo wees de 'Constitutie over de Heilige Liturgie' in 1963 uiterlijke verschillen in de uitvaart af.¹¹⁴ In het bisdom Roermond praatte men sinds 1960 weer over de vernieuwing van de diocesane tarieven voor kerkdiensten. De commissie die zich daarmee bezighield, stelde: '[...] De norm van het méér kunnen betalen wordt niet meer aanvaard. De verschillen tussen de diverse standen zijn aan het verdwijnen'.¹¹⁵ Na een nieuw tarief in 1961 – waarin nog steeds geen volledige uniformering werd bereikt – kwam het in 1965 in het bisdom Roermond uiteindelijk tot een formele afschaffing van klassen in kerkdiensten. Als vervanging voor het gehanteerde systeem dat de kerk lang voorzien had van inkomsten kwam de gezinsbijdrage. Toen er in de jaren erna ondanks deze formele afschaffing nog parochies bleken te bestaan die rouwen- en trouwtarieven hanteerden met klassenindeling, omdat ze de gezinsbijdrage nog niet of onvolledig hadden ingevoerd, besloot bisschop P. Moors (1959-1970) tot een in alle kerken publiekelijk aangekondigde afschaffing van rouw- en trouwgelden, met ingang van 1968. Aangenomen mag worden dat de classificatie van diensten in de kerken van het bisdom Roermond in de jaren daarna definitief tot het verleden ging behoren.¹¹⁶

In dezelfde tijd, in 1969, werd de nieuwe katholieke uitvaartliturgie formeel van kracht. De nadruk werd hierin gelegd op het zogenoemde paaskarakter van het christelijke sterven: de dood moest worden gezien als het begin van een nieuw leven. Hiermee zette de kerk het besef van zonde en de vrees voor het oordeel van God, sinds de Middeleeuwen zo kenmerkend voor de katholieke omgang met de dood, op een lager plan. Het *Dies irae* verdween uit de uitvaartliturgie. Het geloof in en de angst voor een verblijf in de hel waren sinds het einde van de negentiende eeuw nog verder afgenomen en in de tweede helft van de twintigste eeuw kon ook in de katholieke kerk zelf het woord 'hel' nauwelijks nog worden gehoord.¹¹⁷ Het zwart werd vervangen door paars, groen of grijs als rouwkleur. Uiterlijke verschillen bij begrafenissen werden afgekeurd.¹¹⁸ Missen werden begrijpelijker omdat ze vanaf deze tijd

112 Ibidem, 44-47.

113 Ibidem, 48.

114 Lamberts, 'De Rooms-katholieke uitvaartliturgie', 128.

115 Heemels, 'Een gradatie in standen...', 62.

116 Ibidem, 72-73.

117 Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 245.

118 Lamberts, 128.

in de volkstaal werden gelezen.

Op veel gemeentelijke begraafplaatsen die tussen circa 1950 en 1980 meestal aan de rand van Limburgse dorpen werden aangelegd als opvolger van overvolle parochiale kerkhoven, kwam het tot een verdergaande uniformering van vooral grafmonumenten. De standaardisering van grafmonumenten die het streven van de Duitse *Friedhofsreformbewegung* was geweest, kreeg nu op veel Limburgse begraafplaatsen haar beslag. Veel gemeentelijke verordeningen lieten de inwoner weinig keus in zijn of haar laatste rustplaats en in het bijzonder het uiterlijk ervan. Wim Cappers neemt hiervoor de term ‘funeraire confectie’ in de mond.¹¹⁹ Dit ging gepaard met een geleidelijke versoepeling in het gescheiden begraven van religies, in ieder geval wat katholieken en protestanten betreft. Vanaf 1972 werden er in Roermond met regelmaat protestanten begraven op het formeel katholieke deel van de begraafplaats ‘Tussen de Bergen’. Dat was voordien onmogelijk geweest.¹²⁰ Intussen was ook de *verloore kirkhaof* op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ in de jaren 1960 buiten gebruik geraakt.

CONCLUSIE

De christelijke en rooms-katholieke begraafcultuur tussen circa 400 en 1800 werd bepaald door het principe van begraving *ad sanctos* en *apud ecclesiam*. Op zijn laatst in de vijfde eeuw na Christus werd het voor christenen gebruikelijk hun laatste rustplaats te zoeken in de directe nabijheid van graven van martelaren en heiligen. Deze begraving *ad sanctos* zou in rooms-katholieke streken, zoals het huidige Limburg, pas tegen het einde van de achttiende eeuw worden verlaten. En dan alleen nog maar in steden, waar vanaf die tijd nieuwe begraafplaatsen buiten de stadsgrenzen werden aangelegd. In Limburgse dorpen bleef deze gewoonte tot ver in de twintigste eeuw en niet zelden tot op de dag van vandaag bestaan. Maar ook hier kwamen, vooral in de decennia na de Tweede Wereldoorlog, nieuwe begraafplaatsen tot stand die de steeds losser wordende band tussen kerk en kerkhof symboliseerden.

Waar het ging om de rooms-katholieke kerkelijke gebruiken rond sterven, dood en begraven, waren ‘zonde en oordeel’ eeuwenlang de typerende begrippen. Vanaf het einde van de zesde en het begin van de zevende eeuw leefden christenen in de overtuiging dat ze na hun dood, als ze al niet in de hel zouden komen, dan ook niet zonder meer rechtstreeks in de hemel zouden belanden. Zijzelf, maar vooral hun nabestaanden na hun dood, konden er echter middels gebeden voor hun zielenheil voor zorgen dat ze uiteindelijk hun opwachting konden maken aan de hemelpoort. Vanaf de twaalfde eeuw werd het vagevuur verondersteld het tussenstation te zijn waar de zondige christen na zijn overlijden gelouterd werd om zo vrij van zonden het eeuwige leven in te gaan.

De jaren 1960 brachten echter op vele terreinen vernieuwing, ook in de kerkelijke omgang met de dood. De classificatie van kerkdiensten was in het bisdom Roermond na 1970 verleden tijd, net als het begraven in klassen op begraafplaatsen, zo typerend voor de negentiende eeuw. De nieuwe, na 1969 in praktijk gekomen rooms-katholieke uitvaartliturgie liet zich niet meer verenigen met het ‘zonde en oordeel-karakter’ dat haar voorgangster zo

¹¹⁹ Cappers, *Doodse dingen*, 67.

¹²⁰ Heemels, ‘Een gradatie in standen...’, 86.

sterk had gekenmerkt. Illustratief voor deze mentaliteitsverandering was de verdwijning van het *Dies irae* uit de rooms-katholieke uitvaartliturgie. Het lijkt er dus op dat het eeuwenlang vrijwel onberoerd gebleven karakter van het rooms-katholieke begraven in het laatste kwart van de twintigste eeuw fundamenteel is gewijzigd.

Hoofdstuk 3

De begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'

'Daer zullen buyten den omtrek der Steden en buyten de Vlecken ofte Borghten, Kerkhoven worden opgerecht in de welke alleen het zal geoorloft wesen te begraven'.¹ Met deze bepaling in het 'Edict van den Keyser aengaende de begraeffenissen. Van den 26 Junii 1784' was de aanleg van een nieuwe begraafplaats buiten het centrum van de stad Roermond onontkoombaar. Een jaar later was die een feit. In dit hoofdstuk worden het ontstaan van de begraafplaats, haar uitbreidingen en de belangrijkste uiterlijke wijzigingen die zij onderging als gevolg van politiek-institutionele, religieuze en culturele ontwikkelingen beschreven. Centraal staat de vraag hoe zij de structuur en het uiterlijk kreeg die als uitgangspunt voor dit onderzoek dienden.

VAN KERKHOVEN NAAR BEGRAAFPLAATS

Vanaf de zestiende eeuw werden in Europese steden begraafplaatsen buiten de stadsmuren aangelegd. Daarvoor waren religieuze, maar vooral praktische en hygiënische redenen.² Na het Concilie van Trente (1545-1563) kwamen er in de katholieke kerk – deels als reactie op de Reformatie – nieuwe pastorale en devotie praktijken in zwang die tot gevolg hadden dat veel kerkgebouwen moesten worden uitgebreid. Dat ging meestal ten koste van de aan de kerken grenzende kerkhoven.³ In de twee eeuwen volgend op het concilie ontstonden nieuwe begraafplaatsen die verder van de kerkgebouwen verwijderd lagen. Vanaf het begin van de achttiende eeuw ontstond er verzet tegen het begraven in kerken en op kerkhoven rondom kerken, met name in stedelijke centra. De Verlichting bracht een nieuwe gevoeligheid voor hygiënische problemen met zich mee. De combinatie van een forse bevolkingsgroei vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw en een 'medicalisering van de dood' als gevolg van ontwikkelingen in de geneeskunde leidde tot een veranderende houding ten opzichte van de dood. Het regelmatig openliggen van kerkvloeren vanwege begrafenissen werd een bron van ergernis en angst, iets dat ook gold voor de vaak overvolle kerkhoven rondom kerken in de centra van steden. In Frankrijk veroorzaakten vooral de *fosses communes*, gemeenschappelijke graven die pas definitief gesloten werden als ze vol waren, toeneemende onrust.⁴ De geur van lijkresten trok de aandacht van geleerden in Frankrijk, Duitse

¹ GAR, Oud Archief, inv.nr. 312: 'Bij de magistraat ingekomen plakaten, bekendmakingen en dergelijke van de landsheer (-heren) en van aangrenzende staten en steden 1777-1784'.

² Sörries, 'Kirchof oder Coemeterium?', 33.

³ Ariès, *Het uur van onze dood*, 332-333.

⁴ Lassère, *Villes et cimetières en France*, 19-20.

gebieden, Groot-Brittannië en Nederland.⁵ Uit angst voor 'lijkengif' en schadelijke gassen werd er steeds nadrukkelijker gepleit voor de sluiting van overvolle kerkhoven in de centra van steden en de aanleg van nieuwe begraafplaatsen daarbuiten. In veel steden werden verlichtingsideeën gedragen en uitgevoerd door een kleine elite van ontwikkelde burgers. Ondanks het verzet van onder meer adellijke bezitters van familiegraven in kerken en kerkelijke instanties die bang waren het voor het verlies van hun invloed op het begraven en de daaraan verbonden inkomsten, wist deze de verplaatsing van kerkhoven uit de centra van steden op gang te brengen.⁶ Op het platteland bleef begraven op de bij de kerk gelegen kerkhoven echter nog lange tijd een normale praktijk.

In hun meest ideale vorm lagen de nieuwe begraafplaatsen buiten de stad, op een locatie van waaruit de wind niet in de richting van de stad waaide. Beplanting was mogelijk, maar moest spaarzaam worden toegepast opdat de luchtcirculatie op de begraafplaats niet zou worden belemmerd. Iedere overledene zou begraven moeten worden in een individueel graf, onderdeel van een keurige rij. Dat was hygiënisch, bespaarde bij een goede planning plaats en paste uitstekend in verlichte opvattingen over gelijkheid. Op de nieuwe begraafplaatsen zouden bovendien lijkenhuizen moeten verrijzen, waar men doden hygiënisch kon opbaren – de angst voor schijndood speelde hier een belangrijke rol – en toezicht door de lokale overheid mogelijk zou zijn. In plannen voor begraafplaatsen ging men uit van een geometrische structuur met paden in een rastervorm waarlangs het individuele 'rij-graf' volledig tot zijn recht zou komen. Streng symmetrisch geordende grasvelden, omzoomd door bomen en afgesloten door een buitenmuur werden het ideaal. Alleen in of tegen de buitenmuur zouden grafmonumenten geplaatst mogen worden door hen die geen genoegen namen met een ongemerkt graf op het vlakke binnenterrein. Dit ideaalbeeld werd op slechts enkele plaatsen verwezenlijkt, en bovendien meestal niet volledig.

In de loop van de negentiende eeuw werden verlichtingsidealen in toenemende mate verdrongen door de behoefte van bepaalde sociale groepen om op een bevoorrechte plaats te worden begraven en zich op die manier te onderscheiden van de in een eenvoudig rijgraf begravene.⁷ Fischer zegt daarover: '[...] das egalitäre Ideal der für alle gleichen Grabsteine kontrastierte mit sozialem Prestigedenken und dem Interesse an hohen Gebühreneinnahmen'.⁸ Niet alleen kerkelijke, maar ook stedelijke overheden waren gevoelig voor inkomsten uit begraven.

Frankrijk en Oostenrijk waren aan het einde van de achttiende eeuw voorbeelden voor het begrafeniswezen in die tijd. In Frankrijk werd het begraven in kerken in 1765 verboden, zij het met weinig resultaat. Een koninklijk decreet van 1776 was wel effectief: in het hele land moesten oude kerkhoven worden gesloten en het begraven worden verplaatst naar locaties buiten de bewoonde centra van de steden. In Duitse gebieden gebeurde dat zoals eerder gezegd na 1770. Napoleontische wetgeving bekrachtigde deze regelingen in 1804. De verlicht-absolute keizer Jozef II kwam in 1784 met soortgelijke wetgeving voor het begraven in zijn rijk. Zijn wetgeving was er niet alleen op gericht de kerkelijke macht over het begrafeniswezen in te perken, maar dit ook te bevrijden van de invloed van de pompeuze Barok.

5 Van der Zeijden, *Balans en perspectief*, 27 en Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 334-342.

6 Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 29-36.

7 *Ibidem*, 37-59.

8 *Ibidem*, 59.

Bovendien, misschien wel in de eerste plaats, wilde hij het begrafeniswezen in zijn rijk hervormen volgens praktisch-hygiënische motieven.

De wetgeving van Jozef II werd ook van kracht in Roermond, dat tot de Oostenrijkse Nederlanden behoorde. Het 'Edict van den Keyser aengaende de begraeffenissen' betekende dat de stad vóór 1 november 1784 een nieuwe begraafplaats moest aanleggen op een plek buiten de stad. Dat lukte niet: de Oostenrijkse regering in Brussel gaf het stadsbestuur in oktober 1784 toestemming om tot 1 mei van het daaropvolgende jaar door te gaan met het begraven op de bestaande kerkhoven in de stad.⁹ Pas op 4 mei 1785 berichtte het stadsbestuur aan Brussel dat een nieuwe begraafplaats op 1 juni van datzelfde jaar in gebruik zou worden genomen. Een 'strengte en lange winter' had roet in het eten gegooit.¹⁰ Gekozen werd voor een plek buiten de stadsomwalling, dicht bij de Kapel in 't Zand op de uitvalsweg naar Keulen. Nog voor de inwijding van het katholieke deel van de begraafplaats vond daar op 2 mei 1785 de eerste begraafplaats.¹¹

De verplaatsing van het begraven naar een begraafplaats buiten de stad betekende een breuk met een eeuwenoude christelijke traditie en bovendien het verdwijnen van een belangrijke bron van kerkelijke inkomsten. Daarom viel ze niet bij alle Roermondenaren in goede aarde. Dat werd duidelijk toen de in Roermond zetelende Gelderse Staten zich tijdens de Brabantse Revolutie in 1790 onafhankelijk verklaarden en besloten om onder meer het edict van Jozef II over het begraven in te trekken. Het Roermondse herroepen van het edict paste bij de onvrede bij een deel van de rooms-katholieken over de in hun ogen al te verlichte maatregelen van de keizer. Deze onvrede mondde in 1790 uit in het terugdraaien van zijn maatregelen, een verschijnsel dat ook bekend is uit andere steden in de Oostenrijkse Nederlanden.¹² Een paar maanden lang werd er begraven op de eerder gesloten kerkhoven in de stad. In november 1790 schaarden de Staten zich echter weer onder Oostenrijks gezag en moest het begraven op de begraafplaats uit 1785 hervat worden. Ook daarna bleef de nieuwe begraafplaats nog enige tijd onderwerp van discussie. Na het mislukken van de revolutie verzochten de kerkmeesters van de parochie Sint-Christophorus en de Roermondse magistraat het herstelde Oostenrijkse gezag om de nieuwe begraafplaats te mogen verkopen en het oude parochiale kerkhof bij de kathedrale kerk weer in gebruik te mogen nemen. Het ging hen daarbij volgens eigen zeggen vooral om redenen van hygiëne – de lijken moesten nu door de stad naar de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' worden vervoerd – en financiën. Het vervoer van lijken vanuit de stad naar de nieuwe begraafplaats zou immers te duur zijn 'voor den geringen Borger'. Het verzoek werd niet ingewilligd.¹³

Of de begraafplaats leek op het model van de verlichtingsbegraafplaats is niet zeker. Bronnen die uitsluitsel zouden kunnen geven, ontbreken. Het is mogelijk dat nabestaanden, al dan niet binnen de regels van het edict uit 1784, de graven van hun overledenen markeerden. Enkele Roermondenaren brachten graftekens aan in de muren van de begraaf-

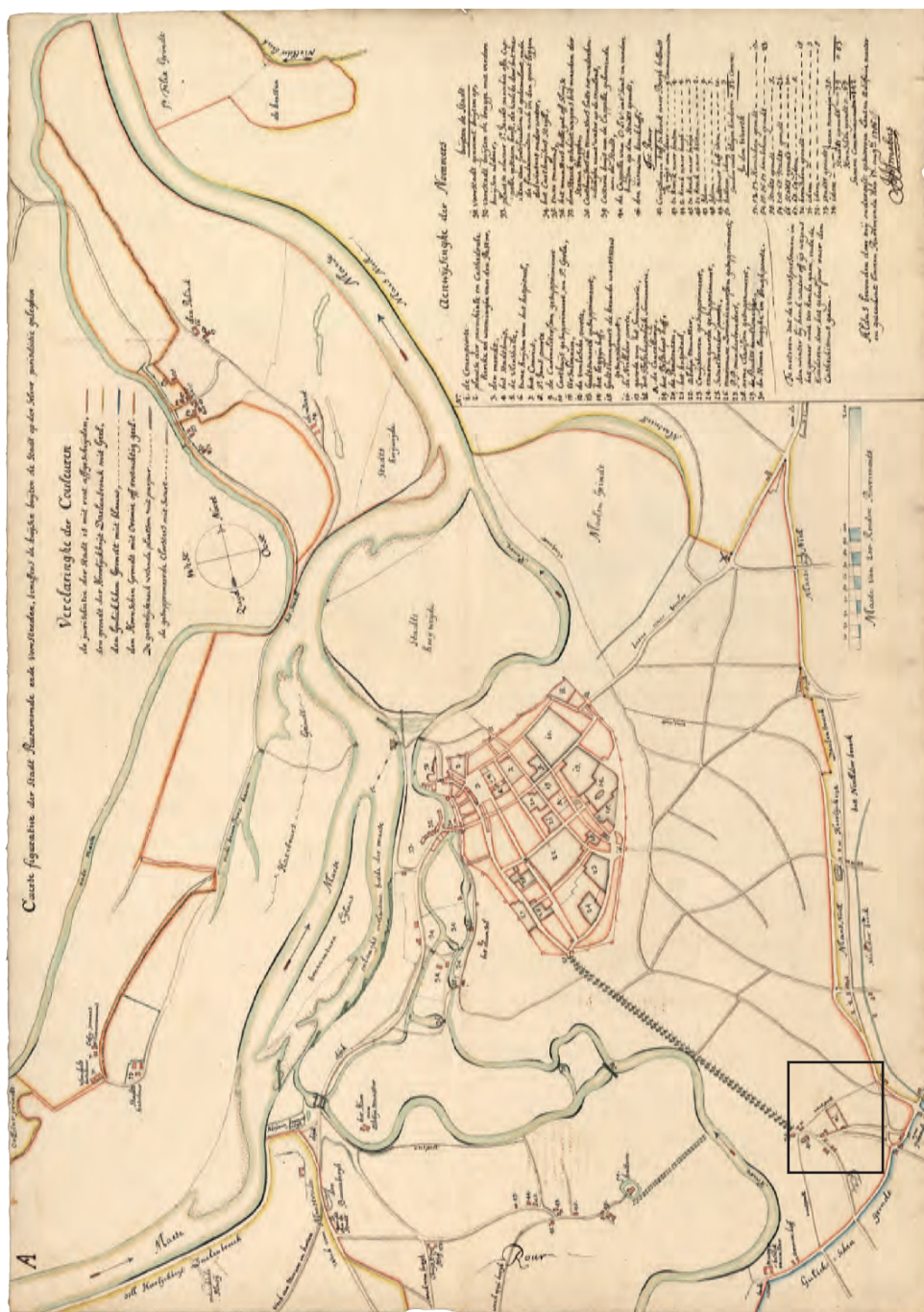
9 GAR, 'Copie Haenen', nr. Eo19. Tot de opening van de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' waren in de stad Roermond meerdere kerkhoven in gebruik, zowel in kerkgebouwen en kloosters als daarbuiten. Zie onder andere: Rats, *De lieve vrouw in 't Zand*, 128-129; Habets, *Geschiedenis*, deel II, 421 en III, 404 en Venner, *Roermond*, 147. A. van Beurden noemt in een artikel in de *Nieuwe Koerier*/Maas en Roerbode van 7 augustus 1915 over Roermondse 'instellingen van weldadigheid' elf kerkhoven.

10 GAR, 'Copie Haenen', nr. Eo27 – Eo28.

11 Van der Zwaan, 'Den Aje Kirkhaof', 181.

12 Pasture, 'De houding tegenover sterven en begraven', 213-214.

13 Daniels, 'Oostenrijks Opper-Gelder, Roermond en de Brabantse Revolutie', 27 en GAR, 'Copie Haenen.'

Kaart van Roermond in 1786. In kader met nummer 41 'den nieuwen kerckhoff' uit 1785. Collectie GAR.

KAART 3.1 DE BEGRAAFPLAATS IN 1785 GEPROJECTEERDE OP EEN KAART VAN DE HUIDIGE BEGRAAFPLAATS

plaats. Resten daarvan zijn tegenwoordig nog zichtbaar. In vergelijking met de aanblik die de begraafplaats in de tweede helft van de negentiende eeuw zou krijgen, heeft ze in de eerste decennia na haar ontstaan waarschijnlijk die van een ommuurde, tamelijk vlakke ruimte gehad.¹⁴ Zeker is wel dat bij het begraven op de nieuwe begraafplaats verlichtingsidealen niet in alle opzichten werden verwezenlijkt: de Roermondse magistraat stuurde in oktober 1784 een tariefvoorstel voor het vervoer en begraven van lijken naar het Oostenrijkse gezag, verdeeld in vijf klassen.¹⁵ Een maand later volgde toestemming vanuit Brussel om de voorgestelde tarieven te hanteren.¹⁶

DE EERSTE UITBREIDING (1857-1858)

De eerste helft van de negentiende eeuw was voor Roermond een periode van dynamiek en vernieuwing. Het inwonertal van de stad verdubbelde in minder dan een halve eeuw. In 1855 was de stad met ongeveer 7.500 inwoners op Maastricht na de grootste in de provin-

¹⁴ Zie ook: Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 641.

¹⁵ GAR, 'Copie Haenen', nrs. E008 tot en met E018.

¹⁶ Idem, Oud Archief (1259-1796), inv.nr. 295: 'Ingekomen en minuten van verzonden brieven, 1784'.

cie Limburg.¹⁷ De druk op begraafplaats moet daardoor aanzienlijk zijn toegenomen. Omstreeks 1850 ontstonden er plannen om de begraafplaats uit te breiden. Begonnen werd met de aankoop van aan de begraafplaats grenzende percelen grond, een proces dat in 1857 was afgerond.¹⁸ In september 1855 besteedde de gemeenteraad uitgebreid aandacht aan de vergroting van de begraafplaats.¹⁹ Niet veel later moet de jonge architect Pierre Cuypers (1827-1921) betrokken zijn geraakt bij de uitbreiding. In oktober 1856 verzocht hij de gemeenteraad om een plaats voor een graf met een monument voor zijn in 1855 overleden vrouw Rosalie van de Vin.²⁰ Ruim een jaar later, in januari 1858, werd een 'nieuw plan van indeeling' – waarschijnlijk een aanpassing van een eerder plan – van zijn hand goedgekeurd door burgemeester en wethouders en voorgelegd aan de gemeenteraad.²¹ In dat plan, waarvan slechts enkele sporen bewaard zijn gebleven, moeten de plaatsen die op het nieuwe deel van de begraafplaats konden worden aangekocht duidelijk aangegeven zijn geweest.²² Op 4 maart 1858 ging de gemeenteraad akkoord met het plan van Cuypers, dat voorzag in een padenstructuur, langgerekte grafvelden en de bouw van een bisschoppelijke grafkapel op een centrale plaats.²³ In eerste instantie was men uitgegaan van de bouw van een centrale kapel waar missen konden worden gelezen, maar de gemeenteraad was vervolgens op het idee gekomen onder deze kapel 'een grafkelder te maken, en dien aan te bieden speciaal tot begraafplaats voor de kerkvorsten of Bisschoppen van Roermond, hetgeen naar hun inzien een goeden indruk zou maken op onze bevolking en onder meerdere opzichten aanbeveling zou verdienen [...]'.²⁴

In oktober 1858 werden zeven vergunningen – waaronder een voor Cuypers zelf – aangevraagd voor de bouw van grafkelders in de directe nabijheid van de later te bouwen bisschoppelijke grafkapel.²⁵ De bouwwerkzaamheden aan de grafkelders gingen snel van start. Op 19 oktober werd in de gemeenteraad gesproken over de overlast die spelende kinderen, met name op zondagen, veroorzaakten op het nieuwe deel van de begraafplaats. Vermoedelijk was men bang dat zij vernielingen zouden aanrichten of tijdens hun onbezorgde spel in de in aanbouw zijnde grafkelders zouden vallen.²⁶ Pierre Cuypers liet geen gras groeien over zijn privéplannen en hield zich daarbij kennelijk niet helemaal aan de gemeentelijke regels. In februari 1859 ontstond er discussie over de afmetingen van zijn graf. Een maand later werd bovendien besloten dat hij een bij het graf geplante wilgenboom moest verplaatsen.²⁷

Een nieuwe verordening van 9 november 1857 maakte het mogelijk een graf op de be-

17 Nissen en Van der Bruggen, Roermond, 381.

18 GAR, Gemeentelijk jaarverslag 1857, 'Begraafplaatsen'.

19 Idem, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 148: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 18-09-1855'.

20 Ibidem, inv.nr. 149: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 17-10-1856'.

21 Ibidem, inv.nr. 150: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 05-01-1858'.

22 Ibidem, inv.nr. 4160: 'Stukken betreffende de aanleg van een openbare begraafplaats; met stukken inzake het plaatsen van grafmonumenten en -kelders aldaar, 1856-1869, 1881'. De kopers van grafruimten op de nieuwe begraafplaats verwijzen naar specifieke, genummerde grafplaatsen. Die waren dus kennelijk op het 'plan van indeeling' genummerd.

23 GAR, Gemeentelijk jaarverslag 1858, 'Notulen'.

24 Idem, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 1080, nr. 79: 'Brief vanuit Luik d.d. 27-01-1858 door de voorzitter van de speciale commissie belast met de aanleg van de nieuwe begraafplaats Bongaerts'. Wethouder Gerard Bongaerts was in Luik om de daar in 1841 geopende begraafplaats Robermont te bekijken, waarvan een plattegrond bij de brief gevoegd is.

25 Heemels e.a., *Den Aje Kirkhof*, 20.

26 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 150: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 19-10-1858'.

27 Ibidem, inv.nr. 151: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 01-02-1859 en 28-03-1859'.

Pierre Cuypers met verloofde Antoinette Alberdingk Thijm in 1858, het jaar waarin hij betrokken was bij de uitbreiding van de begraafplaats. Uitsnede uit familiefoto Alberdingk Thijm. Collectie GAR.

graaftplaats te kopen. Het nieuwe deel van de begraafplaats werd zelfs volledig gereserveerd voor koopgraven, waarmee kennelijk werd voldaan aan een behoefte onder meer kapitaalcrachtige Roermondse families om een eigen, duidelijk herkenbaar familiegraf in te richten. De behoefte om statusverschillen via het graf te markeren was heel kenmerkend voor de negentiende eeuw, aldus Fischer en Herzog: ‘Das Grabmal übte eine wichtige Funktion innerhalb der bürgerlichen Kultur des 19. Jahrhunderts aus und sorgte für die Ornamentierung der Friedhöfe. Die erinnernde Nachwelt geriet nun zum flanierenden Publikum, das die sepulkrale Präsentation eines neuen, über die individuelle Lebensleistung gewonnenen Selbstbewusstseins bewundern durfte’.²⁸ De behoefte van Roermondse families een eigen, duidelijk herkenbaar graf te bezitten en zich daarmee als individu of familie te profileren, week af van de verlichtingsidealen die tot uitdrukking waren gebracht in het edict van Jozef II. Kennelijk waren die idealen in de loop van de negentiende eeuw op de achtergrond geraakt. De volgende aankondiging door de gemeente is in dit verband veelzeggend:

*Vermits onderscheid gemaakt is, tusschen de graven welke zich langs de op het kerkhof aangelegd wordende groote wegen zullen bevinden en de overige, en het voor sommigen niet van belang ontbloot kan zijn welke plaats zij verkiezen, ook ter oprichting van eenig monument, zoo dat eene bepaalde aanvraag daartoe nu reeds zou kunnen gedaan worden, dergelijke aanvragen reeds binnengekomen zijnde, – kan men tot inlichting, ter secretarie der gemeente inzage van het betrekkelijk plan bekomen.*²⁹

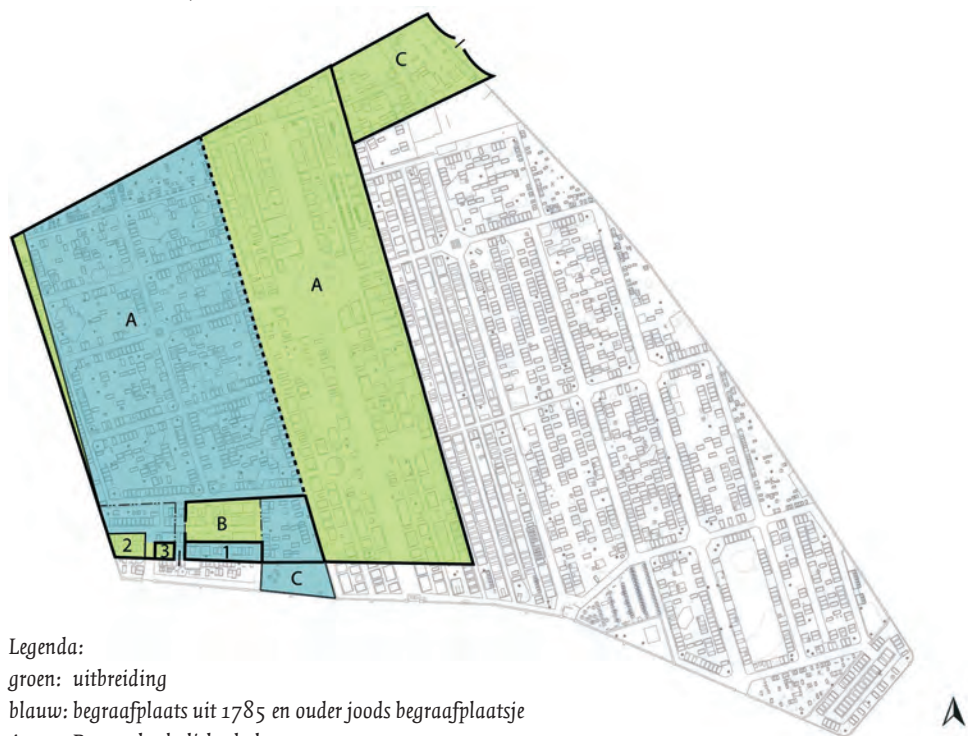
De regels voor de uitgebreide begraafplaats werden in de nieuwe verordening van 1857 vastgelegd. Deze verdeelde de begraafplaats in gedeelten voor protestanten, joden, en katholieken, en liet de plaatsing van ‘een kruis of ander gedenkteeken’ toe. Roermondse families die dat wilden en er de middelen voor hadden konden een of meerdere grafplaatsen voor het maken van een ‘familiebegraafplaats’ kopen. Zo’n grafplaats kostte de koper f 20,– voor de gemeentekas en een bijdrage van minstens f 30,– voor de armenkas, een vereiste voor het in eigendom verkrijgen van een graf die al in het Napoleontische decreet van 1804 was opgenomen.³⁰ Notariskosten voor een ‘akte van afstand’ en de kosten voor het aanbrengen van een grafsteen waren mee te rekenen. Verkregen grafplaatsen konden, indien gewenst, wor-

²⁸ Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 16.

²⁹ Aankondiging door het gemeentebestuur in *De Roermondenaar* van 28 november 1857.

³⁰ <http://souvenirnnapoleonien.blogspot.nl/2011/06/12-juni-1804-23-prairial-xii-decret.html>, geraadpleegd op 22-05-2015.

KAART 3.2 DE BEGRAAFPLAATS NA DE EERSTE UITBREIDING VAN 1857-1858
GEPROJECTEERDE OP EEN KAART VAN DE HUIDIGE BEGRAAFPLAATS

Legenda:

groen: uitbreiding

blauw: begraafplaats uit 1785 en ouder joods begraafplaatsje

A: Rooms-katholieke deel

B: Protestantse deel

C: Joodse delen

1: woning doodgraver

2: gedeelte voor doodgeborenen

3: lijkenhuisje

Uit: Van der Zwaan, 'Den Aje Kirkhaof', 184.

den voorzien van een grafkelder, een mogelijkheid waarvan gretig gebruik werd gemaakt.³¹ Voor de kopers die een grafmonument wilden plaatsen op het graf – en dat zouden er in de navolgende decennia vele zijn – kwamen de kosten voor het laten maken van een monument daar uiteraard nog bij. Een plaats op het nieuwe deel van de begraafplaats was daarmee duidelijk niet voor iedereen weggelegd.

DE BISCHOPPELIJKE GRAFKAPEL ALS CENTRUM (1887)

De uitbreiding van de begraafplaats ademde niet alleen de burgerlijke cultuur van de negentiende eeuw. Het idee om een bisschoppelijke grafkapel midden op de begraafplaats te bouwen moet worden gezien tegen de achtergrond van het katholieke reveil. In 1853 werd de

31 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4163: 'Verordening op de algemene begraafplaats 1858'.

bisschoppelijke hiërarchie in Nederland hersteld, waarna het katholicisme sterk opleefde. Roermond nam daarin als bisschopsstad een prominente plaats in. Bisschop Paredis zette een offensief in tegen de ‘moderne en liberale tijdgeest’ in zijn stad, een offensief dat ervoor zorgde dat de stad rond 1875 was uitgegroeid tot een waar rooms bolwerk.³² De onbetwiste leider daarvan was de figuur van de Roermondse kerkvorst. Een bisschoppelijke grafkapel precies in het midden van de zich kruisende hoofdpaden van de begraafplaats zou daarvan een treffende illustratie zijn.

Cuypers liet zich bij zijn plan voor de begraafplaats inspireren door zijn zwager Jozef Alberdingk Thijm, voorvechter van de katholieke emancipatie en de neogotische bouwkunst. Deze pleitte in zijn in 1858 verschenen werk *De Heilige Linie* voor een duidelijke oriëntering van nieuwe katholieke kerkgebouwen en bouw volgens het idee van het ‘Hemels Jeruzalem’. Dit idee kreeg op de Roermondse begraafplaats gestalte in de centrale positie en het uiterlijk van de te bouwen bisschoppelijke grafkapel. De bouw ervan was door Cuypers al in 1857 voorzien en hij had er een plek voor gereserveerd.³³ Volgens het kunsthistorische auteurscollectief dat schuil gaat achter de naam *Res Nova* moest de kapel het ‘heilige’ centrum van de begraafplaats worden:

Het kerkhof werd beschouwd als een vertrekpunt naar het paradijs. Dit paradijs werd gevonden in de Heilige Stad, het Hemels Jeruzalem dat Johannes in de Apocalyps heeft mogen aanschouwen. [...] Het centrum van deze microkosmos werd bepaald door de Bisschoppelijke Grafkapel. De begraafplaats krijgt hierdoor een tweevoudige symbolische betekenis, want niet alleen was het kerkhof een afspiegeling van de Heilige Stad, uitgedrukt in de microkosmos, ook de kapel ‘an sich’ kan worden beschouwd als een voorafspiegeling van het Hemels Jeruzalem.³⁴

Voortbordurend op deze interpretatie kan het streven van bepaalde Roermondse naren zo dicht mogelijk bij deze kapel begraven te worden als een moderne variant van het bij de eerste christenen gebruikelijke begraven *ad sanctos* worden beschouwd. Vanaf de vroege Middeleeuwen wilden zij begraven worden in de directe nabijheid van de graven van martelaren, liefst in en anders buiten het kerkgebouw, *apud ecclesiam*.³⁵ In die vergelijking zou de kapel kunnen worden gezien als het kerkgebouw en de erin begraven bisschoppen als heilige martelaren. ‘Beati mortui qui in domino moriuntur’ (‘Zalig zijn zij die sterven in de Heer’) stelde, geheel ten overvloede, vanaf 1887 de tekst boven het portaal van de grafkapel.

Op 18 juni 1886 overleed op 90-jarige leeftijd bisschop Paredis. Hij zelf had de wens te kennen gegeven na zijn overlijden begraven te worden in een eenvoudig zandgraf, bedekt met een ‘platten zerksteen’. Uiterlijke praal vond de bisschop zinloos, slechts gebeden voor zijn zielenheil achtte hij wenselijk.³⁶ Op 6 juli 1886 richtte het kapittel van het bisdom Roermond zich via een schrijven in de krant echter aan alle geestelijken in het bisdom. Daarin

³² Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 425.

³³ Van Leeuwen acht de planning van deze kapel meteen bij de uitbreiding in 1857-1858 niet zeker. Uit een brief van Cuypers aan de gemeenteraad de dato 20 juni 1857 blijkt echter dat de kapel in het centrum van de uitbreiding gepland is, als Cuypers verzoekt zijn familiegraf direct grenzend aan de kapel te mogen aanleggen (GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 1077). Ook de notulen van een gemeenteraadsvergadering begin januari 1858 (*ibidem*, inv.nr. 150) bevestigen de planning van de kapel meteen bij de uitbreiding van 1858. Het *Verslag van den toestand der gemeente* over datzelfde jaar laat echter weten dat de kapel vanwege een tekort aan financiële middelen voorlopig niet gebouwd zou worden. Ten overvloede melden de gemeenteraadsnotulen van 12 augustus 1886 dat al in 1857 door de gemeenteraad een plaats werd aangewezen voor de kapel (*ibidem*, inv.nr. 172: ‘Notulen van de gemeenteraad 19-11-1885 – 28-02-1888’).

³⁴ *Res Nova*, *Het familiegraf*, 25.

³⁵ Ariès, *Het uur van onze dood*, 39-101.

³⁶ Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis*, 347.

De Bisschoppenkapel uit 1887 vóór de herbouw in de jaren 1920. Collectie GAR.

werd de wens geuit 'tot het stichten van een waardig gedenkteeken' voor de overleden bisschop, een wens die alleen vervuld zou kunnen worden met medewerking van alle priesters in het bisdom. Het kapittel gaf in zijn schrijven aan dat al 30 jaar eerder 'eene eereplaats in het midden van 't kerkhof' was gereserveerd voor de bisschoppen, maar dat de bisschop nu rustte in koude aarde: 'Het is voor ons een plicht van kinderlijke liefde, een plicht van dankbaarheid, een diepgevoelde behoefte, op die plaats een grafkelder te doen vervaardigen en deze te doen overhuiven door een sierlijke kapel'.³⁷ Omdat de kosten voor de bouw van zo'n kapel niet gering zouden zijn, werd de priesters verzocht onder hun parochianen geld in te zamelen. Het kapittel verwachtte niet alleen steun voor het plan uit het eigen bisdom, maar ook uit de overige Nederlandse bisdommen en zelfs uit België en Duitsland. Men zag het resultaat van de inspanningen met vertrouwen tegemoet.³⁸

Dat vertrouwen werd niet beschaamd. In de lente van 1887 kon worden begonnen met de bouw van de grafkapel, die was ontworpen door Pierre Cuypers. De kapel werd opgetrok-

³⁷ Maas en Roerbode, 10 juli 1886.

³⁸ Ibidem.

ken in neoromaanse stijl boven een crypte met 27 grafnissen. Eind november van dat jaar was hij klaar en kon de bisschop er worden begraven. In de *Maas en Roerbode* van 3 december 1887 bedankte het kapittel alle betrokkenen voor hun steun. Veel van het gebruikte bouw-materiaal was geschonken, aannemer Pauli-Konen had laag ingeschreven, en met name Cuypers had zijn uitgebreide netwerk benut om de kosten van de bouw zo beperkt mogelijk te houden. Hij had tijdens de bouwwerkzaamheden bovendien regelmatig ter plekke de vinger aan de pols gehouden.

Met de komst van de bisschoppelijke grafkapel, ook wel 'Bisschoppenkapel' genoemd, kreeg het katholieke deel van de begraafplaats – en ook de begraafplaats als geheel – in 1887 het markante centrum dat er al 30 jaar eerder was gepland. De bouw van de kapel op de kruising van de twee hoofdpaden van de begraafplaats was een krachtig symbool van Roermond als zetel van het bisdom en van de sinds het katholieke reveil steeds nadrukkelijker katholiciteit van de stad. Op de vanaf 1870 in begraafklassen ingedeelde begraafplaats vormde de Bisschoppenkapel de langverwachte kers op de taart: binnen het eerste klassegedeelte was de omgeving ervan reeds vanaf 1857-1858 een voor de Roermondse elite zeer gewilde locatie.

CLASSIFICATIE (1870)

De Begrafeniswet van 10 april 1869 verplichtte Nederlandse gemeenten een plaatselijke verordening op het begraven te maken.³⁹ De Roermondse gemeenteraad keurde deze verordening goed op 25 januari 1870. De discussie die voorafgaand plaatsvond in de gemeenteraad biedt een aardige kijk in de gedachtenwereld van de toenmalige Roermondse bestuurders. Toen door raadslid Hilaire Michiels van Verduynen het plan werd geopperd om op het koopgedeelte van de begraafplaats ook graven te gaan verhuren, riposteerde raadslid Louis Michiels van Kessenich dat 'de verkoop van eigen graven zal verminderen want de liefhebberij zal afnemen als men beiden naast elkander ziet'.⁴⁰ Hij legde vervolgens uit 'hoe men eerst geene klassen beoogde doch toen zeide: kan men de bemiddelden wel dwingen tusschen de kosteloos begravenen te begraven; moet ook hier niet de gelegenheid gegeven worden om te kunnen kiezen voor hen die op eene afzonderlijke plaats willen begraven [...]'. En om zijn argument nog eens extra kracht te geven, vulde hij aan: 'Men heeft zoo getracht de opinies te concilieeren, door den goeiden burger ook de gelegenheid te geven, te kunnen begraven worden, waar zijn medeburger begraven is; het gelooft dat het voorgestelde voor de algemeene belangen het beste is [...]'.⁴¹

Verschil van mening bestond er in de gemeenteraad ook over het heffen van begrafenisrechten en vooral over het antwoord op de vraag of de kopers van graven daarvan uitgesloten moesten worden, omdat zij meer betaalden voor een graf dan huurders. Uiteindelijk lijkt daarbij het argument van raadslid Charles Guillon doorslaggevend te zijn geweest: '[...] maar als men niet pêle mêle met anderen zou willen liggen, zondert dan een plaats-

³⁹ Staatsblad 1869, nr. 65.

⁴⁰ GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 164: 'Notulen van de gemeenteraad 11-06-1869 – 02-01-1871', 172.

⁴¹ *Ibidem*, 174.

je af en zegt die daar wil begraven zijn geeft f 3'.⁴² Waarom zou voor huurgraven belasting moeten worden betaald, terwijl Roermondse enaren die een eigen graf wilden en konden kopen daarvan gevrijwaard bleven? Na een tweede stemming over dit heikele thema besloot de raad dat vanaf 1870 op de begraafplaats voor alle graven aan de gemeente begrafenisrechten moesten worden betaald. Het overleg in de gemeenteraad laat zien dat de Roermondse elite de 'algemene belangen' van haar stands- en stadgenoten scherp in de gaten hield. Die waren natuurlijk niet gebaat bij broederlijk naast elkaar begraven. Fischer en Herzogs 'burgerlijke cultuur' deed zich hier overduidelijk gelden.⁴³

Voor het eerst was er nu formeel sprake van een ruimtelijke indeling van de begraafplaats in drie klassen. De eerste klasse, gesitueerd in de uitbreiding van 1858, bestond uit koopgraven; de tweede en derde klasse bestonden uit huurgraven en bevonden zich op het oude, heringerichte deel van het kerkhof. Daarnaast werd voor degenen die niet in staat waren om een graf te betalen een aparte categorie ingevoerd, de derde klasse 'onvermogen'. De klassenindeling van 1870 was een logisch vervolg op de verdeling van de begraafplaats in een huur- en koopgravengedeelte bij de uitbreiding van 1857-1858. Ze zou gedurende de onderzoeksperiode – en daarna – heel bepalend blijven voor de structuur en het uiterlijk van de begraafplaats. In hoofdstuk 4 zal deze klassenindeling worden geanalyseerd als 'spiegel' van de Roermondse samenleving.

DE TWEEDE UITBREIDING (1882-1883)

In november 1877 constateerde de Roermondse gemeenteraad dat de begraafplaats spoedig voor de tweede keer zou moeten worden uitgebreid. Vooral aan huurgraven dreigde een tekort. De bevolkingsgroei zette door, zij het vlakker dan daarvoor.⁴⁴ Omdat men het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats ongemoeid wilde laten, moest de begraafplaats ten oosten daarvan worden uitgebreid.⁴⁵ De gemeente begon daarom met het aankopen van aangrenzende percelen. Op 4 december 1882 legden burgemeester en wethouders een plan van uitbreiding voor aan de gemeenteraad, die dat meteen goedkeurde. Er was voorzien in een ommuring van het nieuwe deel van de begraafplaats en de bouw van een nieuw lijkenhuisje, dat in neogotische stijl zou worden gerealiseerd. Het oudere lijkenhuisje en de doodgraverswoning maakten plaats voor een noodzakelijke uitbreiding van het protestantse deel van de begraafplaats.⁴⁶ Nadat Roermond in 1839 definitief bij Nederland was gaan horen, waren er nogal wat protestanten neergestreken, voornamelijk verbonden aan het sindsdien in de stad gelegerde garnizoen.⁴⁷ Eerder al, vooral in de jaren tussen 1815 en 1820, was een aantal merendeels Duitse protestantse ondernemersfamilies hun zakelijke geluk komen

⁴² *Ibidem*, 175.

⁴³ Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 16.

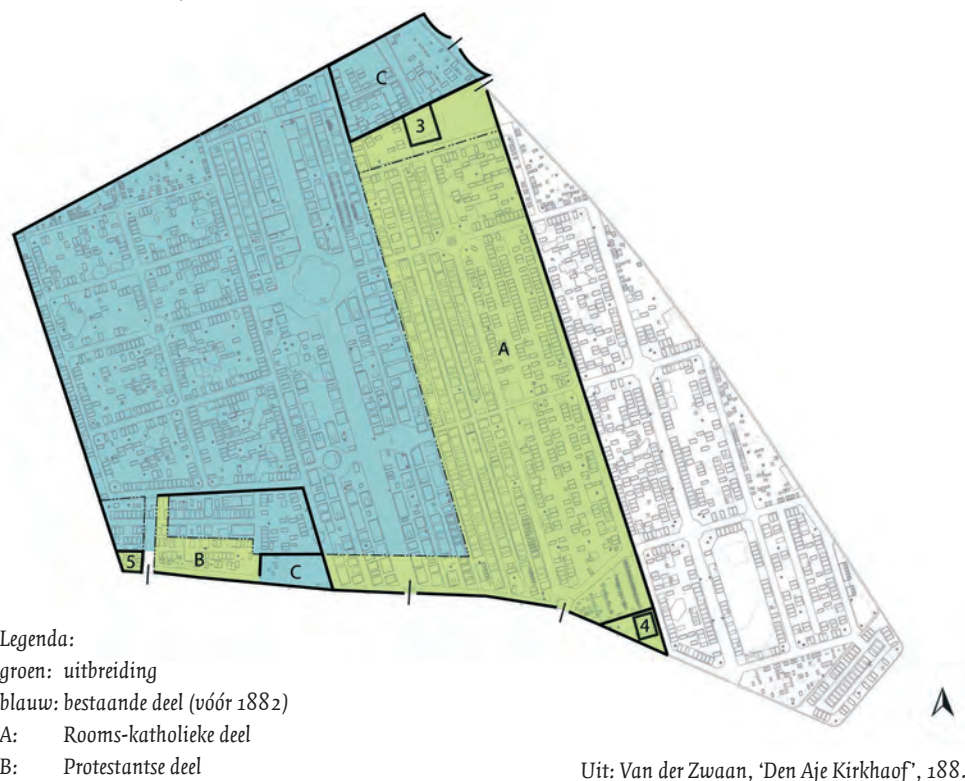
⁴⁴ Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 381.

⁴⁵ Een voorstel om de rechten van koopgraven na 30 jaar te laten vervallen, haalde het niet in de gemeenteraad. De behoefte aan eerste klasgraven was blijkbaar nog altijd groot, hetgeen ook blijkt uit het feit dat de prijs voor een grafplaats aan het hoofdpad verhoogd werd tot f 70. Zie: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 171: 'Gemeenteraad notulen van 7 december 1882-26 oktober 1885'.

⁴⁶ Van der Zwaan, 'Den Aje Kirkhof', 187.

⁴⁷ Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 490.

KAART 3.3 DE BEGRAAFPLAATS NA DE TWEEDE UITBREIDING VAN 1882-1883
GEPROJECTEERDE OP EEN KAART VAN DE HUIDIGE BEGRAAFPLAATS

Legenda:

groen: uitbreiding

blauw: bestaande deel (vóór 1882)

A: Rooms-katholieke deel

B: Protestantse deel

C: Joodse delen

3: lijkenhuisje

4: kruithuisje

5: brandspuithuisje

Uit: Van der Zwaan, 'Den Aje Kirkhaof', 188.

beproeven in Roermond.⁴⁸ De protestantse ondernemer Wilhelm Herten maakte in 1885 handig gebruik van de afbraak van de doodgraverswoning door de kelder daarvan te kopen en deze vervolgens te laten verbouwen tot familiegrafkelder.⁴⁹ Ten tijde van de tweede uitbreiding was er voor het eerst ook sprake van een 'algemeen' deel van de begraafplaats voor overledenen zonder geloof of voor personen die om uiteenlopende redenen niet in gewijde katholieke aarde mochten worden begraven.⁵⁰ Dit gedeelte kwam, hoewel we niet weten sinds wanneer, in de volksmond bekend te staan als 'de verlaore kirkhaof', een verwijzing naar de kerkelijke opvatting dat de zielen van hen die er werden begraven 'verloren' waren. In 1910 klaagde gemeenteraadslid Severijns dat er 'aldoor een hoop vuilnis op het zg.

⁴⁸ Ibidem, 333.

⁴⁹ Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 265. De auteur dankt John Vaessen voor zijn kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit hoofdstuk.

⁵⁰ Uitsluiting van een begravenis in gewijde aarde gold bijvoorbeeld voor degenen die volgens canon 1239 (ongedoopte kinderen) en canon 1240 van de kerkelijke wetgeving van een kerkelijke begravenis waren uitgesloten ((zelf)moordenaars en peccatori publici (openlijke zondaars)). Zie: Mulder, *Parochie en parochiegeestelijkheid*, 80.

KAART 3.4 DE BEGRAAFPLAATS NA DE DERDE UITBREIDING IN 1912
GEPROJECTEERDE OP EEN KAART VAN DE HUIDIGE BEGRAAFPLAATS

“verloren” kerkhof ligt opgestapeld’.⁵¹ Het was niet het meest gewilde deel van de begraafplaats. Op het nieuwe deel van de begraafplaats kon worden begraven in de begraafklassen II en III (huurgraven) en kwamen nu ook enkele aparte gedeelten voor kindergraven.⁵²

DE DERDE UITBREIDING (1912)

25 jaar na de vorige uitbreiding kampte de begraafplaats weer met ruimtegebrek. In de jaren 1910 groeide de stad van 14.000 naar 16.000 inwoners en vanaf 1910 breidde ze zich aan haar oostzijde, tussen de spoorlijn en de grens met de gemeente Maasniel, sterk uit.⁵³ Bij raadsbesluit van 27 december 1906 kocht de gemeente een stuk grond aan om de begraafplaats

⁵¹ GAR, *Handelingen der gemeenteraad* 1910, 527.

⁵² Van der Zwaan, 'Den Aje Kirkhaof', 188.

⁵³ Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 381-385.

uit te breiden.⁵⁴ Drie jaar later, in november 1909, drong gemeenteraadslid P. Severijns aan op een spoedige uitbreiding van de begraafplaats. Bestaande huurgraven werden volgens hem snel geruimd en bij een uitbreiding '[...] zullen de graven niet zoo spoedig geroerd behoeven te worden; dit is toch voor de nabestaanden, die financieel niet in staat zijn om het graf voor een zeker aantal jaren weder in te huren, een gevoelig punt'.⁵⁵ Besloten werd de begrafenisrechten te verhogen om de kosten voor de uitbreiding van de begraafplaats en de verschuldigde rente over de daarvoor aangegane lening te dekken. Nu er meer ruimte op de dodenakker beschikbaar kwam, werd verwacht dat de meeste Roermondse naren zouden kiezen voor een huurtermijn van twintig in plaats van tien jaar.⁵⁶ In januari 1911 deden burgemeester en wethouders een voorstel 'tot het verleen van een crediet tot uitbreiding der algemeene Begraafplaats'. De uitbreiding zou vergezeld moeten gaan van de bouw van een dubbelwoning voor de doodgraver en zijn hulpdoodgraver en een 'bergplaats met privaat'. Daarmee zou de uitbreiding f 14.591,- gaan kosten.⁵⁷

Het plan werd uitgevoerd, maar niet helemaal zo snel als voorzien. In november 1912 klaagden enkele gemeenteraadsleden 'dat de verleden jaar beloofde monumenten en beplanting op het nieuwe gedeelte nog altijd op zich laten wachten'. Volgens burgemeester Julius Sanders had het 85-jarige collega-raadslid Pierre Cuypers – in de bewuste vergadering niet aanwezig – beloofd een plan te maken, maar was dat er nog niet van gekomen. Hij stelde voor deze klacht in de notulen te laten opnemen en, als de oude bouwheer nu geen haast zou maken, de opdracht dan maar aan iemand anders te gunnen.⁵⁸ Zo'n besluit zou gevoelig liggen, aangezien Cuypers als gemeenteraadslid niet alleen de formele opdrachtgever was, maar als voorzitter van de gemeentelijke bouwcommissie óók maker, en als architect daarenboven beoogd uitvoerder van de plannen. Omdat in het gemeentelijk jaarverslag over 1911 werd vermeld dat de geplande bouwactiviteiten waren afgerond, mogen we aannemen dat de besproken vertraging de daadwerkelijke inrichting van het nieuwe grafveld betrof. Die had kennelijk niet Cuypers' prioriteit gekregen.

Tijdens de uitbreiding van 1912 werd ook op het protestantse deel van de begraafplaats wat extra ruimte gecreëerd door het afbreken van het daar aanwezige onderkomen van de gemeentelijke brandspuit en werd de muur van het joodse deel uit 1857 gedeeltelijk vernieuwd en verplaatst.⁵⁹ Op het nieuwe gedeelte van de begraafplaats kon begraven worden in de begraafklassen II en III (huurgraven). Een voorstel van gemeenteraadslid Severijns om ook binnen de uitbreiding 'alsnog een Ie klasse vak te projecteeren' met koopgraven haalde het in de zomer van 1910 niet. 'Daardoor zal zeker het nieuwe gedeelte schooner worden', vond Severijns.⁶⁰

⁵⁴ GAR, *Handelingen der gemeenteraad* 1909, 226-227.

⁵⁵ *Ibidem* 1909, 434.

⁵⁶ *Ibidem*, 226.

⁵⁷ *Ibidem* 1911, 31.

⁵⁸ *Ibidem* 1912, 415.

⁵⁹ *Idem*, *Gemeentelijk Jaarverslag* 1911.

⁶⁰ *Idem*, *Handelingen der gemeenteraad* 1910, 297.

CONCLUSIE

De begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' ontstond in 1785 als 'verlichtingsbegraafplaats' op grond van wetgeving van Jozef II. In de loop van de negentiende eeuw moesten verlichtings-idealen geleidelijk plaatsmaken voor de opvattingen van een steeds zelfbewustere burgerij. Het was deze burgerij die de bestaande begraafplaats in de jaren 1857-1858 een nieuw uiterlijk gaf en er bovendien een gedeelte aan toevoegde waarop zij die dat konden en wilden betalen, een eigen graf konden kopen. Langs brede paden, een hoofdallee en rondom een nog te bouwen Bisschoppenkapel, verrezen in de decennia erna imponerende grafmonumenten. Roermondse families waren gevoelig voor de statusverhogende locatie en karakter van hun laatste rustplaats, een gegeven dat in 1870 werd vastgelegd in een classificatie van graven in de klassen I tot en met 'III onvermogen'. Deze begraafplaats in klassen werd niet alleen normaal, maar zelfs wenselijk geacht. Vanaf 1887 was de Bisschoppenkapel het onbetwiste centrum van de begraafplaats, waarmee het zeer katholieke karakter van de stad tegen de achtergrond van het katholieke reveil tot uitdrukking werd gebracht. Protestanten en joden lagen vanuit het katholieke gedeelte van de begraafplaats gezien achter hoge muren verscholen. Zij die niet in gewijde katholieke aarde begraven mochten of wilden worden, werden van de rest gescheiden door een haag. In de ogen van katholieke Roermondse-naren die hun geloof serieus namen, was hun ziel 'verloren'.

In 1921 schreef A.F. van Beurden in de *Nieuwe Koerier/Maas en Roerbode*: 'In den dorren zandheuvel rusten daar de prinsen der Kerk naast de edelen uit 't volk, de werkers en zwoe-gers naast de armen en lijdenden, die de dood zonder onderscheid verzamelde, om ze we-der gelijk te maken en in rust te brengen'.⁶¹

Het idee van een begraafplaats gebaseerd op sociale en religieuze scheidslijnen zou in Roermond standhouden tot na de Tweede Wereldoorlog. Toen waren de 'hoogtijdagen van de klassenmaatschappij' voorbij. In 1948 werd op de nieuwe begraafplaats 'Tussen de Ber-gen' het klassensysteem achterwege gelaten, waarna vanaf ongeveer 1970 op diezelfde be-graafplaats ook religieuze verschillen een steeds minder belangrijke rol gingen spelen. De begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' – in de volksmond 'den Aje Kirkhaof' – werd sindsdien meer en meer een 'stenen archief', een relict van een niet meer bestaande maatschap-pij. Maar daarmee ook een uiterst interessant studieobject voor hen die juist die maatschap-pij willen reconstrueren.

61 *Nieuwe Koerier/Maas en Roerbode*, 26 februari 1921.

Hoofdstuk 4

Een ‘microkosmos van de Roermondse maatschappij’?*

It is widely acknowledged that the Victorian burial ground represented a mirror on the urban landscape: prestigious plots with expensive monuments echoed the spatial arrangement of affluent suburbs; common graves were analogous to slum tenements.¹

Volgens dit citaat van Strange zouden de Engelse begraafplaatsen aan het eind van de negentiende eeuw een ‘spiegel’ zijn van het stedelijke landschap waartoe ze behoorden. Over de Roermondse begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ is door kunsthistorici in soortgelijke bewoordingen gesproken:

Deze stad staat centraal [sic] voor de maatschappij die in de visie van Cuypers en Thijm een heilige ordening in rangen en standen kende. Op de begraafplaats wordt deze ordening uitgedrukt als een microkosmos van de [...] Roermondse maatschappij.²

Kan inderdaad gesteld worden dat de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ in de periode 1870-1940 de Roermondse bevolking representeerde? Was zij een ‘spiegel’ of ‘microkosmos’ van de Roermondse maatschappij? Roermond wordt in die tijd in de volksmond en de literatuur wel getypeerd als stad van de 36 – en soms meer – standen.³ Was deze typering ook van toepassing op de Roermondse begravenen en welke ontwikkeling is daarin te zien gedurende de onderzoeksperiode?

Eerder historisch onderzoek heeft onder meer verbanden gelegd tussen *burial class* en *infant mortality* (sterfte van kinderen jonger dan 1 jaar) op het Bonner Hill Cemetery in Kingston upon Thames nabij Londen. Onderzoek naar het verband tussen de plaats van begravenen op de begraafplaats en de sociale positie van volwassenen is bij mijn weten niet eerder uitgevoerd.⁴ Met behulp van de Roermondse registers van begraven over de periode tussen 1870 en 1940 werd vastgesteld hoeveel personen per jaar en per begraafklasse werden begraven. Vervolgens werden de begravenen in een viertal steekjaren, 1880, 1895, 1913 en 1930, onder de loep genomen.⁵ Uit het Roermondse bevolkingsregister, overlijdensakten, de archieven van de Roermondse parochies en lokale kranten werden over elke begraven

* De auteur dankt, buiten de redactie van het SHCL-jaarboek, H. van de Mortel voor zijn kritische opmerkingen bij eerdere versies van dit hoofdstuk.

¹ Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 164. Zie ook: Barnard, *To prove I'm not forgot*, 9.

² Res Nova, *Het familiegraf*, 25.

³ Philips, *De dertig standen van Roermond*; Giebels, *Beel*, 9; Nissen, ‘Jacob Hiegentlich’, 17; Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 478-483.

⁴ French, ‘Death in Kingston upon Thames’, 36-47.

⁵ De vier steekproeven werden genomen in jaren die gedurende de onderzoeksperiode 1870-1940 telkens ongeveer even ver uit elkaar lagen, waarbij ‘bijzondere jaren’ zoals bijvoorbeeld de jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog en de Spaanse Griep (respectievelijk 1914-1918 en 1919) vermeden werden vanwege de mogelijk vertekenende overlijdensaantallen. De onderzoekspopulatie bestond uit 804 personen (217 begravenen in 1880, 213 in 1895, 203 in 1913 en 171 in 1930).

zoveel mogelijk relevante gegevens verzameld. De nadruk lag hierbij op het achterhalen van het (voormalige) beroep, de geboorteplaats en het woonadres in Roermond. In het geval van begraven kinderen of echtgenotes werden respectievelijk het beroep van de vader en/of moeder en het beroep van de echtgenoot achterhaald. De beroepen werden ondergebracht in de onder sociaalhistorici ingeburgerde HISCO-beroepenstratificatie, zodat bepaald kon worden welke beroepscategorieën in welke mate in de verschillende begraafklassen voorkwamen.⁶ Hoewel het onderbrengen van mensen in een sociale stratificatie alleen op grond van hun beroepstitel niet onomstreden is, was er geen andere keus gezien de zeer beperkte beschikbaarheid van inkomens- en belastinggegevens uit de onderzoeksperiode.⁷ Het belangrijkste doel van dit alles was het ontdekken van ontwikkeling(en) in de aanwezigheid van bepaalde beroepsklassen (als maat voor sociale positie) in de verschillende begraafklassen.

EEN GECLASSIFICEERDE BEGRAAFPLAATS

Zoals in hoofdstuk 3 werd uiteengezet was er vanaf 1858 op de begraafplaats sprake van een indeling in huur- en koopgraven. Twaalf jaar later, in 1870, kwam het tot een indeling in drie begraafklassen. De Begrafeniswet van 10 april 1869 verplichtte Nederlandse gemeenten een plaatselijke verordening op het begraven te maken. De Roermondse gemeenteraad keurde zo'n verordening goed op 25 januari 1870. Er werd voorzien in een ruimtelijke indeling van de begraafplaats in drie klassen. De eerste klasse, te vinden in de uitbreiding van 1858 en aanvankelijk 'bijzonder kerkhof' genoemd, bestond uit koopgraven met 'eeuwigdurend recht'. De tweede en derde klasse, het 'algemeen kerkhof', bestond uit huurgraven en bevond zich op het heringerichte, uit 1785 daterende deel van de begraafplaats. Overledenen die werden begraven 'volgens een bewijs van onvermogen', kregen een graf in de derde klasse en de aantekening 'onv' (onvermogen) in het begraafregister.⁸ Deze ruimtelijke classificatie werd voortgezet bij verdere uitbreidingen van de begraafplaats in 1883 en 1912, zij het dat in 1911 de opmerking '(klasse) III onvermogen' uit het begraafregister verdween en er een vierde klasse bij kwam. Gratis begravingen – begravingen dus op kosten van de gemeente – vonden vanaf toen plaats in deze begraafklasse IV.⁹ De ontwikkeling van de prijzen voor 'het begraven van een lijk' per begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' is weergegeven in tabel 4.1, die van de prijzen voor koopgraven in de begraafklasse I in tabel 4.2.¹⁰

6 HISCO staat voor 'Historical International Standard Classification of Occupations'. Zie de bijlage bij dit hoofdstuk, Van Leeuwen, Maas en Miles, HISCO. *Historical International Standard Classification of Occupations* en <http://historyofwork.iisg.nl/>, geraadpleegd op 9 maart 2009.

7 Caljé, *Groningse studenten en hun academie*, 171.

8 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4164.

9 *Ibidem*, inv.nr. 4175.

10 Voor een graf aan de 'weg van 4 el breed', de 'hoofdallee' uitkomend op de Bisschoppenkapel betaalde men f 70,-.

TABEL 4.1 PRIJZEN IN GULDENS VOOR ‘HET BEGRAVEN VAN EEN LIJK’ PER BEGRAAFKLASSE OP DE BEGRAAFPLAATS ‘NABIJ KAPEL IN ’T ZAND’, 1870-1925

klasse	1870	1883	1887	1900	1907	1910	1915	1920	1925
I	6	6	·	10	10	10	10	15	25
II	3	3	·	8	8	8	8	12	20
III	·	1	·	3	3	3	3	4,50	7,50
III onv	—	—	—	—	—	—	—	—	—
IV							—	—	—

Bron: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4164.

TABEL 4.2 PRIJZEN IN GULDENS VOOR EEN KOOPGRAF IN BEGRAAFKLASSE I OP DE BEGRAAFPLAATS ‘NABIJ KAPEL IN ’T ZAND’, 1870-1925

klasse	1870	1883	1887	1900	1907	1910	1915	1920	1925
I	50	50	·	60	60	60	60	80	120

Bron: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4164.

De mogelijkheid voor familieleden om later in hetzelfde graf te worden bijgezet, bestond in de begraafklasse III ‘onvermogen’ of IV niet. Graftekens mochten worden geplaatst, maar werden door de gemeente bij de eerstvolgende begraafing in hetzelfde graf – en die volgde niet zelden snel – weer verwijderd.¹¹ De vierde klasse was een begraafklasse die niet alleen in Roermond werd geassocieerd met armoede:

[...] the ‘pauper’s grave’ did not exist as a separate entity and it is probably for this reason that most cemetery authorities in the second half of the nineteenth century referred to such graves as ‘public’, ‘common’ or ‘fourth class’ graves. These graves were earthen (as opposed to bricked or vaulted); the families of the deceased were dispossessed of any right to burial in the same grave.¹²

In Engeland was men kennelijk nog strenger ten aanzien van het plaatsen van graftekens op graven in de laagste begraafklasse: ‘As if to compound the humiliation of interment in wasteland, by-laws for most municipal cemeteries prohibited the installation of a headstone over the public grave’.¹³ Met een niet of nauwelijks zichtbare laatste rustplaats kende de onaanzienlijke zijn plaats.

11 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4164: ‘Verordening op het begraven van lijken’ (1870). In de verordening van 1883 werd deze bepaling herhaald. In latere verordeningen (o.a. uit 1900, 1907 en 1920) ontbreekt ze. In de verordening uit 1925 echter werd gesteld dat ‘Voor het stellen, oprichten of vernieuwen van kruisen, hekken en andere graftekens [...]’ in de begraafklasse IV niets – ‘nihil’ – verschuldigd was. We kunnen hieruit niet opmaken vanaf wanneer precies het plaatsen van – duurzame – graftekens in de begraafklasse IV toegestaan werd en tegen welke voorwaarden. In ieder geval lijkt dat dus in 1925 mogelijk te zijn geweest.

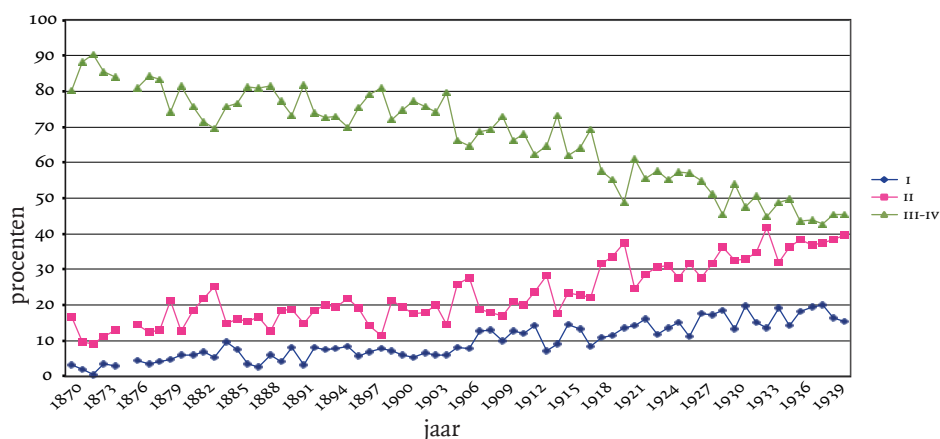
12 Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 134.

13 *Ibidem*, 147.

DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEGRAVENEN PER KLASSE

Van alle begravingen gedurende de onderzoeksperiode, een kleine 14.000 in totaal, werd vastgesteld in welke begraafklasse ze plaatsvonden. Grafiek 4.1 geeft het aandeel van de jaarlijks tussen 1870 en 1940 per begraafklasse begravenen weer. Opvallend is de gestage percentuele groei van de begraafklassen I en II, met name vanaf het eerste decennium van de twintigste eeuw. Zo groeide het aandeel van de eerste klasse van 3,2 procent in 1870 naar 15,3 procent in 1940. De tweede klasse groeide in dezelfde periode van 16,6 naar 39,5 procent. Tegelijkertijd nam het aandeel van de begraafklassen III, III 'onvermogen' en IV samen af van 80,3 naar 45,3 procent. Deze daling is deels te verklaren uit de dalende zuigelingensterfte in deze periode en het daarmee afnemende percentage begravenen jonger dan 1 jaar. De zuigelingen werden grotendeels in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV begraven, maar vanaf 1895 in toenemende mate in begraafklasse III. Daarnaast zou men in de cijfers de zogenaamde 'differentiële sterfte' kunnen herkennen: het gegeven dat, zeker in de negentiende eeuw, het sterftcijfer in de lagere sociale groepen hoger lag dan in hogere sociale groepen, een verschil dat in de loop van de tijd kleiner werd. De invloed van deze differentiële sterfte op de ontwikkeling van de verhouding tussen het aantal begravenen per begraafklasse kon niet expliciet worden vastgesteld, maar heeft zich ook in Roermond ongetwijfeld doen gelden.

GRAFIEK 4.1 BEGRAVINGEN PER BEGRAAFKLASSE IN % VAN HET TOTAAL, 1870-1940

Bron: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nrs. 4166-4178, Registers van begraven op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1940.

Aan het begin van de onderzoeksperiode waren de onderlinge percentuele verschillen tussen de duurste en goedkoopste begraafklassen dus aanmerkelijk groter dan aan het einde ervan. Het naar elkaar toe bewegen van de percentages vraagt om een verklaring. Moet die gezocht worden in een verandering van de sociale structuur van de stad Roermond? Groeiden in deze periode bijvoorbeeld de Roermondse middengroepen? Moeten we de verklaring zoeken in een veranderende houding van Roermondenaren ten opzichte van het begraven? Of spelen wellicht beide factoren een rol? Om deze vragen te beantwoorden – het 'waarom' –

is gezocht naar het 'wie': naar de beroepen en andere kenmerken, met name de herkomst en het woonadres van de begravenen per begraafklasse in de steekjaren 1880, 1895, 1913 en 1930. Allereerst is gekeken naar de verhouding tussen de vier begraafklassen en de beroepsklassen uit het besproken stratificatiemodel 'HISCO' (zie bijlage I). Per begraafklasse is de intra-klassikale beroepssamenstelling in de vier steekjaren onderzocht. Om de interpretatie en de weergave van de onderzoeksresultaten te vereenvoudigen, is ervoor gekozen de twaalf beroepscategorieën van het HISCO-model nader in te delen in vier sociale groepen: groep 1 bestaat uit de HISCO-beroepscategorieën 1 tot en met 4 (*higher en medium skilled non-manual workers*). Groep 2 bestaat uit beroepscategorie 5 (*lower en unskilled non-manual workers*). Groep 3 bevat de beroepscategorieën 6, 7 en 8 (*higher en medium skilled manual workers*) en groep 4 tenslotte de beroepscategorieën 9 tot en met 12 (*lower en unskilled manual workers*). Het leeuwendeel van de begravenen uit de vier steekjaren, in totaal 804, kreeg een beroepscategorienummer (1 t/m 12) dat hen uiteindelijk deed belanden in een van de vier hierboven genoemde sociale groepen.

BEROEPSTITELS VAN DE BEGRAVENEN IN BEGRAAFKLASSE I

Uit grafiek 4.2 blijkt dat begraafklasse I in 1880 de exclusieve laatste rustplaats van de hoogste beroepsklasse was. Onder de begravenen, of hun ouders of echtgenoten, bevonden zich een horlogemaker, een juwelier, een aannemer, een voormalig kolonel-militiecommissaris, een fabrikant, een apotheker en drie kooplieden. De beroepstitel 'fabrikant' was verbonden aan de op 50-jarige leeftijd overleden Maria Josepha Leurs, echtgenote van papierfabrikant Victor Burghoff, die tussen 1880 en 1890 behoorde tot de hoogst aangeslagen Roermondse Roermondse prominenten aan, zoals Jozef Hubert Andriessens, metaalfabrikant en tussen 1890 en 1900 behorend tot de hoogst aangeslagenen.¹⁴ Zij behoorden tot de stedelijke elite.

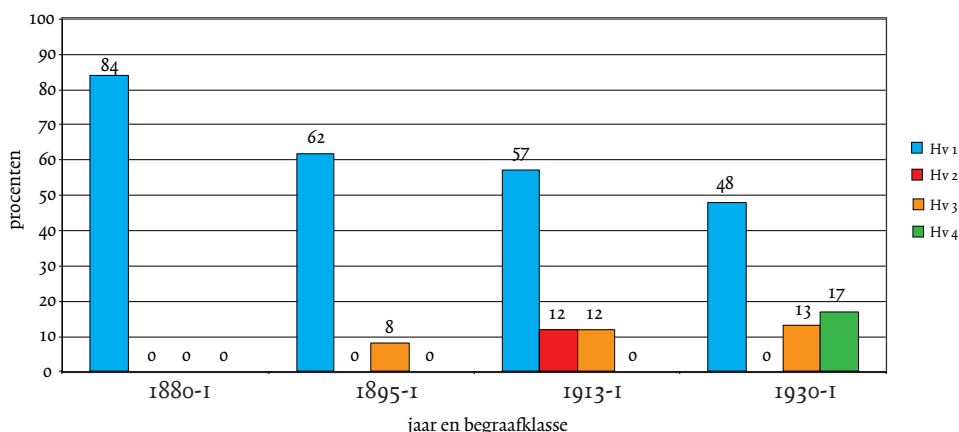
In de loop van de onderzoeksperiode nam de exclusiviteit van deze begraafklasse af: in 1895 waren er twee, in 1913 en 1930 drie beroepsklassen in begraafklasse I vertegenwoordigd. Nieuw in begraafklasse I waren in 1895 een boekdrukker en een schoenmaker, beiden uit de middengroep. In 1913 vonden uit deze middengroep een klerk, een ambtenaar, een slager en een kleermaker in begraafklasse I hun laatste rustplaats. In 1930 tenslotte verscheen ook de laagste beroepscategorie – met 17 procent – in begraafklasse I. Het betrof hier een dienstbode, een houtdraaier, een hoofdconducteur en een modiste.

Hoewel er onder de begravenen in 1930 zeker nog enkele aanzienlijke Roermondse Roermondse prominenten waren – bijvoorbeeld Clementina Bocken, echtgenote van apotheker Fredericus Haan en moeder van de Roermondse voorvechtster voor vrouwenrechten Mathilde Haan –, was er anno 1930 in begraafklasse I duidelijk sprake van een bredere beroepsvertegenwoordiging dan in 1880. Dat blijkt ook uit een veranderde samenstelling van de hoogste HISCO-beroepscategorie, die zoals vermeld is samengesteld uit de HISCO-klassen 1-4. Het aandeel in

¹⁴ Philips, *De dertig standen van Roermond*.

¹⁵ *Ibidem* en Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 43, 91 en 213.

GRAFIEK 4.2 DE BEGRAVENEN IN BEGRAAFKLASSE I, INGEDEELD NAAR BEROEPSKLASSE (HISCO-VEREENVOUDIGD) IN 1880, 1895, 1913 EN 1930

Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1795-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nrs. 4171, 4174, 4175 en 4177 (Registers van begraven), Bevolkingsregister Roermond 1850-1939, Overlijdensakten Roermond 1879, 1880, 1894, 1895, 1912, 1913, 1929 en 1930.

begraafklasse I van HISCO-klasse I daaruit, te beschouwen als de echte Roermondse elite, bedroeg in 1880 nog 25 procent, maar was in 1930 gedaald naar 13 procent.

Begraafklasse I was toen niet meer het exclusieve terrein van Roermondenaren uit de hoogste beroepsklasse. Tegen het einde van de negentiende, maar vooral in de twintigste eeuw slaagden ook Roermondenaren uit de middengroepen en de laagste beroepsklasse erin een laatste rustplaats te kopen. Roermonds hoogste beroepsklasse – met daarin de stedelijke elite – moest dus in de duurste begraafklasse in toenemende mate overledenen uit lagere beroepsklassen naast zich dulden. De groei van begraafklasse I is voor een groot deel toe te schrijven aan het instromen van vertegenwoordigers uit deze lagere beroepsklassen. Een veranderende houding ten opzichte van het begraven, met wellicht een streven naar statusverhoging, zou daarvan een oorzaak kunnen zijn geweest. Strange zegt daarover: ‘Burial in a private grave was the “cornerstone” of respectability’.¹⁶ Ook – en misschien wel vooral – voor de lagere beroepsklassen was een koopgraf het ultieme bewijs van hun bij leven bereikte status.

DE HOOGST GEKLASSEERDE BEROEPSTITELS IN BEGRAAFKLASSE II

Zoals hierboven al gesteld groeide ook het aandeel van begraafklasse II gestaag. Vanaf ongeveer 1905 lag het percentuele aandeel van die begraafklasse vrijwel voortdurend tussen de 20 en 30 procent, om zich vervolgens, vanaf ongeveer 1918 tussen de 30 en 40 te bewegen. Wie waren nu verantwoordelijk voor deze gestage groei? Grafiek 4.3 werpt licht op de zaak.

De hoogste beroepsklasse is steeds ook in begraafklasse II het grootst, behalve in 1895. Begraafklasse II, de duurste klasse huurgraven, was een belangrijk terrein voor Roermon-

¹⁶ Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 2.

Clementina Haan-Bocken (1853-1930). Collectie GAR.

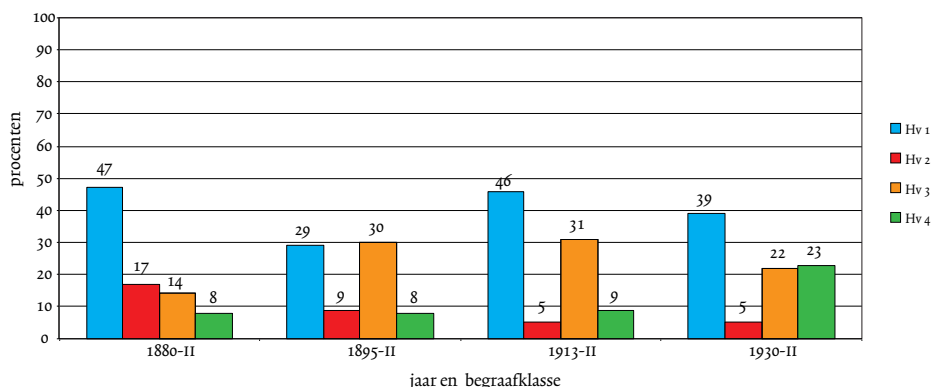

denaren die een koopgraf niet wilden, of meer voor de hand liggend, niet konden betalen. In 1880 komen we onder de begravenen uit de hoogste beroepsklasse onder meer de beroepen van herbergier (2), opzichter van waterstaat, kandidaat-notaris, handelsreiziger (2) en winkelier (2) tegen. De meeste begravenen in de hoogste beroepsklasse, samengesteld uit de HISCO-groepen 1-4, behoren in dit geval tot de HISCO-beroepscategorie 4, dus met de relatief lage status van de *medium skilled non-manual workers*. In 1913 zien we onder de begravenen uit de hoogste beroepsklasse wederom twee herbergiers (beiden zelfstandig), een kandidaat-notaris, een caféhouder, een bloemist, drie tappers (waarvan twee zelfstandig), een onderwijzer, vijf winkeliers (waarvan drie zelfstandig), twee wijnhandelaren en een zestal creatieve beroepen terug: vier beeldhouwers en twee kunstschilders. Opvallend is dat deze kunstenaars allen niet zelfstandig werkten, maar in dienstverband. Hun aanwezigheid tussen de begravenen van 1913 lijkt illustratief voor het toenmalige – weliswaar verdwijnende – karakter van Roermond als stad van kunstnijverheid, een sector gegroeid in het kielzog van de kunstwerkplaatsen Cuypers-Stoltzenberg.¹⁷

In 1930 bestond de hoogste beroepsklasse onder meer uit twee herbergiers, een opzichter van Provinciale Werken, zeven winkeliers, drie koopmannen en twee handelsreizigers. Ook in 1913 en 1930 is beroepscategorie 4 verreweg het sterkst vertegenwoordigd binnen de hoogste beroepsklasse. Kleine zelfstandigen en middenstanders vormden de vaste

¹⁷ Van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 79; Nissen, *De akkoorden van het gemoed*, 22-23; Estourgie, 'Roermond, brandpunt van de neogotiek' en Linssen, 'Sociaal-economische schets van Roermond', 206-207.

GRAFIEK 4.3 DE BEGRAVENEN IN BEGRAAFKLASSE II, INGEDEELD NAAR BEROEPSKLASSE (HISCO-VEREENVOUDIGD) IN 1880, 1895, 1913 EN 1930

Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1795-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nrs. 4171, 4174, 4175 en 4177 (Registers van begraven), Bevolkingsregister Roermond 1850-1939, Overlijdensakten Roermond 1879, 1880, 1894, 1895, 1912, 1913, 1929 en 1930.

waarden in begraafklasse II. Zij vonden gedurende de gehele onderzoeksperiode een vrijwel vanzelfsprekende laatste rustplaats in de tweede begraafklasse, in aanzien net onder de meer gesloten en elitaire begraafklasse I. Onder hen valt bovendien de gestage toename van het aantal winkeliers op. Kleine neringdoenden waren talrijk in de stad en wellicht vonden ze op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ niet alleen hun laatste rustplaats in begraafklasse II, maar hadden ze die gedurende de onderzoeksperiode ook in toenemende mate bewust gezocht. Dat lijkt in het bijzonder van toepassing te zijn geweest voor de winkeliers. Veelzeggend is in dat verband de typering die Giebels in zijn proefschrift geeft van de Roermondse ‘neringdoende middenstand’ die ‘ook onderling nog subtiële standsverschillen in acht nam zoals tussen winkeliers die hun woonhuis naast, achter of boven de winkel hadden’.¹⁸ Een sociale groep die zo hechte aan subtiële standsverschillen moet dat ook in haar begraafgewoonten gedaan hebben. We mogen er gevoeglijk van uitgaan dat een graf in begraafklasse I het voor de meeste Roermondse – zij het niet haalbare – ultieme funeraire doel was. De Roermondenaar voor wie dat (net) niet mogelijk was, vond zijn laatste rustplaats in de daaropvolgende begraafklasse.

OPWAARTSE MOBILITEIT

De aanwezigheid van de hoogste beroepsklasse als vaste waarde in begraafklasse II verklaart op zich niet de percentuele groei van deze begraafklasse gedurende de onderzoeksperiode. Die verklaring moet worden gezocht bij de middengroepen en de laagste beroepsklasse. Tussen 1880 en 1895 is het vooral de middengroep die verantwoordelijk is voor de percentuele groei van begraafklasse II. In 1895 kunnen onder de beroepstitels onder meer drie kleermakers, twee schoenmakers, twee slagers, twee bakkers en drie landbouwers als in-

¹⁸ Giebels, *Beel*, 9.

stromers in begraafklasse II worden aangetroffen. Zo werd op 25 september 1895 een dochtertje van slager Jan Gerard Ronden, onder meer gemeenteraadslid en wethouder, begraven in begraafklasse II. Haar ouders waren in staat en voelden zich wellicht daartoe enigszins verplicht – Ronden genoot enig aanzien in de stad – het kindje te begraven in een tweede klasse graf, een plek die niet voor veel zo jong gestorvenen was weggelegd. Hoewel meestal niet kon worden vastgesteld of beroepsaanduidingen betrekking hadden op zelfstandigen of werknemers in dienstverband, lijkt het erop dat deze middengroep vooral uit ambachtslui bestond, werkzaam in de lokale nijverheid of als *medium skilled manual workers*.¹⁹ Deze beroepen waren ook later nog, tijdens het interbellum, talrijk in Roermond: ‘Het overgrote deel der Roermondse nijverheid was [...] van zeer kleinschalige en ambachtelijke aard’.²⁰

Het aandeel van de laagste beroepsklasse in deze begraafklasse II is stabiel klein tussen 1880 en 1913, maar groeit tussen 1913 en 1930 van 9 naar 23 procent (zie grafiek 4.3). De instromers in begraafklasse II dragen in 1930 beroepstitels als dienstbode (2), dameskapper, hoofdconducteur (2), brief- en telegrambesteller, fabrieksarbeider, stoker, ambtenaar bij de Limburgse Tram Maatschappij en papiermaker. Op 22 augustus 1930 werd de echtgenote van de laatste, de 57-jarige Elisabeth Tobben – wier vader dagloner was geweest en in 1895 in begraafklasse III was begraven – in een tweede-klassegraf begraven. Het zijn met name deze *lower skilled manual workers* uit de laagste beroepsklasse die in 1930 hun laatste rustplaats vinden naast de gevestigde orde in begraafklasse II van kleine zelfstandigen, middenstanders en – in mindere mate – ambtenaren. Het aandeel van de middengroep is weliswaar in 1930 weer licht afgenomen, maar bijna even groot als dat van de laagste beroepsklasse. Het lijkt dan ook gerechtvaardigd hier te spreken van een zekere ‘opwaartse mobiliteit’ in het Roermondse begraven, die des te opvallender is gezien twee gevoelige tariefverhogingen voor ‘het begraven van lijken’ die in 1920 en 1925 plaatsvonden (zie tabel 4.1). Tussen 1880 en 1895 konden steeds meer mensen uit de middengroep en, na 1913, uit de laagste beroepsklasse zich een relatief duur huurgraf in begraafklasse II veroorloven, een ontwikkeling die op een wat hoger niveau ook te zien was in begraafklasse I. Deze beroepsklassen zijn verantwoordelijk voor de eerder geconstateerde percentuele groei van begraafklasse II, een ontwikkeling die hun blijkbaar groeiende behoefte aan een laatste rustplaats in deze begraafklasse weerspiegelt.

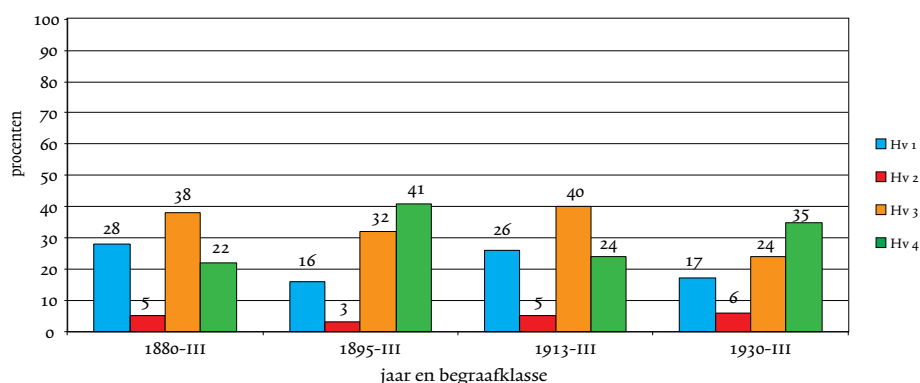
BEROEPSTITELS VAN BEGRAVENEN IN BEGRAAFKLASSEN III EN IV

In begraafklasse III betwistten de middengroep en de laagste beroepsklasse elkaar in de vier steekjaren telkens de ‘koppositie’ (zie grafiek 4.4). In onderzoek naar funeraire praktijken in negentiende-eeuwse Engelse industriesteden is gewezen op de betekenis van begrafenissen als een ‘consumptiegoed’ en een laatste middel om iemands sociale positie te markeren, maar vooral ook op het streven van de *Victorian working class* een armenbegravenis in begraafklasse III ‘onvermogend’ of IV te vermijden. Die werd gezien als ‘the final stamp

¹⁹ In het Roermondse bevolkingsregister kon slechts van de in 1913 begravenen worden vastgesteld of zij al dan niet als zelfstandige werkzaam waren.

²⁰ Linssen, ‘Sociaal-economische schets van Roermond’, 206.

GRAFIEK 4.4 DE BEGRAVENEN IN BEGRAAFKLASSE III, INGEDEELD NAAR BEROEPS-
KLASSE (HISCO-VEREENVOUDIGD) IN 1880, 1895, 1913 EN 1930

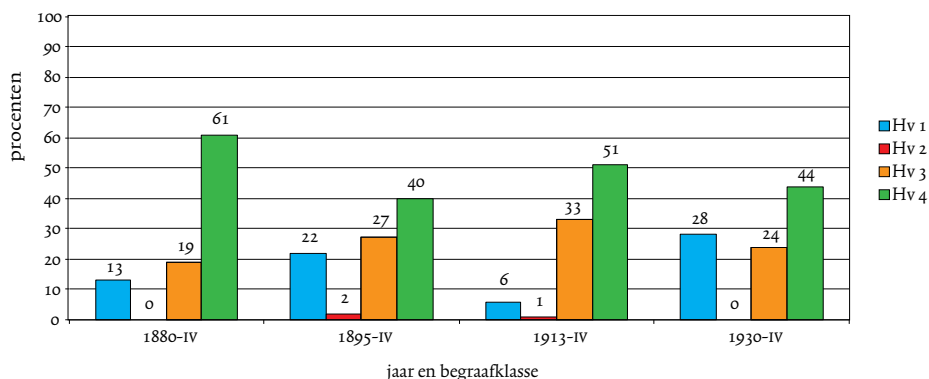
Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nrs. 4171, 4174, 4175 en 4177 (Registers van begraven), Bevolkingsregister Roermond 1850-1939, Overlijdensakten Roermond 1879, 1880, 1894, 1895, 1912, 1913, 1929 en 1930.

of failure'.²¹ Dat streven naar een fatsoenlijk – lees: zo goed mogelijk – graf kan universeel worden genoemd en ook in Roermond lukte het een deel van de laagste beroepsklasse in deze begraafklasse in te stromen. Dat deed ze in twee 'groeifasen', in de periode tussen 1880 en 1895 – gevolgd door een daling – en die tussen 1913 en 1930 (zie grafiek 4.4).

De meeste Roermondse uit de laagste beroepsklasse slaagden er, zo blijkt uit grafiek 4.5, echter niet in een armenbegrafenis te voorkomen. Hun aandeel in deze begraafklasse is in alle vier de steekjaren overtuigend het grootst. Hier worden vooral (ongeschoolde) arbeiders, fabrieksarbeiders, werklieden, dagloners, voermannen, kramers en een veelheid aan ambachtelijke beroepen als wevers en ververs gevonden, allemaal beroepen met weinig sociaal aanzien. In 1880 zijn ze het duidelijkst aanwezig in begraafklasse III 'onvermogen', wat ook de exclusiviteit van begraafklasse I in dat jaar nog eens benadrukt. In 1895 en 1930 is de intra-klassikale beroepssamenstelling in respectievelijk de begraafklassen III 'onvermogen' en IV aanmerkelijk breder. Opvallend is in de eerste plaats de vrijwel volledige afwezigheid van de *lower skilled non-manual workers*, vooral ambtenaren en ander administratief (overheids)personeel. De bestaanszekerheid die hun beroep met zich meebracht, zorgde er blijkbaar voor dat een graf in de laagste begraafklasse voor hen geen zwaard van Damocles was. Ten tweede is het percentage begravenen uit de hoogste beroepsklasse in 1895 opmerkelijk te noemen. Hadden bepaalde Roermondse uit deze beroepsklasse – normaliter niet te verwachten in de laagste begraafklasse – last van economisch mindere tijden? Het betreft onder meer drie winkeliers en een koopvrouw. De laatste en twee winkeliers woonden aan het Begijnhof, in een – zoals we nog zullen zien – sociaal zwakkere straat. Op grond hiervan lijkt het minstens even aannemelijk te veronderstellen dat in hun geval de indeling op basis van de beroepstitel in de hoogste beroepsklasse een overwaardering van hun daadwerkelijke beroepsactiviteiten inhield. In mindere mate geldt dat voor 1880, waar een schipper – ingedeeld in de hoogste beroepsklasse – het beeld enigszins vertekent. Soms zijn

21 Laqueur, 'Bodies, death and pauper funerals', 109-131.

GRAFIEK 4.5 DE BEGRAVENEN IN BEGRAAFKLASSEN III 'ONVERMOEGEND' (1880 EN 1895) EN IV (1913 EN 1930), INGEDEELD NAAR BEROEPSKLASSE (HISCO-VEREENVOUDIGD)

Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nrs. 4171, 4174, 4175 en 4177 (Registers van begraven), Bevolkingsregister Roermond 1850-1939, Overlijdensakten Roermond 1879, 1880, 1894, 1895, 1912, 1913, 1929 en 1930.

beroepstitels misleidend. Voor de jaren 1880 en 1895 is het aandeel van de hoogste beroeps-klasse in begraafklasse III 'onvermogen' dus naar alle waarschijnlijkheid in werkelijkheid kleiner geweest dan de cijfers aangeven.

AUTOCHTONE EXCLUSIVITEIT

Nu er zicht is ontstaan op de beroepstitels van de in de verschillende begraafklassen begraven Roermondse in de jaren 1880, 1895, 1913 en 1930, kan de zoektocht naar een verklaring achter de ontwikkeling in het Roermondse begraven voortgezet worden. Daartoe wordt in tweede instantie, wederom per begraafklasse, gekeken naar de herkomst van de begravenen: waar werden ze geboren? In begraafklasse I neemt het aandeel in Roermond geboren begraven geleidelijk af van 75 procent in 1880 naar 35 procent in 1930, terwijl logischerwijs het aandeel niet in Roermond geboren begraven evenredig stijgt. Deze constatering leidt tot de volgende vaststelling: de voor 1880 beschreven sociale exclusiviteit was tevens een duidelijk autochtone exclusiviteit: een grotendeels in Roermond geboren hoogste beroepsklasse vond in 1880 haar laatste rustplaats in begraafklasse I. Daaronder bevinden zich klinkende Roermondse namen als Romen, Imkamp, Leurs en Höppener.²² De laatste twee behoorden tot families uit de Roermondse elite die het meest bij talrijke instellingen en verenigingen waren betrokken.²³

50 Jaar later, in 1930, was van deze autochtone exclusiviteit weinig meer over. Van de in dat jaar in begraafklasse I begravenen is nog maar 35 procent in Roermond geboren. Van

²² De genoemde families zijn beschreven door Delhougne in: *Genealogieën van Roermondse geslachten*.

²³ Philips, *De dertig standen van Roermond*. Ook de familie Höppener behoorde aan het begin van de twintigste eeuw tot de hoogstaangeslagenen. Zie: Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 171.

de instromers in begraafklasse I uit de middengroep en de laagste beroepsklasse is in 1930 ongeveer de helft niet in Roermond geboren. Onder de begravenen uit de hoogste beroepsklasse als geheel was het percentage niet in Roermond geboren nog groter (71 procent). Daarbij moet worden opgemerkt dat veel nakomelingen van families die in 1880 een koopgraf bezaten in begraafklasse I in de decennia erna elders woonden.²⁴ Regelmatig, zeker vanaf de jaren 1930, werden zulke familieleden – ook als ze niet in Roermond waren geboren – na hun overlijden (terug) naar Roermond gebracht om daar in een bestaand familiegraf te worden bijgezet.²⁵ Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1930 met de op 68-jarige leeftijd overleden Florentina Cayaux–Nicolas, als dochter van schilder Antonius Nicolas in Roermond geboren, maar ten tijde van haar overlijden woonachtig in Den Haag. Of met Marie Eduard de Ras, die op 74-jarige leeftijd in Maastricht overleed, maar in Roermond was geboren en wiens vader Eduard daar griffier van de rechtbank en onder meer voorzitter van de Vincentiusvereniging was geweest.²⁶ Het grootste deel van hun leven hadden zij elders doorgebracht. Dat gegeven heeft uiteraard ook betekenis voor de mate waarin de sociale samenstelling van begraafklasse I de Roermondse samenleving weerspiegelt: gedurende de onderzoeksperiode waren het in toenemende mate niet in Roermond geboren die hun graf in de elitaire begraafklasse I kregen.

AUTOCHTONE INSTROMERS

In begraafklasse II zien we een soortgelijke ontwikkeling, maar cijfermatig iets minder sterk. In 1880 was 74 procent van de in deze begraafklasse begravenen in Roermond geboren, in 1930 was dat percentage gedaald naar 44. Het ‘terugkeren naar een familiegraf’ speelde in deze begraafklasse II – die immers uit huurgraven bestond – geen rol, maar wel moet rekening gehouden worden met de gestage groei van het aantal inwoners dat elders was geboren en in Roermond werd begraven. De instromers in begraafklasse II in 1895 waren vooral afkomstig uit de middengroep, in het bijzonder uit de beroepscategorie *medium skilled manual workers*. 79 procent van hen was geboren in Roermond. In 1930 waren de instromers in begraafklasse II vooral afkomstig uit de laagste beroepsklasse, met name de *unskilled manual workers*. Van hen was toen nog altijd 77 procent in Roermond geboren. Het aandeel niet in Roermond geboren begravenen onder de instromers in begraafklasse II (31 en 33 procent) nam dus, in tegenstelling tot dat voor de gehele begraafklasse II (66 procent), praktisch niet toe. Zowel in 1895 als in 1930 was ruim driekwart van de ‘stijgers langs de begraaf ladder’ in Roermond geboren, ‘autochtone instromers’ dus. De toename van het percentage niet in Roermond geboren onder de in begraafklasse II begravenen is waar-

²⁴ Delhougne, *Genealogieën van Roermondse geslachten*.

²⁵ GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4179: in dit ‘Register houdende aantekening der verkochte grafplaatsen’ is te zien dat het begraven van personen die niet in Roermond woonachtig waren in begraafklasse I met name vanaf de jaren 1930 (tot aan circa 1950, toen de begraafplaats ‘Tussen de Bergen’ volop in gebruik was) regelmatig – zo’n vijf keer per jaar, hetgeen op het relatief kleine aantal jaarlijkse begravingen in begraafklasse I niet te verwaarlozen is – voorkwam. Vóór 1930 was van een dergelijke ‘repatriëring’ slechts zelden sprake. Daarbij moet ook nog eens bedacht worden dat bij een onbekend aantal begravenen in dit ‘eerste klasse-register’ gewoonweg vergeten werd te vermelden dat zij ten tijde van hun overlijden niet in Roermond woonachtig waren. Het aantal ‘gerepatrieerden’ moet dus in feite nog iets hoger hebben gelegen dan het gemiddelde van vijf per jaar tussen 1930 en 1940.

²⁶ Loven-Van Esser, ‘De Vincentiusvereniging in Roermond’, 148.

schijnlijk een normaal demografisch gevolg van de toename van het aantal inwoners dat niet in Roermond was geboren.

In begraafklasse III lag de verhouding tussen in Roermond en elders geboren begravenen in het algemeen op ongeveer 3:1, ofwel 75 tegen 25 procent (afgezien van 1913, toen ze op 63 tegen 37 procent lag). Voor de begraafklassen III 'onvermogen' (1880 en 1895) en IV (1913 en 1930) geldt vrijwel hetzelfde. Hierbij moet wel gezegd worden dat in de vier steekjaren het percentage zuigelingen in begraafklasse III voortdurend hoog lag.²⁷ Deze kinderen werden vrijwel zonder uitzondering geboren in Roermond, wat het percentage in Roermond geboren onder de begravenen natuurlijk hoog hield. Datzelfde gold voor de begraafklassen III 'onvermogen' en IV.²⁸ Toch was ook onder de begravenen in begraafklasse III ouder dan 1 jaar telkens – afgezien van in 1930 – steeds meer dan 50 procent geboren in Roermond.²⁹ In de begraafklassen III 'onvermogen' en IV lag dat percentage zelfs in alle vier de steekjaren boven de 60 procent.³⁰ Als tenslotte wordt gekeken naar de 'instromers' in begraafklasse III, dan blijkt dat ook hier in 1895 en 1930 driekwart van hen in Roermond geboren was. Alleen in 1913 lag dat percentage iets lager, namelijk op 60 procent. Net als in de begraafklassen I en II speelden dus in begraafklasse III onder hen die 'langs de begraaf ladder omhoog klommen' buiten Roermond geboren geen opvallende rol. De 'opwaartse mobiliteit' in het Roermondse begraven was daarmee grotendeels een autochtone beweging.

Uit het onderzoek naar de herkomst kan geconcludeerd worden dat de begraafklassen III, III 'onvermogen' en IV in de vier steekjaren overwegend in Roermond geboren begravenen tot laatste rustplaats dienden. Het aandeel niet in Roermond geboren was er relatief klein. Eerder bleek al dat de hier begravenen vooral uit de laagste beroepsklasse kwamen, wat tot de conclusie leidt dat in de laagste begraafklasse gedurende de onderzoeksperiode overwegend autochtone, 'onaanzienlijke' overledenen werden begraven. Een armengraf of een graf tussen de armen was hun nauwelijks vermijdbare deel. Deze laagste groep op de Roermondse sociale ladder zat tijdens de onderzoeksperiode 'gevangen' in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV. De eerder geconstateerde opwaartse mobiliteit in het Roermondse begraven ging – zeker tot 1913 – grotendeels aan haar voorbij.

ROERMONDSE STRATEN

Als aanwijzing voor de identificatie van de begravenen is ook gekeken naar hun woonadressen ten tijde van hun overlijden. Hoewel iemands woonadres niet per definitie iets zegt over zijn sociale status, komen de begravenen hiermee ruimtelijk in beeld. Waar woonden ze in de stad? Welke Roermondse straten vallen op als naar de verschillende begraafklassen gekeken wordt?

Onder de woonadressen van de begravenen in de begraafklasse I vallen met name de

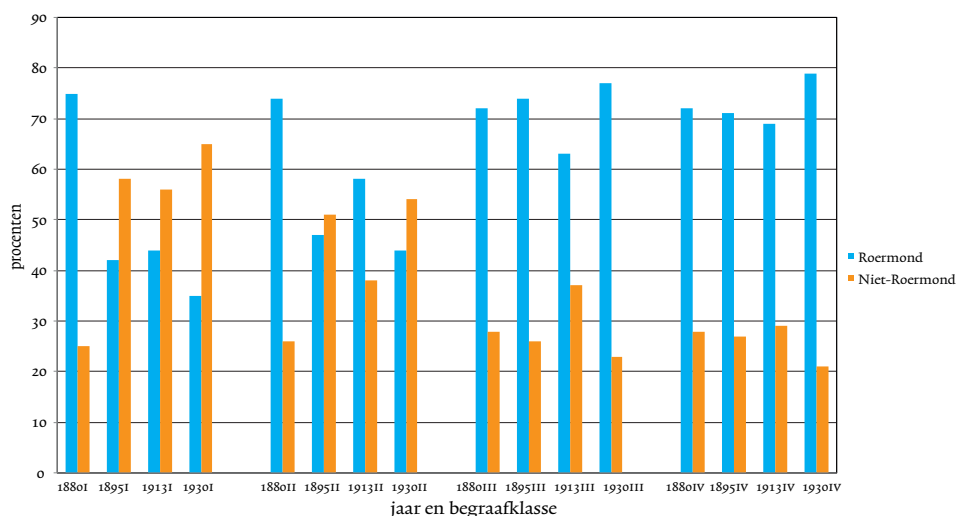
²⁷ In 1880 was dit 38 procent, in 1895 47 procent, in 1913 42 procent en in 1930 29 procent.

²⁸ In 1880 was dit 33 procent, in 1895 36 procent, in 1913 38 procent en in 1930 38 procent.

²⁹ Het percentage in Roermond geboren begravenen in de begraafklasse III dat ouder dan 1 jaar was bij overlijden bedroeg in 1880 54 procent, in 1895 57 procent, in 1913 54 procent en in 1930 46 procent.

³⁰ Het percentage in Roermond geboren begravenen in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV dat ouder dan 1 jaar was bij overlijden bedroeg in 1880 61 procent, in 1895 60 procent, in 1913 61 procent en in 1930 67 procent.

GRAFIEK 4.6 DE BEGRAVENEN NAAR GEBORTEPLAATS PER BEGRAAFKLASSE PER STEEKJAAR

Swalmerstraat en de Boulevard, de latere Willem II Singel op. Beide straten huisvestten gedurende de onderzoeksperiode veel Roermondse notabelen. In de Swalmerstraat alleen al woonden gedurende de periode 1880-1920 meer dan tien van de voornaamste families bij elkaar.³¹ Een kwart van de in 1880 in de duurste begraafklasse begravenen woonde ten tijde van het overlijden inderdaad in de Swalmerstraat. In 1930 is ze nog steeds opvallend vertegenwoordigd met 15 procent. De Willem II Singel valt op in 1880, als 8 procent van de begravenen in begraafklasse I daar woonachtig is. In 1913 is dat 25 procent. Vanaf het eind van de jaren 1870 waren aan de Willem II Singel steeds meer riant en luxe herenhuizen verzezen en tegen het einde van de negentiende eeuw was de straat onmiskenbaar een woonplek voor 'de welvarende middenklasse van Roermond die op deze manier de overvolle stad kon ontvluchten'.³² De begraafcijfers lijken dus het toenemende karakter van de Willem II Singel als woonlocatie voor gegoede Roermondse singels te bevestigen.

In begraafklasse II springt geen enkele straat in het oog, afgezien van de Kapellerlaan waar in 1913 16 procent van de begravenen bij leven had gewoond. In de andere steekjaren lijken de begravenen gelijkmatig verdeeld te zijn geweest over de straten van de stad. Als de woonadressen van de 'instromers' in begraafklasse II echter apart bekeken worden, kan niet onvermeld blijven dat geen van hen woonde in de straten die opvielen onder de begravenen in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV. In de straten die in begraafklasse I genoemd werden – de Swalmerstraat en de Willem II Singel – woonde slechts één van deze 'instromers'. Zij woonden dus deftig noch arm. Vermeldenswaard lijkt het tenslotte nog dat tweederde van hen in – deels jongere – straten woonde die buiten het oude stadscentrum, dat wil zeggen buiten de Roermondse singels lagen.

³¹ Philips, *De dertig standen van Roermond*.

³² Hamers, 'Een sieraad der grijze veste', 41-42.

Plattegrond van Roermond in 1908. In de uitsnede de chique Willem II Singel, erachter de sociaal zwakke Kruisherenstraat. Collectie GAR.

Dat is anders in begraafklasse III, waar in 1880 de Hamstraat (11 procent), in 1895 de Kruisherenstraat (11 procent) en in 1913 – in mindere mate met 8 procent – de Begijnhofstraat³³ opvallen. Toch waren hier ook verschillen: van de in de Kruisherenstraat woonachtige begravenen was in 1895 90 procent zuigeling, terwijl dat percentage in de Hamstraat slechts 25 procent bedroeg. Dit zegt waarschijnlijk iets over de omstandigheden waarin men in de Kruisherenstraat anno 1895 leefde. In de begraafklassen III 'onvermogen' en IV

³³ In de steekjaren (zie hoofdstuk 4) 1880 en 1895 is er sprake van Begijnhof, in het steekjaar 1913 van zowel Begijnhof als Begijnhofstraat, in het steekjaar 1930 tenslotte weer alleen van Begijnhof. Onduidelijk is of in de Burgerlijke Stand van het jaar 1913 beide benamingen voor één en dezelfde of twee afzonderlijke straten gebruikt werden.

De Willem II Singel rond 1900. In de hoge herenhuizen aan beide zijden van deze singel woonden vanaf omstreeks 1870 gegoede Roermondse. Collectie GAR.

De dichtbevolkte Kruisheerenstraat rond 1900. Collectie GAR.

woonden in 1895, 1913 en 1930 telkens meer dan 10 procent van de in dat jaar begravenen in deze straat. In mindere mate vallen hier de Schuitenberg – ook bekend als arme straat³⁴ – en het Begijnhof op.

Het beeld dat in de literatuur bestaat van de Kruisheerenstraat is alles behalve fraai. De joodse schrijver Jacob Hiegentlich (1907-1940), tot zijn twintigste woonachtig in Roer-

³⁴ Van Bree e.a., *Acht eeuwen Roermond*, 234.

Titelpagina van *Het zotte vleesch*. Roman van het Limburgsche volk van de hand van de jonge Roermondse schrijver Jacob Hiegentlich. Bibliotheek SHCL.

mond, maakte haar in zijn roman *Het zotte vleesch*. Roman van 't Limburgsche volk (1925) onder de naam 'Tempeliersbuurt' tot decor van taferelen aan de rand van de (Roermondse) samenleving. Hij noemt haar kortweg een achterbuurt en beschrijft in zijn roman 'de onderkant van het Roermondse leven: de werkloosheid onder de arbeiders, het bordeelbezoek en de vechtpartijen in de cafés'.³⁵ Hoewel het hier natuurlijk om een geromantiseerde beschrijving gaat, was er in de stad nauwelijks een andere straat die zo dicht bij Hiegentlichs typing kwam. Of het zou het eveneens in zijn roman figurerende Begijnhof moeten zijn, dat in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw in Roermond ook bekend stond als een sociaal zwakke buurt.³⁶

³⁵ Hiegentlich, *Het zotte vleesch*, 55 en 29.

³⁶ *Ibidem*, 85, 95 en 156. Zie ook: Janssens, 'Bertus de Cour', 140 en Van Bree e.a., *Acht eeuwen Roermond*, 113.

HET BEELD VAN EEN STAD

In hoeverre past nu het ontstane beeld van het Roermondse begraven tussen 1870 en 1940 in de bestaande literatuur over de sociale en economische ontwikkeling van de stad in deze periode? De stad werd zeker vanaf het einde van de negentiende eeuw overduidelijk een dienstencentrum met een streekfunctie. De handeldrijvende middenstand uit de hoogste beroepsklasse en de middengroepen vormden de economisch belangrijkste sector in de Roermondse economie.³⁷ In het *Verslag over den toestand der gemeente Roermond over het jaar 1895* werd gemeld: 'De kleinhandel en winkelniering gaven vrij goede resultaten [...]' en van de laatste werd gezegd dat zij 'in aantal en goeden smaak voor uitstalling' vooruitging. Na de eeuwwisseling werd Roermond een stad met een 'grote en bedrijvige middenstand', zelfs wat aan de 'royale kant' in vergelijking met haar inwonertal.³⁸ In het interbellum nam Roermonds betekenis als markt- en winkelcentrum verder toe, zeker nadat de stad vanaf 1915 middelpunt was geworden van een zich gestaag uitbreidend stoomtramlijnnennet. Middenstand en ambachtslui deden, mede vanwege deze streekfunctie, goede zaken. In de jaren 1920 verdiende bijna 40 procent van de Roermondse beroepsbevolking haar brood in een groot aantal kleine tot zeer kleine bedrijfjes die hun producten afzetten in de directe omgeving.³⁹

Door het belang van de (streek)verzorgende sector was de Roermondse economie relatief ongevoelig voor economische stagnaties. De meer conjunctuurgevoelige exporterende nijverheid zorgde voor slechts 10 procent van de werkgelegenheid van de Roermondse beroepsbevolking.⁴⁰ Van de bij tijd en wijle onzekere economische situatie in de jaren 1920 hadden de middengroepen in de Roermondse samenleving relatief weinig last. De werkloosheid in de stad was in vergelijking met landelijke cijfers gering.⁴¹

De hiervoor geschetste toename van winkeliers, kooplui en ambachtelijke beroepen in begraafklasse II past volledig in het beeld van de toenemende betekenis van Roermond als diensten- en nijverheidscentrum met een streekfunctie. De groep arbeiders in Roermond was relatief klein, vooral omdat in het derde kwart van de negentiende eeuw het proces van industrialisatie in de stad tot stilstand was gekomen. De ooit bloeiende textielnijverheid speelde een steeds kleinere rol in de Roermondse economie.⁴² Ze had het, net als de overige Roermondse fabrieksnijverheid, in 1895 moeilijk.⁴³ In de laagste beroepsklasse werd toen vaak armoede geleden.⁴⁴ Veel arbeiders moesten steun zoeken bij kerkelijke hulpinstanties als de Vincentiusvereniging of de gemeente.⁴⁵ Anderen trokken weg en lieten veelal ongeschoolde arbeiders achter die tot pauperisme vervielen.⁴⁶

37 Keyers, *Verslag van het literatuuronderzoek*, 7; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 14, 93 en 271 en Linssen, *Verandering en verschuiving*, 376-377.

38 Linssen, 'Sociaal-economische schets van Roermond', 219.

39 Geraedts, 'En van minder ook', 19-20.

40 *Ibidem*, 20 en 73.

41 *Ibidem*, 25.

42 Keyers, *Verslag van het literatuuronderzoek*, 7; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 14; Linssen, *Verandering en verschuiving*, 376.

43 *Verslag van de Kamer van Koophandel en fabrieken te Roermond over den toestand van handel en nijverheid in die gemeente gedurende het jaar 1895*, 9.

44 Keyers, *Verslag van het literatuuronderzoek*, 23.

45 Reijnders, *Werkgelegenheid en sociale omstandigheden*, 31-33; Maassen, *De sociaal-democratische arbeiderspartij*, 4 en Loven-Van Esser, 'De Vincentius Vereniging in Roermond', 155.

46 Wojawoski, *Onmaatschappelijkheid te Roermond*, 71.

De Hamstraat, een van de 'winkelsgaders' van Roermond omstreeks 1913. Collectie GAR.

De laagste beroepsklasse was – zoals eerder gezegd – gedurende de hele onderzoeksperiode de grootste groep in begraafklassen III 'onvermogen' en IV. Zij of hun nabestaanden waren simpelweg niet in staat een graf op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' te betalen en belandden in een armengraf. Pas in de loop van de onderzoeksperiode was een toenemend aantal Roermondse uit deze beroepsklasse in staat zijn laatste rustplaats te vinden in een van de duurere begraafklassen. In 1913, wellicht niet toevallig na een langere periode van hoogconjunctuur, worden ze aangetroffen in begraafklasse II.

De Roermondse bovenlaag bestond omstreeks 1870 uit 'een mondaine en libertaire elite van geschoolden en gegoeden, die zich afficheerden als de dragers van een nationale cultuur: ambtenaren, militaire officieren, onderwijzers en juristen'.⁴⁷ In deze bovenlaag kwamen veel hogere inkomens voor: '[...] Roermond een stad was met een vermogenbezittende bevolking; ook hogere inkomens kwamen meer dan elders voor'.⁴⁸ De Roermondse elite – de HISCO-beroepscategorie I – is in de vier steekjaren telkens te vinden in begraafklasse I, slechts een enkele keer in begraafklasse II. In 1930 was het aandeel van de autochtone Roermondse elite in begraafklasse I echter afgenomen. Inmiddels was een derde van de in de duurste begraafklasse begravenen buiten Limburg geboren, een derde buiten de stad. Het afgenomen percentage begravenen uit de oude, autochtone elite lijkt haar gestage verlies aan betekenis te illustreren. Op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' werd ze in ieder geval in toenemende mate ingehaald door de middengroepen, een proces dat zich naar alle waarschijnlijkheid tegelijkertijd ook in de stad zelf voltrok.

⁴⁷ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 52.

⁴⁸ Linssen, 'Sociaal-economische schets van Roermond', 203.

CONCLUSIE

Dat de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in 1880 kan worden gezien als een 'microkosmos' van de Roermondse maatschappij valt op grond van de onderzoeksresultaten niet te ontkennen. In begraafklasse I werd een kleine groep autochtone Roermondse uit de hoogste beroepsklasse – waaronder de stedelijke elite – begraven; in begraafklasse II vooral Roermondse uit de hoogste beroepsklasse en de middengroep. Begraafklasse III was in 1880 de meest voor de hand liggende laatste rustplaats voor met name *higher* en *medium skilled manual workers*, te rekenen tot de middengroep, terwijl in de derde klasse 'onvermogen' – de latere begraafklasse IV – 61 procent van de begravenen afkomstig was uit de klasse van laag- en ongeschoolde *manual workers*: (fabrieks)arbeiders, werklieden, dagloners, voermannen, kramers en ambachtelijke beroepen als wevers en ververs. De Roermondse werden aldus begraven volgens de rangen en standen die in de visie van Cuypers en Thijm de toenmalige maatschappij ordenden.

Voor de latere steekjaren is het in bepaalde opzichten lastiger de begraafplaats te betitelen als 'microkosmos' van de Roermondse bevolking. Voor de 'eeuwigduurende' koopgraven in begraafklasse I gold dat zeker niet. Zij bleken in 1930 grotendeels een 'stenen archief' te zijn geworden, omdat een toegenomen aantal begravenen niet meer in Roermond was geboren of inwoner was geweest. Menige autochtone Roermonder die in de jaren 1930 een wandeling over het eerste-klassedeel van de begraafplaats maakte, moet zich bij het zien van een recente bijzetting hebben afgevraagd wie de begravenen eigenlijk was. Bovendien was het aandeel van de hoogste beroepscategorie – HISCO-beroepscategorie I uit de hoogste beroepsklasse – in begraafklasse I gehalveerd. Als gevolg van het instromen van andere beroepsgroepen was begraafklasse I in 1930 duidelijk minder elitair dan in 1880. In de onderzoeksperiode slaagde een steeds bredere groep erin een graf in de duurste begraafklassen te vinden.

Het aandeel van begraafklasse II groeide tussen 1880 en 1895 door de instroom van *medium skilled manual workers* uit de middengroep, in concreto ambachtshandelaars en Roermondse werkzaam in de lokale nijverheid en de detailhandel. Tussen 1913 en 1930 waren *lower skilled manual workers* uit de laagste beroepsklasse de instromers. Voor deze opwaartse mobiliteit in het Roermondse begraven – die overigens niet beperkt bleef tot begraafklasse II – waren grotendeels in Roermond geboren begravenen verantwoordelijk. Deze instromers woonden niet in de deftige straten van Roermond, maar ook niet in de armste. Tweederde van hen woonde buiten de singels rondom de oude binnenstad.

De gestage opwaartse mobiliteit in de verschillende begraafklassen weerspiegelt een reële verandering in de structuur van de Roermondse samenleving en in die zin kan de begraafplaats voor de hele onderzoeksperiode een 'microkosmos' van de Roermondse bevolking worden genoemd. Zij bewoog immers mee met de ontwikkeling van de stad waarvoor ze als dodenakker diende. Zij liet zien hoe vanuit een tamelijk statische situatie in 1880 verschillende beroepsgroepen erin slaagden 'langs de Roermondse begraaf ladder omhoog te klimmen'. Roermond ontwikkelde zich gedurende de onderzoeksperiode tot een verzorgingscentrum, of – met een wat modernere term – een 'winkelstad'. Winkeliers in de hoogste beroepsklasse groeiden in aantal en ook de middengroep van middenstanders en ambachtshandelaars bleef ruim vertegenwoordigd. Zij waren het die steeds duurder werden be-

graven, in het tweede decennium van de twintigste eeuw gevolgd door Roermondenaren uit de laagste beroepsklasse. Deze ontwikkeling kan worden gezien als gevolg van een verandering in de sociale structuur van de stad. Middenstanders en andere vertegenwoordigers van de middengroepen wonnen aan belang, zeker na het mislukken van het Roermondse industrialisatieproces aan het einde van de negentiende eeuw.

Het zou echter te eenvoudig zijn hun 'klimmen langs de begraaf ladder' alleen maar te verklaren uit hun toenemende belang voor de Roermondse economie. De in dit hoofdstuk gepresenteerde onderzoeksresultaten getuigen van een groeiend streven onder de besproken groepen naar een graf in een duurder begraafklasse. Dat streven is niet alleen een gevolg van opwaartse mobiliteit, maar ook van de wens die na de dood in een blijvende rustplaats met een hogere status tot uitdrukking te brengen. Sociale mobiliteit en verhoogd statusbewustzijn zijn twee zijden van dezelfde medaille, die zich beide weerspiegelden in veranderende verhoudingen in de Roermondse begraafpraktijk. Ook in dat opzicht kan met recht worden gesproken over de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' als 'microkosmos' van de Roermondse maatschappij.

Hoofdstuk 5

In paradisum deducant te Angeli? Sociale status en rites de passage na het overlijden^{*}

Et geldj

[...]

En geit eine erme duvel dood,
Dan mot dai oug waire begrave.
De köster löpt mit 't kruuts veurop
En die hem volge, motte drave.
Mer mit eine rieke stap veur stap
Gaon zie de wasse kairs vertoesche.
En det veur geldj. En det veur boesche.

Den erme kumt in 't vagevuur,
Zien zeel moot lang dao blieve schmachte.
Dao weurd omtrintj neet veur gebaijd:
Dai pongel, laot dai mer get wachte.
Mer 't zeelke van den hooge:
Koormeziek en oetvaart duit et scheete.
Det is veur geldj. D'es veur monéte.
[...]¹

In zijn gedicht 'Et geldj' hekelde de Roermondse schrijver-dichter Emile Seipgens (1837-1896) omstreeks 1870 de verschillen tussen de begrafenissen van arme en welgestelde inwoners van zijn stad.² Volgens Seipgens belandden 'rijke zielen' snel in de hemel. Met de woorden 'de oetvaart duit et scheete' doelde hij op de praktijk van zielenmissen voor overledenen. In een uitvaartmis – doorgaans tussen één en acht weken na de begrafenis – werd gebeden voor het zielenheil van de overledene. In veler ogen zorgde dit voor een snelle entree van diens ziel in de hemel. De woorden van de schrijver zijn een zeldzame uiting van

* Naar de openingsregel *In paradisum deducant te Angeli* ('Mogen de engelen u ten hemel geleiden'), het slotlied bij het verlaten van de kerk op weg naar het kerkhof, de begraafplaats of het crematorium volgens het *Rituale Romanum*.

1 Vertaling auteur: En gaat een arme duivel dood, / dan moet die ook worden begraven. / De koster loopt met het kruis vooraan / en zij die hem volgen, moeten draven. / Maar met een rijkaard stap voor stap / gaat men de wassen kaars verbranden. / En dat voor geld. En dat voor geld / De arme komt in het vagevuur, / Zijn ziel moet daar lang blijven smachten. / Voor hem wordt nauwelijks gebeden: / 'Die arme drommel, laat hem maar wat wachten' / Maar het zieltje van de aanzienlijke: / Koormuziek en uitvaart maken dat het 'schiet'. / Dat is vanwege geld / Dat is vanwege geld. *Nota bene*: 1) 'Vertoesche' is door de auteur vrij vertaald met 'verbranden'. 2) Seipgens gebruikt in de slotregels van alle strofen in zijn gedicht meerdere lokale benamingen voor geld.

2 Nissen, *De akkoorden van het gemoed*, 132. Het is moeilijk geen parallel te zien tussen Seipgens' gedicht uit circa 1870 en het maatschappijkritische *Comment on meurt* van Émile Zola (1883). De Franse naturalistische schrijver beschrijft daarin op ironische wijze (de verschillen in) het sterven van achtereenvolgens een hoge edelman, een burgerdame, een winkelierster, een arbeiderskind en een oude landarbeider.

Schrijver-dichter Emile Seipgens
omstreeks 1870. Collectie GAR.

kritiek op de destijds in Roermond gangbare funeraire cultuur, maar waarschijnlijk schreef Seipgens op wat menig stadgenoot in vertrouwde kring zei.³

BEGRAFENISRITUELEN ALS UITDRUKKING VAN SOCIALE STATUS

In de negentiende en vroege twintigste eeuw speelde status een belangrijke rol in de rituelen na het overlijden. Die vertoonden per sociale groep aanzienlijke verschillen. In een onderzoek naar de begraafcultuur in een Noord-Brabants dorp stelde Kees Mandemakers vast:

Het statuskarakter van een begrafenis was voor de negentiende-eeuwer evident. De gang naar het kerkhof was de laatste en daarmee wellicht bij uitstek de gelegenheid om zijn of haar sociale positie naar boven bij te stellen. [...] De tocht naar het graf was de laatste keer waarop men aan de standsbewuste negentiende-eeuwse samenleving kon laten zien tot welke stand men zich rekende.⁴

³ Zie ook *De Nieuwe Koerier* van 11 maart 1894, waarin een zekere Jan van Roermond zich beklagt over het verschil in eerbied dat kennelijk in de stad tussen begrafenissen van armen en rijken zichtbaar was.

⁴ Mandemakers, 'Om de laatste eer', 112-113.

Thomas Laqueur heeft negentiende-eeuwse begrafenissen omschreven als ‘the ritual occasions for definitively marking social place’. Hij concludeerde ‘that a precise relationship could be established between social standing and the cost of a funeral; and, that the cost was manifest in the parade that was presented to the public’.⁵ Ook de Engelse historica Pat Jalland stelde dat ‘cultures of death in Victorian Britain were class-bound’.⁶ De Victoriaanse middenklasse gebruikte begrafenis, begraafplaats en herinneringscultuur ‘to specify their status and perceived respectability’. Voor de elite was de begrafenisstoet een belangrijk middel om ‘social superiority, affluence and respectability’ uit te drukken.⁷

In een beschrijving van aristocratische begrafenisrituelen in Limburg heeft Dick van den Bosch dat laatste nog eens benadrukt.⁸ Hij wijst meermaals op de sterke verbondenheid van begrafenisritueel en sociale status, zowel voor de aristocratie als voor het stedelijke patriciaat. Voor de Limburgse elite waren begrafenisrituelen een belangrijk middel om zich sociaal te manifesteren. Maar begrafenisrituelen vervulden ook een rol in de handhaving van religieuze tradities en de legitimatie van religieuze gezagsdragers. Volgens Van den Bosch kunnen bij begrafenisrituelen vier soorten betrokkenen worden onderscheiden: de overledene zelf, diens nabestaanden, de deelnemers aan de rituelen, en de toeschouwers. Door het ritueel werden de bestaande maatschappelijke verhoudingen ‘ingeprent’ bij de bezoekers van een begrafenisdienst of de toeschouwers van een begrafenisstoet en daarmee symbolisch bevestigd. Door middel van de begrafenisrituelen gaven de overledene en diens nabestaanden uitdrukking aan hun sociale positie binnen de eigen groep en ten opzichte van lagere sociale groepen. Deze positie werd door de kerk met sacrale handelingen bekrachtigd. Door hun deelname aan de rituelen zagen de deelnemers hun positie in de maatschappij bevestigd.

RITES DE PASSAGE

De op elkaar volgende, min of meer rituele handelingen in de periode tussen het overlijden en het openlijk herdenken van de overledene kunnen worden beschouwd als *rites de passage*. Dit begrip werd in 1909 geïntroduceerd door de Franse etnoloog Arnold van Gennep. Anderen werkten het concept verder uit.⁹ Van Gennep stelt dat ‘overgangsrutuelen’ plaatsvinden bij de overgang van de ‘ene toestand in de andere’ of ‘van de profane naar de sacrale wereld’. Rituelen rond de dood, volgens Van Genneps definitie ontegenzeggelijk ‘overgangsrutuelen’, zijn onder te verdelen in *rites de séparation* (scheidingsrituelen), tijdens welke een persoon wordt ‘verwijderd’ uit het gewone leven, *rites de marge* (veranderingsrituelen), die plaatsvinden tijdens een soort overgangsperiode, ook wel liminale periode genoemd, tussen het overlijden en – in dit geval – de missen ter herdenking van de overleden persoon, en *rites d’aggrégation* (aansluitings- of samenvoegingsrituelen), waarmee de overledene als herdacht persoon en de nabestaanden ‘terugkeren’ naar het normale leven.¹⁰

5 Laqueur, ‘Bodies, death and pauper funerals’, 109 en 115.

6 Jalland, *Death in the Victorian family*, 1.

7 Macgill, *A spectacle of the respectable*, 4 en 21.

8 Van den Bosch, ‘De laatste eer aan de eerste stand’, 181-210.

9 Van Gennep, *Übergangsrutuelen*; Kloos, *Culturele antropologie*, 74 en Metcalf en Huntington, *Celebrations of death*, 32.

10 Van Gennep, *Übergangsrutuelen*, 21.

In dit hoofdstuk zal via een reconstructie van de met het overlijden van een aantal Roermondse verbonnen handelingen worden vastgesteld welke rol ‘publiek vertoon’ in de periode 1870-1940 speelde bij de begrafenisrituelen van de stedelijke elite. Daarbij zal telkens ook worden gekeken naar de verschillen met andere Roermondse verbonnen. Al eerder is vastgesteld dat Roermondse beroepsklassen verschillende laatste rustplaatsen kregen. Hoe werden die verschillen ritueel vormgegeven?

De Roermondse bronnen lenen zich het best voor een reconstructie van de *rites de marge* in de liminale periode. Daarom spelen die in dit hoofdstuk een centrale rol. Via de bestudering van overlijdensakten, de registers van begraven op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’, lokale kranten, de jaarlijkse rekeningen van begrafenisdiensten in het archief van de Sint-Christoffelparochie en de fundatieregisters van het bisdom Roermond kan een beeld worden geschetst van het ‘middendeel’ van Van Genneps *rites de passage* en worden aangegeven welke betekenis de onderdelen ervan hadden in Roermond. Daarbij zal blijken dat Van Genneps veranderingsrituelen vooral moeten worden opgevat als handelingen die de bestaande situatie en verhoudingen dienden te bevestigen, iets waar Van Gennep zelf niet expliciet op wees, maar latere bewerkers van zijn concept en ook Van den Bosch wel.¹¹ Helaas geven Van Gennep noch latere bewerkers aan waar de *rites de marge* – en daarmee de liminale periode – precies eindigen. In het kader van dit hoofdstuk lijkt het logisch de ‘jaardienst’, de herdenkingsdienst die een jaar na het overlijden plaats kon hebben, als laatste ritueel van de liminale periode te beschouwen. De officiële rouwperiode (voor overleden ouders) was meestal na een jaar beëindigd. De jaardienst wordt wel beschouwd als de afsluiting van de *tempus mortis*, de doodstijd.¹²

In dit hoofdstuk komen de volgende handelingen na het overlijden aan de orde: het aangeven van het overlijden bij de gemeente, de berichten van het overlijden in de lokale krant, de periode waarin de overledene was opgebaard, de begrafenisstoet, de begrafenis vanuit de kerk, de eventueel daaropvolgende missen ter herdenking van de overledene en ter ‘redding’ van diens ziel. Als basis voor het onderzoek dienden de gegevens over de op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ in de steekjaren 1880, 1895, 1913 en 1930 begraven Roermondse verbonnen, die ook al in het vorige hoofdstuk zijn gebruikt. Voor dat onderzoek zijn zoveel mogelijk gegevens over elke begravene uit de Roermondse bevolkingsadministratie en andere bronnen verzameld, alsmede de klasse van het graf op de begraafplaats. Op die manier konden de begraafklasse en sociale positie met elkaar in verband worden gebracht. In dit hoofdstuk wordt deze sociale positionering gekoppeld aan berichten over de gang van zaken tijdens de verschillende handelingen en gebeurtenissen na het overlijden: de aangifte, de overlijdensberichten in de lokale krant, de wachttijd tussen het overlijden en de begrafenis, de begrafenisstoet en de begrafenisdienst, en tenslotte de missen voor het zielenheil na de begrafenis. Als uitgangspunt voor de beschrijving van deze ‘etappes’ dient steeds zoveel mogelijk het geval van één prominente Roermondenaar: mr. dr. L.J.E.H. (Louis) Geradts, in 1893 op 49-jarige leeftijd overleden als burgemeester van Roermond.

¹¹ Schomburg-Scherff, ‘Nachwort’; Van Gennep, *Übergangsriten*, 233-253; Schoen, *Pro facultatibus*, 33; Van den Bosch, ‘De laatste eer aan de eerste stand’, 199 e.v.

¹² Walraven, ‘Gebruiken vroeger en nu’, 101; Kok, *Thanatos*, 453; Ariès en Duby, *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, deel 4, 223-225; Van Oudheusden en Tummers, *De grafzerken*, 27.

Portretfoto van de Roermondse burgemeester Louis Geradts (1843-1893). Collectie GAR.

HET AANGEVEN VAN EEN OVERLIJDEN

Het overlijden van burgemeester Geradts kwam niet onverwacht. Hij werd al weken verpleegd in de 'R.K. Ziekenverpleging te Amsterdam' toen hij op zondag 8 oktober 1893 om kwart over acht 's morgens, nadat hij voor de derde keer de laatste sacramenten had ontvangen, zijn laatste adem uitblies. Hij stierf 'na eene smartvolle ongeneeslijke kwaal'. Een half uur later was men in Roermond al via de telegraaf op de hoogte gebracht. In een extra bulletin, bezorgd op diezelfde morgen, werden de Roermondse lezers van de *Maas- en Roerbode* op de hoogte gesteld. Het nieuws kon zich vervolgens mondeling door de stad verspreiden.¹³ Omdat Geradts was overleden in Amsterdam, werd daar aangifte van zijn overlijden gedaan.

Net als tegenwoordig moest van elk overlijden aangifte worden gedaan bij de gemeente. De aangifte werd gedaan door twee, altijd mannelijke aangevers. In 1880 was in Roermond 24 procent van de eerste aangevers 'nabuur' van de overledene. Van de tweede aangevers gaf 31 procent aan diens buurman te zijn. De helft van de beide aangevers was een 'bekende' van de overledene, de overigen – 26 procent van de eerste, 19 procent van de tweede aange-

¹³ *Maas- en Roerbode*, dinsdag 10 oktober 1893.

vers – waren familieleden. Het aangeven van een overlijden bij de gemeente was in 1880 in Roermond dus in de eerste plaats een taak voor familieleden, buren en bekenden. In deze formele eerste stap in de ‘overgangsrituelen’ speelden informeel betrokkenen een belangrijke rol. In het bredere kader van de zogenaamde burenplicht was dat vrijwel overal lange tijd het geval.¹⁴

In 1895 was deze situatie in Roermond echter radicaal veranderd: betaalde aansprekers hadden de taak van buren en bekenden overgenomen. De rol van buren bij het aangeven van een overlijden was toen met 1 procent vrijwel volledig uitgespeeld, en ook het aandeel van bekenden en familie was teruggedrongen ten gunste van een kleine kring van officiële en dus formeel betrokken betaalde aansprekers. Bij de eerste aangevers vormden ze in 1895 65 procent en onder de tweede aangevers 32 procent. In 1894 wordt over deze betaalde aanspreker door een zekere Jan van Roermond – ongetwijfeld een pseudoniem – bericht: ‘Die man vertelt vooreerst, dat rang en stand u voorschrijven, nog een of twee zijner ambtgenoten te bestellen [...]’.¹⁵ Volgens hem waren Roermondenaren gevoelig voor het standsargument, iets waar plaatselijke aansprekers handig gebruik van maakten. In het eind-negentiende-eeuwse Roermond had er dus een duidelijke professionalisering van het aangeven plaatsgevonden, mogelijk in verband met een groeiend statusbewustzijn onder nabestaanden. Ook in de onderzochte jaren daarna (1913 en 1930) bleef de rol van de betaalde aansprekers bij het aangeven van overlijden in de stad prominent, zij het dat ze in 1930 een klein stapje terug moesten doen ten gunste van familieleden. Gemeenteamttenaren fungeerden vooral vanaf 1895 als tweede aangever. Buren en bekenden waren na de eeuwwisseling nauwelijks meer betrokken bij de aangifte van een overlijden.¹⁶

Van oudsher waren aansprekers in veel Nederlandse dorpen en steden een bekend verschijnsel.¹⁷ Tot in de jaren 1950 waren zij betrokken bij het aanzeggen van een overlijden aan familie, vrienden en bekenden. Omstreeks 1900 was hun rol in ‘deftige milieus in de steden’ zeker niet uitgespeeld.¹⁸ In Roermond was er in deze periode in toenemende mate sprake van twee betaalde aansprekers die aangifte van het overlijden deden bij de gemeente. Dat geldt voor de begravenen in alle begraafklassen op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’, maar het duidelijkst in begraafklassen I en II, waar de hoogste beroepsklassen een laatste rustplaats vonden.¹⁹ In begraafklasse I was in 1895 12 procent van het overlijden door twee betaalde aansprekers bij de gemeente gemeld, in 1913 en 1930 was dat respectievelijk 50 en 52 procent. In begraafklasse II liggen deze percentages nog hoger: 62 procent in 1895, 64 procent in 1913, maar in 1930 is dit percentage, tegen de verwachting in, lager (35 procent). Het laten doen van de overlijdensaangifte door twee betaalde aansprekers lijkt een tot 1895 groeiende, en daarna constant populaire manier te zijn geweest om de status van de overledene en diens familie uit te drukken. In het vorige hoofdstuk werd vastgesteld dat er in deze periode sprake was van een verhoogd statusbewustzijn bij het geclassificeerde begraven op

¹⁴ Sörries, *Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur*, Band 1, 228; Kok, *Funerair Lexicon*, 39; idem, *Thanatos*, 144 en Walraven, ‘Gebruiken vroeger en nu’, 87–88.

¹⁵ Jan van Roermond, ‘Ditjes en Datjes’, *De Nieuwe Koerier*, 11 maart 1894.

¹⁶ Gebaseerd op: GAR, Burgerlijke stand Roermond, overlijdensakten uit 1880, 1895, 1913 en 1930.

¹⁷ Kok, *Funerair Lexicon*, 11.

¹⁸ Van der Zeijden, ‘Rouw en rustplaats’, 156.

¹⁹ Heemels, ‘Een microkosmos’, 110–113.

de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'.²⁰ Bij de begravenen in begraafklassen III en III 'onvermogen' / IV was er eveneens sprake van een groei in de overlijdensaangiften door twee betaalde aansprekers, maar de percentages zijn daar aanmerkelijk lager en de groei is in verhouding tot begraafklassen I en II veel bescheidener.²¹

OVERLIJDENSBERICHTEN IN DE LOKALE KRANT

Het overlijden van Louis Geradts nam in de *Maas- en Roerbode* van 10 oktober 1893 de volledige voorpagina in beslag. Daarbij stak het kleine overlijdensbericht op pagina drie schril af. Het stadsbestuur had in de twee dagen na het overlijden van de burgemeester koortsachtig gewerkt aan de voorbereiding van zijn begrafenis. In de krant van 10 oktober kon de lezers in detail worden gemeld hoe de begrafenisstoet er de volgende dag uit zou gaan zien. Een uit zes mannen bestaande 'regelings-commissie' was ingesteld om de stoet in goede banen te leiden.²²

MacGill heeft het gedrukte overlijdensbericht in een krant gekarakteriseerd als 'a visible sign of status and respectability', in het bijzonder voor 'middle class families'.²³ Van alle Roermondse begravenen in de jaren 1880, 1895, 1913 en 1930 werd nagegaan of van hun overlijden werd bericht in de lokale – rooms-katholiek georiënteerde – krant.²⁴ In 1880 en 1895 was dat de *Maas- en Roerbode*, in 1913 en 1930 haar opvolger, de *Nieuwe Koerier*. In 1880 verscheen van een kwart van de begravenen een overlijdensbericht in de krant; dat percentage groeide via 30 en 28 procent in respectievelijk 1895 en 1913 naar 38 procent in 1930. Het aantal Roermondse overledenen wier overlijden in de lokale krant bekend werd gemaakt nam dus geleidelijk toe. Dat neemt niet weg dat het overlijden van 62 procent van de begravenen in 1930 niet via de krant bekend werd gemaakt. Mondelinge bekendmaking en doorgeven van overlijdensberichten bleven gedurende de onderzoeksperiode het meest gebruikelijk.

Dit verschilde echter aanzienlijk per begraafklasse. In begraafklasse I was het bekendmaken van een overlijden in de lokale krant eerder regel dan uitzondering; in de onderzochte jaren in gemiddeld 82 procent van de gevallen. Het percentage daalde naarmate het begraven goedkoper werd: in begraafklasse II gemiddeld 60 procent; in begraafklasse III gemiddeld 22 procent; in de laagste begraafklassen III 'onvermogen' en IV gemiddeld 7,5 procent. In de hoogste beroepsklassen was het blijkbaar min of meer vanzelfsprekend dat het overlijden in de krant werd gemeld. Over het overlijden en de begrafenis van de overige Roermondenaren was in de krant niets te lezen. Of zij geen waarde hechtten aan een publieke vermelding of er simpelweg de financiële middelen niet voor hadden, is moeilijk te zeggen.

Deze cijfers maken duidelijk dat het voor het grootste deel van de bewoners niet gebrui-

²⁰ Ibidem, 125-126. Een vergelijkbare ontwikkeling werd vastgesteld voor de Rotterdamse begraafplaats Crooswijk. Zie: Kamphuis, *De stad en de dood*, 80.

²¹ De percentages vertonen in de begraafklassen III en III 'onvermogen' / IV bovendien veel schommelingen tussen de steekjaren (1880, 1895, 1913 en 1930): III: 4% – 14% – 26% – 11% en III 'onvermogen' / IV: 2% – 18% – 5% – 11%.

²² *Maas- en Roerbode*, dinsdag 10 oktober 1893.

²³ MacGill, *A spectacle of the respectable?*, 24.

²⁴ Overlijdensberichten verschenen voor het eerst in kranten aan het einde van de achttiende eeuw. Zie: Kok, *Funerair Lexicon*, 203.

ADVERTENTIE

GETROUWD :
Auguste Germauus
 EN
Jeannette Spee.
 ROERMOND, 10 October 1893.

† † Heden overleed te AMSTERDAM
 † tot onze diepe droefheid
Mr. Louis Joseph Geradts,
Burgemeester der gemeente Roermond,
 in den ouderdom van bijna 50 jaren.
 AMSTERDAM, 8 October 1893.
Namens de familie,
Eugène Geradts.

Plechtige lijkdienst Woensdag 14 October 1893, des voormiddags ten 10 ure in de Cathedrale Kerk te ROERMOND.
 Vergadering ten huize van den overledene, om 9 1/2 uur.

Burgemeester en Wethouders van Roermond
 brengen ter algemeene kennis de ingezetenen, dat de plechtige begrafenis van onzen diepbetreurden Burgemeester

Mr. L. J. Geradts
 zal plaats hebben morgen, Woensdag ochtend, **11 October ten 10 ure.**
 De begrafenisstoet zal van het sterfhuis a zich naar de Kathedrale Kerk begeven en na het eindigen van den plechtigen begrafenis dienst trekken naar de Kapellerpoort.
 De bewoners der straten, waarlangs de stoet zich zal bewegen, zijnde Neerstraat, Kapellerpoort, worden beleefd verzocht de straten te vegen en de vlaggen halfstoks uit te steken.
 Vereenigingen die zich nog niet opgegeven hebben, kunnen zich nog bij de Regelingscommissie aanmelden.
 ROERMOND, 10 October 1893.

Burgemeester en Wethouders,
De Secretaris, H. SCHREURS w. b.
H. BELTJENS.

SOCIETEIT „AMICITIA“.
 Heeren leden, welke zich bij de Commissie willen aansluiten bij de ter-aarde-bestelling van onzen hooggeachten Heer **Burgemeester**, worden verzocht Woensdag-morgen ten kwart over negen ure in het Societeitslokaal te willen zijn.
De President,
Oscar Bonhomme.

Faillissement Wwe. H. JANSSEN.
 De rekening en verantwoording in bovengenoemd faillissement zal door den Curator worden afgelegd in een der lokalen van het paleis van Justitie te Roermond, op Woensdag, 18 October e.k., des voormiddags ten 11 ure.
 ROERMOND, den 9 October 1893.
De Curator,
Mr. Edm. van Aefforden.

Overlijdensbericht van Louis Geradts, kennisgeving van de plechtige begrafenis en de organisatie ervan door Burgemeester en Wethouders en een oproep van sociëteit Amicitia voor deelnemers aan de stoet in de Maas- en Roerbode van 10 oktober 1893. Collectie GAR.

kelijk was een overlijden via publieke media bekend te maken. Alleen de stedelijke elite maakte een overlijden vrijwel altijd bekend in de lokale krant. Het verschijnen van een overlijdensbericht in de Maas- en Roerbode en later de Nieuwe Koerier kan worden beschouwd als indicator van de sociale positie van de overledene en diens familie in de Roermondse gemeenschap. MacGills typering van het gedrukte overlijdensbericht gaat dus zeker ook op voor Roermond.

DE DAGEN TOT DE BEGRAFENIS

De kist met het stoffelijk overschot van burgemeester Geradts arriveerde in de late middag van dinsdag 10 oktober per trein op het station in Roermond, waar de 'wachtkamer eerste klas' met rouw was behangen. Ze werd in een klaarstaande lijkkoets geplaatst, die geflankeerd werd door zes brandweermannen met brandende fakkels. Een 'talrijke menigte was van deze treurige plechtigheid met ontbloote hoofden getuige'. De leden van de Koninklijke Harmonie – waarvan Geradts bijna twintig jaar voorzitter was geweest – begeleidden hem naar zijn burgemeesterswoning aan de Swalmerstraat. Afgevaardigden van 'alle corporatiën en vereenigingen' liepen mee in de stoet van het station naar de Swalmerstraat. Van alle openbare en vele particuliere gebouwen wapperde de driekleur, voorzien van rouwwimpel, halfstoks. Geradts werd opgebaard in 'de zaal in het burgemeesterlijk huis' die was omgebouwd tot *chapelle ardente*.²⁵ De begrafenis zou de volgende ochtend plaatsvinden, op de derde dag na zijn overlijden.

Over de handelingen tijdens de liminale periode in het huis van de overledene – ongeacht de vraag

²⁵ Maas- en Roerbode, dinsdag 10 oktober 1893.

of hij daar nu wel of niet gestorven was – zijn we voor Roermond slecht geïnformeerd. Uit een van de weinige publicaties over godsdienstige gebruiken in de stad omstreeks 1880 weten we dat de gordijnen in het huis van een overledene waren gesloten en dat er een ‘lijk- of doodsplank’ naast de deur stond ten teken dat er een dode in huis was.²⁶ Aangenomen mag worden dat de meeste overledenen voorafgaand aan hun begrafenis thuis waren.²⁷ Ze moesten er zijn afgelegd, wellicht gehuld in een doodskleed, zijn opgebaard in hun slaapkamer of de ‘beste kamer’ in het huis, en daar vlak voor de begrafenis gekist.²⁸ De kamer was vaak met zwarte lakens behangen. Bij beter gesitueerden was ze zodanig opgesmukt met lakens, bloemen en brandende kaarsen dat men van een *chapelle ardente* (rouwkapel) sprak.²⁹ Tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw vonden in het sterfhuis ook een of meerdere nachtwakes plaats.³⁰

Tussen het moment van overlijden en de begrafenis van de overledene verstreken te Roermond in de regel twee of drie dagen. De duur van drie dagen tussen overlijden en begrafenis won na 1895 terrein ten koste van de termijn van twee dagen. Dat was vooral in de hoogste begraafklassen het geval. In alle steekjaren werd bij begravenen in begraafklasse I vaker een wachttijd van drie dan van twee dagen tussen overlijden en begrafenis aangehouden. In begraafklasse II was dit alleen in 1913 en 1930 het geval. In begraafklassen III, III ‘onvermogen’ en IV was en bleef de periode tussen overlijden en begrafenis bij het merendeel van de begravenen twee dagen. Er lijkt dus enig verband te bestaan tussen de begraafklasse en het aantal dagen tussen overlijden en begrafenis.

Opvallend is bovendien dat het percentage dat pas vier, vijf of zelfs zes dagen na het overlijden werd begraven evenredig toenam met het niveau van de begraafklasse.³¹ Een kenmerkend voorbeeld is de in 1930 op 89-jarige leeftijd overleden Isabella Beerenbroek. Zij was een ongehuwde dochter van Louis Beerenbroek (1805-1884), die tussen 1856 en 1875 burgemeester van Roermond was.³² Samen met enkele dienstmeiden en -knechten woonde zij in een groot pand in de deftige Swalmerstraat, het huidige huisnummer 104. Voorafgaand aan haar begrafenis in een eerste klasse grafkelder op 11 april 1930 werd zij gedurende vijf dagen opgebaard in haar huis. Een maand later lag de op 88-jarige leeftijd, eveneens ongehuwd overleden Maria Leurs – die een nicht van Isabella Beerenbroek was en praktisch haar buurvrouw – , ‘rentenierster’ en dochter van de arts Willem Ignatius Leurs (1794-1876), maar liefst zes dagen opgebaard in haar ruime woning aan dezelfde Swalmerstraat. Zij werd op 16 mei 1930 begraven in de familiegrafkelder, pal naast de Bisschoppenkapel.

Een lange(re) tijd tussen overlijden en begrafenis was onder meer nodig om familieleden die van ver moesten komen de kans te geven de begrafenis bij te wonen. In 1880 was geen van de kleine groep overledenen die langer dan drie dagen lag opgebaard, in Roermond geboren. Aangenomen mag worden dat er veel familie op enige afstand van Roermond woon-

26 Waterreus, *Godsdienstige gebruiken te Roermond*, 2-3.

27 De eerste moderne begrafenisonderneming, Engelen, was actief in Roermond vanaf 1938.

28 Walraven, ‘Gebruiken vroeger en nu’, 89.

29 Toen in 1892 rechtbankpresident Charles Strens overleed, was de treinwagon waarmee zijn stoffelijk overschot van Nuth naar Roermond vervoerd werd ingericht als chapelle ardente. Zie: Berkvens, Van der Bruggen en Magnée, *Rechtspraak in Roermond*, 142-143.

30 Walraven, ‘Gebruiken vroeger en nu’, 91-93.

31 In de vier steekjaren zijn de percentages begravenen waarbij vier, vijf of zes dagen tussen overlijden en begrafenis zat: 13 procent (begraafklasse I), 8 procent (klasse II), 5 procent (klasse III, III ‘onvermogen’ / IV).

32 De familie Beerenbroek behoorde in de tweede helft van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw tot de hoogstaangeslagenen. Zie: Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 53.

Bestuur en leden van de Roermondse 'Damesvereniging van de H. Elisabeth', zeer waarschijnlijk in 1909. Uiterst links zittend Maria Leurs (1841-1930) en uiterst rechts staand Isabella Beerenbroek (1841-1930). Zittend, voor de dame in de witte jurk, voorzitter baronesse L. Michiels van Kessenich-Feyens. De vereniging verleende 'onderstand' aan zieke armen en behoeftige kraamvrouwen. Collectie GAR.

de. Voor de latere steekjaren ligt een dergelijk verband minder voor de hand. Het vervoer werd immers steeds sneller en gemakkelijker. Het langer en mooier opbaren van een overledene was vooral een statusgevoelige aangelegenheid: 'Die Ausstattung der Aufbahrung spiegelte den sozialen Stand der Familie unmittelbar wider'.³³ Een bezoek aan de opgebaarde overledene bood de bezoekers de gelegenheid hem of haar en de nabestaanden te eren en daarmee hun sociale positie in de Roermondse samenleving te bevestigen. Het bezoek aan het sterfhuis was een belangrijke schakel in de keten van rituelen als 'expression of the social order'.³⁴ Het stijlvol ontvangen van familieleden, vrienden en relaties speelde in de huizen van dit deel van de begravenen een belangrijke rol en nam meer tijd in beslag dan bij Roermondse armen die minder aanzien genoten.

DE BEGRAFENISSTOET ALS PUBLIEK HOOGTEPUNT

In de vroege ochtend van woensdag 11 oktober 1893 was het al een drukte van jewelste in de stad. Vele leden van verenigingen spoedden zich rond negen uur 'deftig in het zwart gekleed' naar hun verenigingslokaal. Van daaruit ging men met 'omfloerst vaandel' naar de

³³ Stöcker, *Die letzten Räume*, III.

³⁴ Metcalfen Huntington, *Celebrations of death*, 83 en Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 16.

Een deel van de begrafenisstoet van Louis Geradts arriveert op de Markt, komende vanuit de Swalmerstraat waar de burgemeesterswoning lag. Het gebouw rechts is tegenwoordig deel van het gemeentehuis. Collectie GAR.

Venlosepoort om de begrafenisstoet voor de overleden burgemeester Geradts te formeren, die om tien uur van de burgemeesterswoning, het huidige pand Swalmerstraat 102, naar de kathedrale kerk zou vertrekken. De stoet telde tussen de 2.500 en 3.000 deelnemers. Tegen tien uur betraden het voltallige gemeentebestuur en een groot aantal burgerlijke en militaire hoogwaardigheidsbekleders de burgemeesterswoning. Deken Corten, voorafgegaan door 'bijna alle hier aanwezige eerwaarde heeren Geestelijken' arriveerde even later. Nadat hij de lijkkest had gezegend, werd de 'onder kransen en bloemen bedolven lijkbaar' naar buiten gedragen. Oud-burgemeester Diepen en een vijftal gemeenteraadsleden droegen de slippers van het lijkkleed. De lijkbaar werd voorafgegaan door 21 onderdelen, waaronder de geestelijken, die brandende waskaarsen in hun hand hielden. Na de baar volgden de gemeenteraad, de rechterlijke macht – Geradts was in Roermond werkzaam geweest als advocaat, procureur en rechter – en nog negentien onderdelen. Terwijl de geestelijken het *Miserere* zongen, bewoog de stoet zich langzaam naar de kathedraal. Aan weerszijden van de route zag het zwart van de mensen.³⁵

Vanwege het publieke karakter was de begrafenisstoet voor deelnemers en toeschouwers het onbetwiste publieke hoogtepunt tijdens de liminale periode. De kerkdienst en de stoet waren publieke begrafenisrituelen waarmee iemands sociale positie in het centrum van de stad kon worden verbeeld.³⁶ De sociale positie van de geestelijkheid, wereldlijke gezagsdra-

³⁵ Maas- en Roerbode, donderdag 12 oktober 1893.

³⁶ Van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand', 186; Grandcoing, 'La mise en scène', 259 en 264; Bos, 'Dood en begraven', 57. Ook in oudere samenlevingen hadden begrafenisstoeten een voornamelijk sociale functie, omdat ze de 'maatschappelijke waarde' van de dode en diens familie uitdrukten. Zie bijvoorbeeld Schoen, *Pro facultatibus*, 43-49.

gers, andere leken en verenigingen kon in de volgorde van de stoet op aanschouwelijke wijze worden gedemonstreerd. Van den Bosch zegt hierover: 'De plaats die ieder van de deelnemers innam bij het brengen van de laatste eer aan de overledene, vormde een aanwijzing voor de eer die hem zelf toekwam'.³⁷ Tijdens de begrafenis van burgemeester Geradts was de Roermondse samenleving vertegenwoordigd in een strak geregisseerde begrafenisstoet van instanties, autoriteiten en verenigingen. De baar van de overledene bevond zich, zoals gezegd, midden in de stoet, direct voorafgegaan door de 'H.H. Geestelijken' en onmiddellijk gevolgd door de gemeenteraad en de rechterlijke macht.³⁸ Als de baar beschouwd wordt als het centrale onderdeel van de begrafenisstoet, dan is meteen ook het maatschappelijke belang van hen die haar flankeerden, voldoende geïllustreerd.

De lokale Roermondse krant de *Nieuwe Koerier* deed regelmatig verslag van begrafenis- sen in de stad. Uit de berichtgeving blijkt dat het hier ging om de begrafenis van voor- aanstaande inwoners. Zo wordt er verslag gedaan van de begrafenis van mr. Arsène Leurs (1894), die naar de Sint-Christoffelkerk werd gebracht door:

*een rei [sic] van geestelijken, met brandende kaarsen in de hand, voorafgegaan door de weeskinderen der stad [...], de familieleden [...], de edelachtb. heeren president en leden der Rechtbank en Balie, de burgemeester en leden van den Gemeenteraad, de Kerkeraad, het College van Regenten over de R.K. Godshuizen, alsmede talrijke burgerlijke en militaire autoriteiten en een groot aantal burgers.*³⁹

Hier werd een lid van de stedelijke elite begraven. De belangrijkste Roermondse gezags- dragers haalden in een geordende stoet de overledene af aan diens huis. Een groot aantal burgers nam deel aan de stoet en velen keken toe. Een week tevoren waren 'zeer vele gelo- vigen in den plechtigen lijdendienst tegenwoordig' van jonkvrouwe M. Michiels van Verduy- nen.⁴⁰ Het lijk van de Roermondse industrieel J. Andriessens werd in juni 1895 door een begrafenisstoet van het treinstation naar de Sint-Christoffelkerk gebracht, hetgeen nogal wat bekijks trok.⁴¹ Ook dankbetuigingen in de krant getuigen van grote deelname aan be- grafenis van bekende inwoners.⁴² De begrafenis van respectievelijk burggraaf A. van Aefferden (1892), jonkheer E. van Aefferden (1896) en burggraaf Ch. van Aefferden (1922), edelen uit een geslacht dat als primus inter pares onder de Roermondse adel mag worden beschouwd, brachten een grote menigte Roermondse adelen op de been, die aan de stoet deelnamen of toeschouwer waren.⁴³ Het zal niet verbazen dat er door de *Nieuwe Koerier* met haar stevig rooms-katholieke signatuur bijzondere aandacht werd besteed aan het over- lijden en de begrafenis van (meestal hogere) geestelijken, die op grond van hun professie eveneens tot de stedelijke elite gerekend mogen worden.⁴⁴ Ook het overlijden van diverse kloosterzusters werd in de krant gemeld.

In de krantenverslagen werd vaak nadrukkelijk vermeld hoe druk het was geweest in de kerk en tijdens de gang van de begrafenisstoet naar en van de kerk. Typering als een 'in-

³⁷ Van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand', 190.

³⁸ *De Nieuwe Koerier*, 10 oktober 1893.

³⁹ *Ibidem*, 19 april 1894.

⁴⁰ *Ibidem*, 10 april 1894.

⁴¹ *Ibidem*, 18 juni 1895.

⁴² Bijvoorbeeld voor de deelname aan de begrafenis van H. Rietjens, sociëteitshouder van 'Amicitia' (*ibidem*, 6 april 1895) en Laurens Linssen, oud-notaris (*ibidem*, 16 mei 1895).

⁴³ *Ibidem*, 18 juni 1938 (terugblik op de begrafenis in 1892), 7 maart 1896 en *Nieuwe Koerier/Maas- en Roerbode*, 26 augustus 1922.

⁴⁴ Zie bijlage 11.

Nadat de begrafenisstoet is ontbonden, neemt men met enkele toespraken afscheid van burgemeester Geradts aan de Kapellerpoort. Roermond, 11 oktober 1893. Collectie GAR.

drukwekkende stoet' en 'grote' of 'algemeene deelneming' geven het publieke karakter van de begrafenissen aan. Deelnemende kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers werden met naam en functie vermeld. Ook de verenigingen en instellingen waarvan de overledene lid was geweest, werden genoemd. Met name de Koninklijke Harmonie en het Roermonds Mannenkoor figureren regelmatig in de beschrijving van begrafenissen. Veel vooraanstaande Roermondenaren waren als lid of anderszins bij deze muziekgezelschappen betrokken.

De begrafenisstoet was het meest publieke onderdeel van de *rite de passage*. De stoet liep van het huis van de overledene naar de kerk en na afloop van de begrafenisdienst van de kerk naar de begraafplaats. Nadat men de kerk verlaten had, gingen familie, vrienden en kennissen van de overledene achter diens kist – die in een rouwkoets geplaatst was – te voet via de Kapellerlaan naar de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Beter gesitueerde Roermondenaren volgden hun overleden familielid meestal in een of meerdere koetsen. Bij begrafenissen in de eerste klasse werd de stoet begeleid door de celebrerende priester(s). Voor het afzetten van de overledene door de priester(s) bij de Kapellerpoort moest extra worden betaald.

De stoet verplaatste zich stapvoets, duidelijk in het zicht van toeschouwers op de trottoirs en in de bovenramen van de huizen langs de route. Zo gebeurde het ook bij Louis Geradts. Aan de Kapellerpoort werden namens de gemeenteraad, de rechtbank en door de vader die de burgemeester tijdens zijn ziekte had begeleid, lijkredes uitgesproken. Mr. Eugène Geradts, jongere broer van de overledene, bedankte namens de familie alle aanwezigen.

Negentien volgrijtuiggen begeleidden de burgemeester vervolgens naar Posterholt, waar de familie het huis Aerwinkel bezat en waar hij in de familiegrafkelder op het parochiekerkhof zou worden bijgezet: 'De Harmonie was intussen reeds in koetsen vooruit gereden en

stond de stoet aan het begin van het dorp op te wachten. Onder het spelen van treurmuziek begaf men zich naar de kerk en daarna naar het kerkhof [...].⁴⁵ Laat in de middag, om vier uur, kwam er een einde aan de begrafenis. Het was een lange dag geweest, een zeven uur durend schouwspel, dat aan duidelijkheid over de positie van de overledene, diens nabestaanden en vele betrokkenen niets te wensen had overgelaten.

DE BEGRAFENISDIENST: EEN GECLASSIFICEERD RITUEEL

Louis Geradts ontving een begrafenisdienst 'eerste klasse, eerste rang'. Voor en na afloop van de begrafenisdienst werden de klokken van de kathedraal langdurig geluid. Voor het extra luiden werd een bedrag van f 25,- betaald, terwijl voor de dragers van de baar, op 10 oktober zes en op de dag van de begrafenis twaalf dragers, f 36,- moest worden afgerekend. Beide bedragen symboliseerden het maximaal mogelijke. Er werd bovendien voor f 51,88 aan kaarsen gebruikt, een ongekend hoog bedrag.⁴⁶ In het koor van de kathedraal, dat was behangen met volle rouw, hadden dan ook 'honderden waskaarsen' gebrand.⁴⁷ De kerk zat stampvol: 'Zijn begrafenis was een klinkend bewijs van hoogachting en verering, welke men hem toedroeg. De kathedraal was overvuld; toen de dienst reeds lang beëindigd was duurde de offergang [collecte] nog voort, zodat deze afgebroken moest worden'.⁴⁸

De rituelen in de kerk waren minder publiek dan de stoet, maar vormden de belangrijkste religieuze schakel in de serie veranderingsrituelen die de liminale periode kenmerkten.⁴⁹ Van der Zeijden spreekt over 'maatschappelijke signalen'.⁵⁰ In de rooms-katholieke kerk – dus ook in (het bisdom) Roermond – waren kerkelijke diensten ingedeeld in klassen, die gelegenheid boden tot sociale positionering. De kosten verbonden aan begrafenisdiensten bestonden uit naar klasse variërende tarieven voor de hoofdcelebrant (de plebaandeken), medecelebranten (kapelaans), twee zangers, de koster – die het altaar versierde, als kruisdrager fungeerde en desgewenst als extra zanger optrad –, zes koralen, de organist en de orgeltrapper, het standaard luiden van de klok, de lijkendragers en weesjongens voor het aanzeggen of 'lijkbidden'.⁵¹ Bij begrafenisdiensten in de eerste klasse kon worden bijbetaald voor 'extra luiden', 'extra was' en het 'afzetten' van de overledene. In het laatste geval werd het stoffelijk overschot na afloop van de begrafenisdienst door de celebrerende priesters tot aan de Kapellerpoort begeleid, waar temidden van de aanwezigen aanvullende afscheidswoord konden worden gesproken door bijvoorbeeld vertegenwoordigers van verenigingen waarvan de overledene lid was geweest en waarna (een deel van) de begrafenisstoet via de Kapellerlaan naar de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' ging.

Voor degenen die vanuit de Sint-Christoffelparochie in de binnenstad werden begraven kon worden vastgesteld welke klasse begrafenisdienst zij voorafgaand aan hun begraving

⁴⁵ Smeets, *Koninklijke Harmonie van Roermond*, 68.

⁴⁶ GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus', inv.nr. 168.

⁴⁷ Maas- en Roerbode, donderdag 12 oktober 1893.

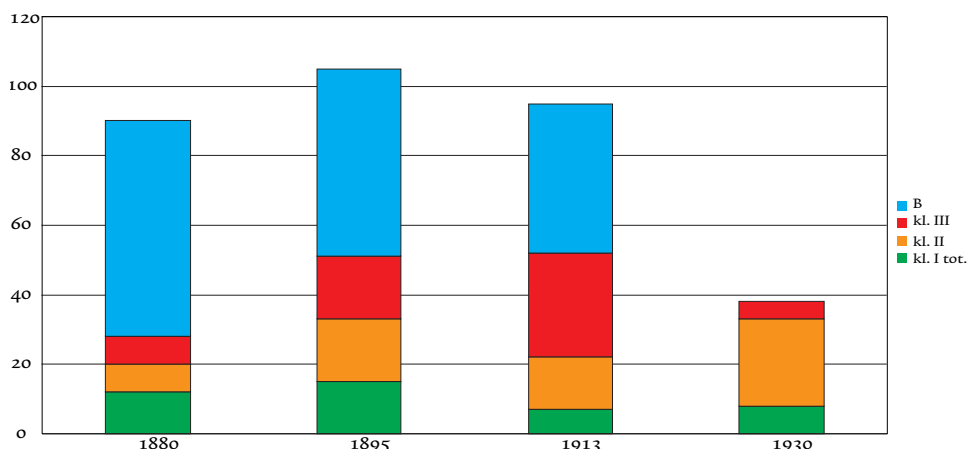
⁴⁸ Smeets, *Koninklijke Harmonie van Roermond*, 67-68.

⁴⁹ Voor een beschrijving van de kerkelijke rituelen: zie bijlage III.

⁵⁰ Van der Zeijden, *Balans en perspectief*, 41 en 43.

⁵¹ GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3, inv.nrs. 170, 187 en 188. In de rekeningen vanaf 1895 worden de koralen en vanaf 1913 de weesjongens niet meer vermeld. Onduidelijk is welke rol de weesjongens vervulden in de praktijk van het aanzeggen en hoe die rol zich verhiel tot het optreden van de officiële aansprekers.

GRAFIEK 5.1 HET AANTAL BEGRAFENISDIENSTEN IN DE SINT-CHRISTOFFELKERK
PER KLASSE IN 1880, 1895, 1913 EN 1930

Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3: Archieven van de parochie St. Christophorus, inv.nrs. 145 t/m 209: Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand 1870 (145) t/m 1934 (209).

ontvingen. In het steekjaar 1880 betrof dit 90 procent van alle op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ‘t Zand’ begraven personen; in 1895 en 1913 was dit 84 procent en in 1930 56 procent. De daling tussen de laatste steekjaren is een gevolg van de groei van Roermond buiten de oude binnenstad en het ontstaan van nieuwe parochies.⁵² In het vorige hoofdstuk kon worden vastgesteld hoeveel Roermondse overledenen tijdens deze steekjaren in elke begraafklasse hun laatste rustplaats vonden. Deze exercitie is herhaald voor de begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelkerk. Zo wordt het mogelijk in beeld te brengen welke Roermondse mensen welk type begrafenisdienst kregen.

De tarieven voor de diverse klassen van de begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelparochie zijn vermeld in bijlage IV. De goedkoopste begrafenisdienst was een dienst van de Broederschap der Barmhartigheid. Tegen betaling van een vaste contributie verzekerden de leden van deze broederschap zich van een standaard begrafenisdienst.⁵³ In Roermond waren er gedurende de onderzoeksperiode zes van deze ‘bussen’ actief. De Broederschap der Barmhartigheid, ‘ten doel hebbende Begrafenis aan Hulpbehoevende [sic] te verstrekken’ was nauw verbonden met en stond onder toezicht van de Sint-Christoffelparochie. De ‘Barmhartigheid’ was verreweg de grootste broederschap in de stad met vrijwel continu ongeveer tien keer zoveel leden als de andere bussen. Hoe de begrafenisdienst van de broederschap zich verhiel tot de geclassificeerde diensten is niet uit de bronnen op te maken, maar er kan van uitgegaan worden dat deze aanmerkelijk soberder was.⁵⁴

De ontwikkeling van de verhoudingen in de classificatie van begrafenisdiensten in de

⁵² De gegevens met betrekking tot begrafenisdiensten in Roermonds oudste parochie, die van Sint-Christoffel in de binnenstad, zijn nagenoeg compleet. Het leeuwendeel van de op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ‘t Zand’ in de periode 1870-1934 begravenen werd vanuit deze parochie begraven. Voor hen kon worden vastgesteld welke klasse hun begrafenisdienst had. Dat was niet mogelijk voor de begravenen vanuit hulpkerk Kapel in ‘t Zand, de Heilig Hartkerk (vanaf 1921) en de Nederlands Hervormde kerk – een zeer klein aantal.

⁵³ Heemels, ‘Een microkosmos’, 108, noot 33.

⁵⁴ GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3, inv.nr. 155.

Sint-Christoffelparochie tussen 1870 en 1940 lijkt sterk op die van het begraven in klassen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Het percentage begrafenisdiensten in de klasse II groeit vanaf ongeveer 1920 sterk, tot een aandeel van 50 procent in 1934, het laatste jaar waarover cijfers beschikbaar zijn. Begrafenisdiensten in de duurste klasse bleven gedurende de gehele onderzoeksperiode gering in aantal tot een maximum van drie per jaar. Ze waren slechts weggelegd voor degenen onder de Roermondse elite die prijs noch moeite hoefden en wilden besparen. Louis Geradts was een van hen.⁵⁵ Opvallend is de gestage daling van het percentage begrafenisdiensten van de Broederschap der Barmhartigheid.⁵⁶ Het aantal leden van de broederschap daalde van 1.065 in 1870 (11,2 procent van de Roermondse bevolking) naar 245 in 1926 (1,5 procent), mogelijk mede als gevolg van de opkomst van andersoortige begrafenisverzekeringen.⁵⁷ Het feit dat een steeds groter deel van de Roermondse bevolking een begrafenisdienst in de klasse II of III kon en wilde betalen sluit aan bij de 'opwaartse mobiliteit' die zich tussen 1913 en 1930 manifesteerde in het begraven op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Een (uiterlijk) zo indrukwekkend mogelijke begrafenisdienst was kennelijk voor steeds meer Roermondse mensen een haalbare en, niet minder belangrijk, nastrevenswaardige zaak.

De veronderstelling ligt voor de hand dat niet alleen de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de klassen synchroon verliep, maar dat er ook een verband is tussen het type begrafenisdienst en de klasse op de begraafplaats. Dat is nagegaan voor de volwassen Roermondse mensen in de vier steekjaren. De relatief grote groep begravenen jonger dan 1 jaar (zuigelingen) en de veel kleinere groep begravenen in de leeftijd van 1 tot en met 9 jaar werden buiten beschouwing gelaten, aangezien zij geen reguliere, geclassificeerde begrafenisdienst ontvingen.⁵⁸ De begravenen die in 1880, 1895, 1913 en 1930 een begrafenisdienst in de klasse I kregen, vonden gedurende de onderzoeksperiode hun laatste rustplaats deels in begraafklasse I, deels in begraafklasse II. Voor de overledenen die een tweede klas begrafenisdienst kregen, geldt dat ze – een enkeling uitgezonderd – aansluitend begraven werden in begraafklasse II. Voor de derdeklas begrafenisdienst is het beeld niet zo eenduidig. In de steekjaren werden overledenen met dit type dienst zowel in begraafklasse II als III begraven. De begravenen wier begrafenisdienst plaatsvond uit naam van de Broederschap der Barmhartigheid belandden nagenoeg allemaal in de goedkoopste begraafklassen. Slechts een enkel lid van de broederschap kreeg een graf in begraafklasse II.⁵⁹ Van een graf in be-

55 De familie Geradts was buitengewoon welgesteld. Zie: Veelen, 'De grafkapel van de familie Geradts', 31 en Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 135.

56 Excelbestand auteur: 'Aantal begrafenisdiensten per klasse Sint-Christoffelparochie 1870-1934'.

57 Heemels, 'Een microkosmos', 108, noot 33.

58 In het archief van de Sint-Christoffelparochie ontbreken gegevens over voor hen gehouden begrafenisdiensten volledig. Het *Rituale Romanum* kende in haar *ordo sepeliendi parvulos* voor kinderen, gedoopt en gestorven *ante usum rationis* ('vóór de jaren des verstands', een leeftijd die verder niet gespecificeerd werd) een korte kerkdienst die afweek van een begrafenisdienst voor volwassenen en vanwege het achterwege laten van de eucharistie formeel geen mis genoemd kon worden. Voor hen werd vaak de 'votiefmis van de H.H. Engelen', kortweg de 'Engelenmis' opgedragen, mits het kind vóór zijn overlijden gedoopt was en de Engelenmis op de betreffende dag volgens de liturgische richtlijnen geoorloofd was. Zie o.a. *Rituale Romanum* (Regensburg 1884), *Rituale Romanum* (Regensburg 1925); Mulder, *Parochie en parochiegeestelijkheid*, 97. Hoe priesters in Roermond gedurende de periode 1870-1940 met deze formele houding van de kerk in de praktijk omgingen, is moeilijk na te gaan. Zie: De Werd, *In het gezelschap der Engelen*, 61-74.

59 In 1930 ontving geen van de begravenen een begrafenisdienst van de Broederschap der Barmhartigheid. De laatste cijfergegevens van de broederschap betreffen het jaar 1926. Toen was het aantal leden gedaald naar 245 (1,5 procent van de Roermondse bevolking). Het is mogelijk dat er in 1930 geen leden van de broederschap overleden. Evenzo mogelijk is het echter dat zij in 1930 feitelijk had opgehouden te bestaan. Daarover bestaat geen zekerheid.

Op de voorgrond het graf van de familie Beerenbroek waarin op 11 april 1930 Isabella Beerenbroek werd bijgezet.
Op de achtergrond de Bisschoppenkapel. Foto: auteur.

graafklasse I konden leden van de Broederschap der Barmhartigheid slechts dromen. Het verband tussen de klasse van de begrafenisdienst in de Sint-Christoffelparochie en de begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' was dus zo goed als evenredig. De beide classificaties – in de kerk en op de begraafplaats – sloten vrijwel naadloos op elkaar aan. Zou het zo bedoeld zijn geweest?

MISSEN VOOR HET ZIELENHEIL

Op 15 februari 1894 werd in het fundatieregister van het bisdom Roermond een stichting ter waarde van f 2.000,– ingeschreven, bestemd voor de verfraaiing van de kathedraaltoren en het lezen van tien hoogmissen voor de zielenrust van Louis Geradts. De overledene zelf werd als stichter geregistreerd.⁶⁰ De parochiale rekeningen geven aan dat voor de zielenrust van de burgemeester nog in het jaar 1893 – dus in de maanden oktober, november en december – 'tien uitvaarten' met een gezamenlijke waarde van f 84,50 werden gehouden voor rekening van de kerk en 'vijfentwintig uitvaarten tweede klas' ter waarde van f 300,–, afkomstig uit het door de burgemeester zelf geschonken bedrag. In totaal werden er in de resterende maanden van 1893, inclusief de uitvaart op 9 november, 36 missen voor de zielenrust van Geradts gehouden, waarvoor in totaal f 401,30 in rekening werd gebracht. Daarmee bedroegen voor de Sint-Christoffelparochie de inkomsten uit Geradts' begrafenis en missen voor diens zielenheil bijna de helft van de inkomsten uit alle begrafenissen in het jaar 1893 tezamen.⁶¹

Tegen het einde van de zesde eeuw was onder Paus Gregorius I 'de Grote' het idee ontstaan dat elke dode voordat hij in de hemel kon komen eerst een fase van 'zuivering' (van zonden) diende te ondergaan. Nabestaanden zouden tijdens deze periode het lot van diens ziel positief kunnen beïnvloeden middels gebeden, bij voorkeur in missen. Aan het einde van de elfde eeuw had het gebruik van het bidden voor het zielenheil van overledenen zich in het christelijke westen breed verspreid. In de twaalfde eeuw ontstond daarbij het concept van het vagevuur, een louterend tussenstation op weg naar de hemel.⁶² Het fundamentele geloof in het nut van bidden voor overledenen om het verblijf van hun ziel in het vagevuur te bekorten – en daarmee hun aankomst in de hemel te vervroegen – uitte zich in het vieren van uitvaarten en jaardiensten voor overledenen en het schenken van geldbedragen aan de parochie – fundaties of stichtingen genoemd – met de opdracht van de renten hiervan missen te laten lezen voor het zielenheil van een of meerdere overledenen. Vrome stichtingen werden niet alleen gedaan door nabestaanden, maar ook door gelovigen tijdens hun leven en regelmatig via een bepaling in hun testament. Zo waren ze ervan verzekerd dat er na hun overlijden voor hun ziel gebeden zou worden.

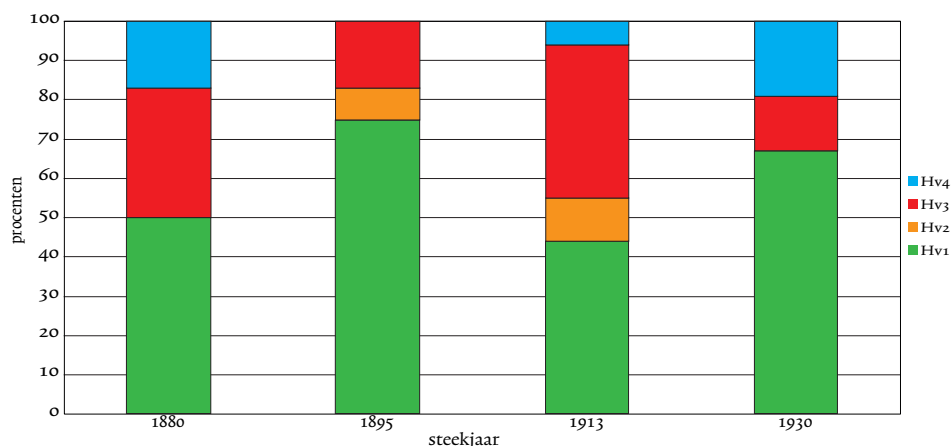
De uitvaart kan worden gezien als een herhaling van de begrafenisdienst, expliciet bedoeld om te bidden voor het lot van de ziel van de overledene. Louis Geradts' uitvaart, een

60 RHCL, toegangsnummer 14.A003A, 'Bisschoppelijk Archief Roermond 1840-1940', inv.nr. 476, pagina 46.

61 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus', inv. nr. 168.

62 Paxton, *Christianizing death*, 66-67, 194 en 200; Boase, *De dood in de middeleeuwen*, 46 en 50; Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 171; Sörries, *Großes Lexikon*, Band 1, 84-85 en Spierenburg, *De verbroken betovering*, 175.

GRAFIEK 5.2 UITVAARTEN IN DE SINT-CHRISTOFFELPAROCHIE PER BEROEPSKLASSE (HISCO-VEREENVOUDIGD OF Hv) IN 1880, 1895, 1913 EN 1930, IN % VAN HET TOTAAL

Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3: Archieven van de parochie St. Christophorus, inv. nrs. 145 t/m 209; Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand 1870 (145) t/m 1934 (209) en Bevolkingsregister Roermond 1850-1939, Overlijdensakten Roermond 1879, 1880, 1894, 1895, 1912, 1913, 1929 en 1930.

mis in de eerste klasse, werd gehouden op 9 november 1893.⁶³ In de steekjaren 1880, 1895, 1913 en 1930 vonden uitvaarten in het algemeen plaats in de periode tussen één week en twee maanden na de begrafenis. De tegenwoordige 'zeswekendienst' mag als haar opvolger worden beschouwd. Slechts een heel bescheiden deel van de overledenen kreeg tijdens zijn 'reis naar de hemel' hulp in de vorm van een uitvaart: in 1880 3 procent, in 1895 6 procent, in 1913 9 procent en in 1930 12 procent.⁶⁴ Het percentage overledenen met een uitvaart vertoont dus wel een stijgende lijn.

Om te bepalen welke sociale positie deze overledenen innamen, zijn hun beroepen ingedeeld in beroepsklassen volgens de vereenvoudigde HISCO-indeling (HISCO-vereenvoudigd, Hv). De resultaten zijn weergegeven in grafiek 5.2. Daaruit blijkt dat de hoogste beroepsklasse ('Hv1') in de uitvaarten telkens het sterkst vertegenwoordigd was: 50 procent in 1880, 75 procent in 1895, 44 procent in 1913 en 67 procent in 1930. Het ging voornamelijk om missen in de (kerkelijke) klassen I en II; het percentage uitvaarten in de klasse III lag aanzienlijk lager. Het kleine deel van de overledenen met een uitvaart kreeg die dus groten-deels in de duurste of op een na duurste klasse.

Een andere mis voor de zielenrust van een overledene was het zogenaamde jaargetij of jaardienst, gehouden op of rond de sterfdag van de overledene. Voor Louis Geradts vond de

⁶³ GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus', inv. nr. 168.

⁶⁴ *Ibidem*, inv.nrs. 146 t/m 208; Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand 1870 t/m 1934', inv.nrs. 155 (1880), 170 (1895), 187-188 (1913), 203 (1929) en 207 (1933). Bij de bestudering van het aantal en de aard van de uitvaarten werd gebruik gemaakt van de gegevens die vastgelegd zijn in bovenvermelde, officiële financiële administratie van de Sint-Christoffelparochie. Of en in hoeverre er missen werden opgedragen buiten die officiële administratie om, kon niet worden vastgesteld. Onder 'overledenen' worden verstaan zij die tijdens de steekjaren begraven werden op de algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'.

jaardienst plaats op 8 oktober 1894, net als de uitvaart vanzelfsprekend in de eerste klasse.⁶⁵ Uit de bronnen kan worden opgemaakt dat er voor slechts een klein deel van de overledenen jaardiensten werden gehouden. Niet meer dan 2 procent van de overledenen uit 1880 kreeg volgens de administratie van de Sint-Christoffelparochie het jaar erop een jaardienst; voor de latere steekjaren ligt dit percentage nog lager. Hoewel niet duidelijk is hoe compleet de registratie was, lijkt het aannemelijk dat voor de zielenrust van slechts een klein deel van de overledenen in een jaardienst gebeden werd.⁶⁶

Voor het houden van zielenmissen werden stichtingen of *piae foundationes* gedaan. Volgens de *Codex (Iuris Canonici)* betroffen die

*onroerende of roerende goederen, die op welke wijze dan ook (schenking, legaat, erfstelling) aan een kerkelijke rechtspersoon gegeven zijn, onder de verplichting om voor immer of voor langen tijd [...] de jaarlijksche opbrengst van deze goederen geheel of gedeeltelijk te besteden voor het lezen en appliceeren van H.H. Missen, voor het verichten van kerkelijke functies, of voor godsdienstige of liefdadige functies.*⁶⁷

Voor de jaren 1870-1932 werden in de administratie van de Sint-Christoffelparochie 211 stichtingen achterhaald met het oog op de zielenrust van een of meerdere overledenen.⁶⁸ Van de stichters bleek 87 procent uit de hoogste beroepsklasse afkomstig te zijn. Bij de begunstigden (de overledenen voor wie missen opgedragen moesten worden) lag dat percentage op 77 procent.⁶⁹ Slechts een klein deel van de parochianen van de Sint-Christoffelparochie, onder wie Louis Geradts, was in staat om zijn geloof in het nut van het bidden voor de zielenrust van een overledene uit te drukken met een 'vrome stichting' aan de kerk. Onder hen leden uit families als Van Aefferden, Beerenbroek, Beltjens, Berger, De Bieberstein, Borckelmans, Corsten, Geradts, Haan, Höppener, Leurs, Linssen, Luyten en Mertz, die tot de fine fleur van de toenmalige stadsbewoners behoorden.⁷⁰ Hun namen werden in de kerk daarmee zo nadrukkelijk en veelvuldig genoemd, dat de kerkgangers ze niet zouden vergeten. De overige gelovigen konden slechts hopen op de werking van gebeden buiten de H. Mis om.

Bij het grootste deel van de stichtingen ging het om schenkingen van een geldbedrag in ruil waarvoor, meestal gedurende een aantal jaren en regelmatig ook 'eeuwigdurend', een 'jaargetij' voor een of meerdere overledenen diende te worden opgedragen. Van meer dan de helft van de stichtingen (55 procent) staat vast dat de stichter een levende persoon was die voor zichzelf of voor een ander, meestal een overledene, missen voor het zielenheil liet

⁶⁵ *Ibidem*, inv.nr. 169.

⁶⁶ Het is niet onmogelijk dat er een officiële praktijk van jaardiensten heeft bestaan buiten die officiële administratie om, d.w.z. van het rechtstreeks betalen van een mis door nabestaanden aan een dienstdoende priester. Bovendien zijn de gegevens uit 1914 en 1931 incompleet.

⁶⁷ Mulder, *Parochie en parochiegeestelijkheid*, 160.

⁶⁸ RHCL, toegangsnummer 14.A003A, Bisschoppelijk Archief Roermond, inv.nrs. 474 t/m 476 (1858 t/m oktober 1902), 477 (november 1902 t/m september 1912), 478 (september 1912 t/m mei 1924) en 419 (oktober 1923 t/m 1932).

⁶⁹ Van 62 procent van de stichters en van 79 procent van de begunstigden kon het (voormalige) beroep worden achterhaald in het Roermondse bevolkingsregister.

⁷⁰ Deze familienamen kwamen tenminste twee keer voor onder de stichters (en begunstigden). Zie ook: Delhougne, *Roermondse geslachten I en II*. Als bewijs van hun voorname positie kan ook het lidmaatschap van de Groote Sociëteit gelden. Zie: Daniëls, Van der Bruggen en Tierolff, *De Roermondse Groote Sociëteit*, 77-79. De families Van Aefferden, Beerenbroek, Beltjens, Berger, De Bieberstein, Geradts, Höppener, Leurs en Linssen behoorden bovendien gedurende de onderzoeksperiode tot de hoogstaangeslagenen. Zie: Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 39, 53, 54, 59, 61, 135, 171, 213 en 219.

opdragen.⁷¹ Bij ongeveer een kwart van de stichtingen (22 procent) waren stichter en begunstigde één en dezelfde persoon, maar vaker was de stichter iemand die missen liet opdragen voor overleden familieleden (29 procent), dikwijls ook voor familieleden en voor zichzelf tegelijkertijd (24 procent). 6 Procent van de stichtingen werd gedaan door erfgenamen, waarvan het merendeel ook tot de familie van de begunstigde behoorde. Van de overige 19 procent van de stichtingen kon niet worden achterhaald wat de aard van de relatie tussen stichter en begunstigde was.

In de meeste gevallen lieten familieleden van een overledene missen voor diens zielenheil opdragen. Bij bijna de helft van de stichtingen in de periode 1870-1932 (46 procent) liet de stichter missen opdragen alléén voor zichzelf of voor familieleden en zichzelf samen. De stichters, zoals gezegd een kleine groep, hechtten er kennelijk grote waarde aan dat er na hun dood voor hun ziel of die van familieleden gebeden zou worden in hun eigen parochiekerk. Als ze dat zelf al niet bij leven hadden geregeld, verzochten ze hun nabestaanden ongetwijfeld dat na hun dood voor hen te doen. Een uitvaart en / of een jaardienst herinnerde aan hun aardse bestaan en verlengde daarmee als het ware de *rite de passage*, meer in het bijzonder de liminale periode voor henzelf, hun nabestaanden en de kijkende en luisterende Roermondse gemeenschap. De sociale betekenis van missen voor het zielenheil mag dus niet worden onderschat. Voor het grootste deel van de Roermondse en hun nabestaanden lijkt de liminale periode echter te zijn geëindigd op de dag van hun begrafenis.

CONCLUSIE

Op grond van het voorgaande moge duidelijk zijn dat overleden Roermondse in de periode 1870-1940 op verschillende wijzen ‘het paradijs werden binnengeleid’. Voor een betrekkelijk kleine groep werd het overlijden gevolgd door een groots uitgewerkte en kostbare opeenvolging van rituele handelingen, die in de terminologie van etnoloog Van Gennep als *rites de passage* kunnen worden beschouwd. In de uitvoering van de onderdelen van deze rituelen werd duidelijk dat er grote sociale verschillen waren tussen deze groep en andere Roermondse overledenen. Daarbij was het publieke karakter essentieel: door het plechtige vertoon, maar ook door de berichtgeving in de lokale pers, manifesteerde deze elite haar sociale overwicht voor de gehele Roermondse bevolking.

Het statusbewustzijn van deze groep werd tot uitdrukking gebracht door de aangifte van overlijden door meestal twee officiële aansprekers. Overledenen uit deze kring lagen in het algemeen langer thuis opgebaard om uitgebreid condoleancebezoek mogelijk te maken. Hun begrafenisdienst was – evenals hun graf op de begraafplaats – chiquer en duurder dan die van hun stadgenoten. De rituele handelingen in deze liminale periode namen langere tijd in beslag, waren duurder en publieker van aard dan het afscheid van andere Roermondse inwoners die het tijdelijke met het eeuwige hadden verwisseld. Voor hun zielenheil werden vaker missen opgedragen. Het valt niet te ontkennen: Seipgens had gelijk in zijn gedicht ‘Et

71 Van de stichters tussen 1870 en 1932 was 55 procent levend, 22 procent overleden (d.w.z. dat hun stichting vlak vóór hun overlijden op een of andere wijze gedaan was of via een reeds langer bestaande testamentaire bepaling) en van 23 procent kon dit niet worden vastgesteld. Van de begunstigten was 82 procent overleden, 15 procent nog in leven en van 3 procent kon dit niet worden vastgesteld.

geldj'. Hoe rijker, des te meer er voor je zielenheil werd gedaan. Uitvaarten en jaardiensten vonden vooral plaats bij overledenen uit de hoogste beroepsklasse. 'Vrome stichtingen' met als doel missen voor het zielenheil te laten opdragen, waren weggelegd voor een kleine groep Roermondenaren, evident deel uitmakend van de plaatselijke elite. Voor het zielenheil van het overgrote deel van de Roermondse gelovigen werd in de kerk na hun dood op die manier niet of nauwelijks gebeden.

Uit de krantenverslagen valt het belang van met name de begrafenisstoet als publiek hoogtepunt van de *rites de passage* bij overlijden af te leiden. Op geen enkel ander moment konden vooraanstaande Roermondenaren hun eigen sociale positie en die van hun nabestaanden zo duidelijk etaleren. De deelnemers aan de stoet gebruikten die om hun rol in de Roermondse gemeenschap bevestigd te zien. De toeschouwer zag de bestaande maatschappelijke orde helder uitgebeeld. Zijn eigen begrafenis zou zich daarvoor niet of veel minder lenen.

Tegelijk werd zichtbaar dat er in de onderzochte periode sprake was van een verhoogd en groeiend statusbewustzijn bij de Roermondenaren. Steeds meer families maakten gebruik van aansprekers bij de aangifte van overlijden. Het percentage begravenen wier overlijden in de lokale krant werd gemeld, groeide gestaag, van 25 procent in 1880 naar 38 procent in 1930. Overlijdensberichten in de krant waren zonder twijfel een middel om status en aanzien tot uitdrukking te brengen. Ook het feit dat de wachttijd tussen overlijden en begrafenis gemiddeld toenam is een aanwijzing voor een verhoogd statusbewustzijn. Uit de literatuur is bekend dat de lengte en de aard van het opbaren van overledenen statusgevoelige factoren waren.

Net als bij het begraven in klassen op de begraafplaats werd meer en meer gekozen voor duurdere en meer opgesmukte begrafenisdiensten. De begrafenisdienst was een prima laatste gelegenheid voor een overledene en diens nabestaanden om hun sociale positie te tonen. Er was een vrijwel evenredig verband tussen het type begrafenisdienst in de Sint-Christoffelkerk en de begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Het percentage begrafenisdiensten in klasse II groeide gestaag. Een steeds groter deel van de Roermondenaren bleek in staat – en wilde dat ook – een tweede- of derdeklas begrafenisdienst te betalen.

Hoofdstuk 6

Grafmonumenten en hun stijlcategorieën*

De grafmonumenten op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' vertonen een breed spectrum aan verschillende stijlenmerken. Voor de architecturale delen van een grafmonument vormde de bouwkunst de belangrijkste inspiratiebron. Er bestaat een grote affiniteit tussen bouwkunst, beeldhouwkunst en decoratieve kunsten enerzijds en voor grafmonumenten toegepaste kunststijlen anderzijds. De stijlenmerken van de grafmonumenten lijken sterk op die in de architectuur of de beeldhouwkunst, of zijn aan de decoratieve kunsten ontleend, maar worden niet altijd even stijlzuiver toegepast. Vaak kan zelfs worden geconstateerd dat er invloeden zijn van twee of meer stijlen, waardoor er mengvormen ontstaan. Voor een groot deel van de monumenten is er sprake van een zeker conservatisme: er wordt lang(er) vastgehouden aan bepaalde voorkeuren in stijlen. Voor de relatief kleine provincie-stad Roermond gold zeker ook wat in een recente publicatie over Haagse begraafplaatsen treffend werd verwoord: 'De vormgeving van de dood loopt achter bij die van het leven'.¹ In tabel 6.1 zijn de 'grafstijlen' die voorkomen op de Roermondse begraafplaats en het aantal grafmonumenten per grafstijl weergegeven.²

In dit hoofdstuk zullen de op de Roermondse begraafplaats voorkomende grafstijlen worden beschreven.³ Elke grafstijl zal daarbij worden geïllustreerd met de beschrijving in detail van een graf uit de betreffende categorie. De grafstijlen worden besproken in de chronologische volgorde van hun voorkomen op de begraafplaats, hoewel ze gedurende de onderzoeksperiode – vaak letterlijk – naast elkaar verschenen en, met korte of langere tussenpozen, bleven voorkomen. Grafiek 6.1 laat de ontwikkeling van de vijf meest voorkomende grafstijlen op de begraafplaats zien.

In grafiek 6.1 is duidelijk te zien dat het neoclassicisme gedurende de hele periode 1870-1940 op de begraafplaats voorkwam. Onder de vijf meest voorkomende grafstijlen waren neoclassicistische grafmonumenten en grafmonumenten waarin die stijl overheerst (NC en mNC) tot 1899 als enige aanwezig op de begraafplaats, een constatering die de positie van het neoclassicisme als primaire negentiende-eeuwse grafstijl benadrukt. Tot 1918 'scoorde' de stijl vervolgens in vrijwel ieder jaar de hoogste aantallen. In dat jaar werd hij voor het eerst in aantal geëvenaard door grafmonumenten waarin de Heimatkunst overheerst (mHK), een stijl die haar beste jaren als grafstijl beleefde in de jaren 1920. Het neoclassicisme lijkt

* De auteur dankt kunsthistoricus R. Dückers voor zijn essentiële bijdrage aan de inventarisatie en beschrijving van de grafstijlen op de begraafplaats.

¹ Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar*, 103. Zie ook: Billiet, *Het funerair oeuvre*, 155-158.

² De term 'grafstijl' is een verkorting van 'grafmonumentstijl', waarmee wordt aangegeven in welke stijl het grafmonument vervaardigd werd. Met 'stijl' wordt hier bedoeld op stijlenmerken, zoals die in de architectuur en beeldhouwkunst kunnen worden onderscheiden. Voor de architecturale delen van een grafmonument vormde de bouwkunst veelal de belangrijkste inspiratiebron.

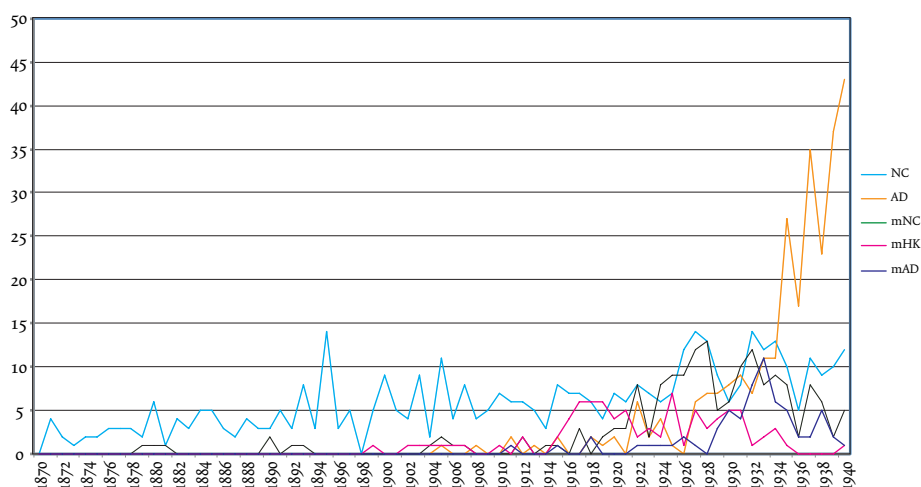
³ Zie voor een verantwoording van de uitgevoerde inventarisatie van grafstijlen bijlage V.

TABEL 6.1 GRAFSTIJLEN EN HET AANTAL GRAFMONUMENTEN PER GRAFSTIJL OP DE
BEGRAAFPLAATS 'NABIJ KAPEL IN 'T ZAND', 1870-1940

grafstijl	afkorting	aantal grafmonumenten
neoclassicistisch	NC	426
art deco	AD	273
mengvorm neoclassicistisch	mNC	169
mengvorm Heimatkunst	mHK	88
mengvorm art deco	mAD	65
mengvorm	M	53
eclectisch	EC	52
neogotisch	NG	49
neorenaissancistisch	NRE	40
neobarok	NB	22
Heimatkunst	HK	22
mengvorm neobarok	mNB	14
mengvorm neogotisch	mNG	14
art nouveau	AN	13
neoromaans	NRO	12
mengvorm art nouveau	MAN	5
romantisch	ROM	5
mengvorm neoromaans	mNRO	3
mengvorm Nieuwe Zakelijkheid	mNZ	3
mengvorm neorenaissancistisch	mNRE	2

Bron: veldonderzoek Heemels-Dückers 2012-2013.

GRAFIEK 6.1 HET AANTAL NIEUW OPGERICHTE GRAFMONUMENTEN PER JAAR
IN DE VIJF MEEST VOORKOMENDE GRAFSTIJLEN OP DE BEGRAAFPLAATS
'NABIJ KAPEL IN 'T ZAND', 1870-1940

Bron: veldonderzoek Heemels-Dückers 2012-2013.

na de Eerste Wereldoorlog zijn tijd te hebben gehad; vanaf het begin van de jaren 1920 nam het aantal grafmonumenten waarin de stijl nog slechts als overheersend element aanwezig was (mNC) toe, een duidelijk teken dat de keuze voor zuiver neoclassicistische grafmonumenten geen vanzelfsprekendheid meer was.

De opvallendste groei, vanaf 1927, is die van de *art deco* als grafstijl. Deze stijl komt vanaf 1905 in kleine aantallen en met tussenpozen voor op de begraafplaats, maar schiet in de tweede helft van de jaren 1930 omhoog naar jaarlijkse aantallen die geen enkele andere grafstijl gedurende de onderzoeksperiode laat zien. Op de Roermondse begraafplaats werd tijdens het interbellum het neoclassicisme afgelost door de *art deco* als meest in het oog springende grafstijl. Op de cijfermatige ontwikkeling van de grafstijlen zal in het volgende hoofdstuk teruggekomen worden.

Hieronder zullen de categorieën worden besproken die gebruikt zijn om de grafmonumenten uit de periode 1870-1940 in stijlen in te delen, met ieder hun eigen stijlkenmerken.⁴ Zeker in de eerste 40 jaar van deze periode werd veelal van neostijlen gebruikgemaakt; er is vaak sprake van een reprise van oude(re) stijlen die door de traditie een bepaalde autoriteit hebben verworven. Aangezien stijlen niet altijd even zuiver zijn toegepast, is discussie over de juistheid of geschiktheid van de gebruikte stijlterm of categorie mogelijk. Vergelijkbare studies zijn zeldzaam en vaak lijkt ook hier ruimte voor discussie rond de gebruikte terminologie of als typisch beschouwde stijlkenmerken te zijn.⁵ Niettemin zal hopelijk door een objectieve en heldere omschrijving van de door de onderzoekers als kenmerkend beschouwde stijlkenmerken en het tonen van de nodige voorbeelden duidelijk gemaakt worden op grond van welke criteria de grafmonumenten op de begraafplaats aan bepaalde categorieën zijn toegewezen.

De grafmonumenten uit de onderzoeksperiode zijn verdeeld in diverse stijlcategorieën. De neostijlen daaronder zijn, analoog aan andere kunstuitingen in deze tijd, historiserend van aard, met andere woorden: gaan terug op historische voorbeelden;⁶ andere stijlen zijn eigentijds. Aan de hand van een aantal voor de grafstijl kenmerkende elementen zal, aangevuld met relevante opmerkingen over de kunststijl in het algemeen, telkens een voorbeeld van een grafmonument in de betreffende stijl worden afgebeeld en beschreven.⁷

NEOROMAANS

De neoromaanse stijl, zoals die op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' aangetroffen wordt, is niet zozeer gebaseerd op de Franse romaanse stijlen uit de elfde en twaalfde eeuw, maar vertoont meer invloeden vanuit het Rijnland, met name Keulen.⁸ Ook het belangrijkste (deels) romaanse monument van Roermond, de Munsterkerk, is door Keulse kerken geïnspireerd. Met name de bladkapitelen en sierlijsten die in sommige grafmonumenten aangetroffen worden, lijken in vormgeving sterk op de in de Munsterkerk aanwezige voor-

⁴ Voor een uitleg over gebruikte kunst- en bouwhistorische termen: zie bijlage v1.

⁵ Dit geldt onder meer voor Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*.

⁶ Meyer-Woeller, *Grabmäler*, 69.

⁷ Zie voor een verklarende woordenlijst van kunsthistorische en bouwkundige begrippen bijlage v1.

⁸ Jos Pouls heeft recentelijk gewezen op de 'grensoverschrijdende geschiedenis' van de architectuur in Limburg, een typering die in het verlengde daarvan ook geldt voor de ontwikkeling van grafstijlen. Zie: Pouls, 'Architectuur', 197.

Graf Steffens (1899). Foto: Max Wijnen.

beelden. Er wordt veelal gebruikgemaakt van rondbogen en driepassen. Andere decoratiemotieven, vooral in de smeedijzeren hekwerken, doen denken aan initiaaldecoraties in romaanse handschriften en het filigraanwerk op liturgisch vaatwerk en reliekschrijven uit Noordwest-Europa uit het eind van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw.

Graf Steffens (1899)

Op 3 oktober 1899 overleed J.A.L.F. Steffens, oud-inspecteur der posterijen in Noord-Holland en Utrecht en oud-directeur van het postkantoor in Roermond. Hij was een zoon van de laatste rentmeester van kasteel Huis Meerlo en zat tussen 1885 en 1899 in de Roermondse gemeenteraad. De laatste jaren van zijn leven had hij toenemende hinder ondervonden van 'den last der jaren'. Bij zijn overlijden liet hij 'een belangrijk legaat voor de armen der stad' na.⁹ Steffens werd begraven aan de hoofdallee van de begraafplaats, vlakbij de grafkapel van de familie Stoltzenberg-Bolsius. Korte tijd later, het is niet precies bekend wanneer, meldde de Roermondse notaris De Bruyn zich bij het 'atelier voor kerkelijke kunst J. Thissen'. Joseph Thissen (1840-1920), een leerling van Pierre Cuypers, runde vanaf 1883 een bedrijf aan de Neerstraat, waar naast kerkelijke kunst onder meer ook grafmonumenten werden gemaakt. Daarbij werd naar alle waarschijnlijkheid gebruikgemaakt van Duitse *Musterbücher*.¹⁰ De Bruyn verzocht Thissen voor het graf van Steffens een monument met ijzeren hek te vervaardigen. Thissen maakte een tekening die kennelijk de goedkeuring van de notaris kon wegdragen en nam de klus vervolgens aan voor de som van f 450,-. Afgesproken werd dat het hek zou worden gemaakt door meestersmid Peeters uit de Swalmerstraat en dat de notaris aan hem nog f 50,- zou betalen 'voor meerdere versiering van het hek'.

Thissen bestelde blauwe steen bij de Roermondse steenhoudersfirma Joseph Stienon. Op dat moment werd dit bedrijf in Voorstad St.-Jacob geleid door Josephs kleinzoon Georges (1874-1930).¹¹ De firma Stienon was gedurende de onderzoeksperiode verantwoordelijk voor de vervaardiging van een groot aantal grafmonumenten op de Roermondse begraafplaats. Het werk aan het grafmonument Steffens werd in mei 1900 afgerond.¹² Het ontwerpen en maken van een grafmonument was in dit geval dus een volledig Roermondse aangelegenheid. Het was geen geheim dat vaklui in Roermond in staat waren tot het maken van fraaie grafmonumenten. Zo lezen we in de *Maas en Roerbode* van 23 augustus 1894: 'Het geheel vormt een fraai geheel en levert het bewijs, dat in het atelier van de heer Jos. Stienon de sierlijkste grafmonumenten kunnen vervaardigd worden. Wij raden allen aan, die Reuver bezoeken, een bezoek te brengen aan de begraafplaats aldaar, om zich te overtuigen wat onze Roermondsche kunstenaars kunnen daarstellen'. De stad had in deze tijd een grote reputatie als centrum van kerkelijke kunst en kunstnijverheid.

Het grafmonument Steffens, bestaand uit een vierkanten stenen bewerkte kolom van circa 300 centimeter hoog en een gietijzeren omheining die de grootte van het graf markeert, meet ongeveer 100 centimeter op het breedste punt. De kolom aan het hoofdeind is

⁹ GAR, *Handelingen der gemeenteraad 1899*, 153.

¹⁰ Een van de *Musterbücher* (modelboeken) van het atelier Thissen is in het bezit van de auteur.

¹¹ Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 186-187.

¹² GAR, afdeling IV.5, Archief van het atelier voor kerkelijke kunst Thissen te Roermond, inv.nr. 219: 'Register van bestellingen, 1897-1905'. Zie ook: Van Hövell tot Westerfliet, 'Atelier Prof. Joseph M.H. Thissen', 46-55.

uitgevoerd als een kapelachtige structuur, die doet denken aan laatmiddeleeuwse *montjoies* of wegmarteringen, al is de vormgeving vooral neoromaans. Deze kolom is opgebouwd uit een tweeledige, verjongende sokkelzone, een vierkant middendeel waar in drie zijden half-ronde blinde boogvelden zijn uitgespaard (behalve aan de achterzijde). Deze zijn omzoomd met geschubde dagkanten. Op de hoeken zijn geprofileerde zuiltjes uitgehouwen, met een basement- en kapiteelaanduiding. Het middendeel is bekroond met een zadeldak, met een ronde nok waarop aan de voorzijde een bloem als decoratie is uitgehouwen. Onder het zadeldak bevindt zich een daklijst, die bestaat uit twee ronde lijsten waaruit telkens langwerpige sleuven zijn uitgespaard, zodat het effect van een uiteen getrokken dambordpatroon ontstaat. Deze lijsten eindigen in bladvormen. Midden in het zadeldak kraagt een vierkant sokkeldeel uit, waarop zich een Latijns kruis met romboïde (in de vorm van een scheefhoekig parallellogram) afwerking van de kruisarmen bevindt. Dit kruis is versierd met een IHS-monogram.

Het monument, dat gezien de nog deels aanwezige maar afbladderende verflagen oorspronkelijk in een mergelkleur was gesausd, bevat in het boogveld aan de voorzijde een inscriptie. Deze luidt: 'Hier rust de weledelgeboren heer Joseph Adolf Lodewijk Frans Steffens, oud Inspecteur der Posterijen. Geb. te Horst 22 nov 1821, Overleden te Roermond 3 oct 1899 R.I.P.' Boven deze inscriptie, nog binnen het boogveld, is een wapenschild te zien, waarschijnlijk het familiewapen van de overledene, getopt door een helm met dekkleed en wrong met vleugels en een bloem als helmteken. Het schild is gedeeld en bevat dexter (heraldisch rechts; vanuit het schild gezien dus voor de toeschouwer links) een keper met twee bloemen erboven en een eronder en sinister (heraldisch links; vanuit het schild gezien dus voor de toeschouwer rechts) twee balken met boven de bovenste balk een dierenhoofd, dat lastig te identificeren is. Dit wapen is nooit in kleur uitgevoerd, derhalve valt over de kleuren niets te zeggen.

Buiten het boogveld aan de voorzijde bevinden zich nog drie medaillons. Het bovenste toont het Chi-Rho-monogram (de afkorting van de Griekse naam van Christus), de twee anderen wapenschildjes met posthoorns, waarvan één met pijlen doorkruist. Het zijn waarschijnlijk verwijzingen naar het vroegere beroep van Steffens.

De rondboogvelden, de gebruikte bladvormen in de daklijsten, de gestileerde bloem in de nok en vooral het verbreedde dambordpatroon van de daklijsten laten duidelijke laatromaanse invloeden zien. De zuiltjes lijken een vrije interpretatie van de zuilvormen die ook in de Roermondse Munsterkerk voorkomen en de daklijsten met het verbrede dambordpatroon zijn zelfs letterlijk in deze kerk te vinden, onder meer in het interieur in de absidiolen (nevenabsissen) van de gaanderijen, die uitkragen in de transepten.

NEOCLASSICISTISCH

In de negentiende eeuw werden contemporaine denkbeelden uitgewerkt in neoklassieke architectuur, waarbij historische stijlen werden aangepast.¹³ Tot het neoclassicisme worden vooral grafmonumenten gerekend met elementen die aan de klassieke Oudheid zijn

¹³ Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 662.

ontleend (met name tombes, sarcofagen, stèles en altaarvormen), dan wel gedecoreerd zijn met motieven daaruit. Dit kan zowel om figuratieve motieven gaan (urnen, zuilen, obelissen, klassieke treurende figuren) als om decoratieve elementen (klassieke kapiteelvormen, meanderpatronen, tand- of eierlijsten). De grafmonumenten zijn veelal gehouwen uit zandsteen of arduin, maar de stijl is ook gebruikt in smeedijzeren hekwerken. De tekst op het grafmonument wordt in een klassieke Romeinse schreefletter uitgevoerd.

Graf Willemsen (1882)

Op 2 januari 1920 werd P.H. (Hubert) Willemsen (1840-1919), vroom katholiek, koopman in manufacturen, lid van de katholieke kiesvereniging en wethouder van Roermond tussen 1894 en 1919, in dit graf begraven. Willemsen was wethouder in een periode waarin de Roermondse politiek volledig werd gedomineerd door de katholieke partij. Hij was ongehuwd.

Opvallend aan het materiaalgebruik van dit stenen grafmonument is dat de natuursteen waaruit het is opgetrokken veel insluitingen van kwarts bevat, hetgeen de steen – vooral op een zonnige dag – doet sprankelen met kleine lichtreflecties. Het monument meet circa 300 bij 315 centimeter, op het hoogste respectievelijk breedste punt. De architecturale opbouw van het graf beschrijft van beneden naar boven een sokkelzone, verspringend met paviljoentjes aan de zijkanten met boogsegmenten als bekroningen. Het middendeel is als nis opgevat, begrensd door twee zuilen met een blokvormige dekplaat als kapiteel. Het dak wordt gemarkeerd door een latei met inscriptie, die uitkraagt en verspringt. Dit wordt getopt door een driehoekig timpaan met eierlijst, dat in de diepte de vorm van de latei volgt. Het monument bevat een aantal inscripties. Op de sokkelzone in het midden de tekst 'Ik ben de verrijzenis en het leven en die in mij gelooft zal eeuwig leven, ook als hij sterft'. Op de latei staat geschreven 'Rustplaats der familie Willemsen', en op het timpaan het Chi-Rho-monogram, vergezeld van de Alpha en de Omega, aanduiding van het begin en het eind.

Centraal in de nis staat een manshoge sculptuur, uitgevoerd als Galvanoplastiek (zie hieronder) en staand op een dunne grondplaat, voorstellend de verrezen Christus, blootsvoets en gekleed in een lang gewaad. Zijn rechterhand is opgeheven in een zegenend gebaar, met zijn linkerhand en -arm omarmt hij het kruis. Opmerkelijk is dat de stigmata afwezig zijn. Het monument doet in zijn opbouw denken aan een tempel uit de Oudheid, voornamelijk vanwege het bekronende timpaan en de decoratieve eierlijst die daarop is aangebracht, alsook vanwege de aan Dorische zuilen herinnerende halfronde kolommen met dekplaat, die de nis begrenzen. Het klassiek ogende Christusbeeld en de ranke, eenvoudige en goed geproportioneerde kruisvorm kunnen eveneens als kenmerkend worden beschouwd.

Het Christusbeeld op het familiegraf Willemsen werd geleverd door een bedrijf in het Duitse Geislingen an der Steige, dat zich had gespecialiseerd in grafbeelden volgens de in die tijd nieuwe Galvanotechniek en dat een ruim afzetgebied had.¹⁴ Door beelden met een dunne bronzen buitenwand op te vullen met gips werd het mogelijk op grote schaal dit soort (graf)beelden te vervaardigen. De modellen voor deze beelden werden gemaakt door gerenommeerde beeldhouwers. De Berlijnse beeldhouwer Heinrich Pohlmann (1839-1917)

¹⁴ Beckmann, *Mentalitätsgeschichtliche und ästhetische Untersuchungen*, 150-152.

Graf Willemsen (1882). Foto: Max Wijnen.

zou in zijn eentje al 30 van dit soort modellen hebben geleverd. Wie verantwoordelijk was voor de stenen, naar een tempel uit de Oudheid verwijzende opbouw van het grafmonument, kon niet worden achterhaald.

NEOGOTISCH

De neogotische bouwkunst werd door haar architecten nadrukkelijk gepresenteerd als ‘christelijke architectuur’.¹⁵ Door onder meer het optreden van haar Nederlandse representant Pierre Cuypers raakte de stijl in Noordwest-Europa vooral geassocieerd met het rooms-katholicisme.¹⁶ Tot de neogotiek worden die grafmonumenten gerekend die een duidelijk aan de gotiek ontleende vormtaal laten zien, zoals spitsboogmotieven, tracerwerk zoals bekend van gotische vensters, en steunberen. Teksten zijn vaak in een negentiende-eeuwse interpretatie van het gotisch schrift (*littera textualis*) uitgehouwen en aangebracht op dieper liggende tekstvelden. Als decoratief element gebruikt men geregeld drie- en vierpassen, hetzij samengesteld uit rondboogelementen (zoals ook in het neoromaans), hetzij met gebruikmaking van spitsboogelementen. Het gebruikte materiaal is veelal mergel, of gietijzer in het geval van gegoten grafkruisen en smeedijzer bij hekwerken.

Graf Moonen (1877)

Stephanus Moonen (1796-1877) was plebaandeken van Roermond tussen 1842 en 1877, het jaar waarin hij overleed. Hij was proost van het kathedraal kapittel en ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.¹⁷ Hij werd begraven op een van de hoeken grenzend aan de Bisschoppenkapel.

Op een bakstenen basement van 150 x 150 cm staat een vierzijdige stenen kolom, op de vier hoeken gestut door vier steunberen en onderaan voorzien van een plint- en dorpelzone. Deze kolom is middels een uitstekende plint onderverdeeld in een midden- en een beneden-deel. De steunberen, die middels lessenaardakjes eveneens zijn onderverdeeld, hebben in hun bovenste zone een versiering met gotische nisjes. Op deze rechthoekige kolom bevindt zich een bekroning in de vorm van een zadeldak met aan de voor- en achterzijde geprofileerde lijsten met hogels, bezet met rozetten, en een lelieachtige bekroning. Uit het dak rijst een vierkante kolom omhoog met daarboven een achthoekig voetstuk voor het topkruis, dat na een geprofileerde lijst opgaat in de kruisvoet, die net als de kruisbalken onder een hoek van 45 graden geplaatst staat.

Het monument bevat naast ornamentale decoratie ook figuratief beeldhouwwerk; in de voorzijde van de dakvormige bekroning is een uitgehouwen vijfpaas te zien, waarbinnen een figuur met een lam op de schouders en een herdershoed: Christus als Goede Herder, een verwijzing naar zowel het pastorale ambt van de overledene als Christus' ontferming over iedere gelovige, ook na de dood. Christus omklemt met zijn linkerhand de linkerpoot van het lam (vanuit het beeld gezien). De vijfpaas is tenslotte nog omgeven door drie blinde cir-

¹⁵ Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 663-665.

¹⁶ Van Leeuwen, *Pierre Cuypers en Berens*, P.J.H. Cuypers.

¹⁷ Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 157-158.

Graf Moonen (1877). Foto: Max Wijnen.

kelvormen binnen de driehoek van het gevelvlak van de dakbekroning. Ook het hart van het topkruis, in vierpasvorm, is verder gedecoreerd met een afbeelding van een kelk en een hostie, symbool voor het Misoffer, opnieuw een verwijzing naar het ambt van de overledene.

Op het middendeel van de kolom bevindt zich een uitvoerige inscriptie, uitgevoerd in een negentiende-eeuwse variant van de laatmiddeleeuwse gotische textura. Op het benedendeel staat aangegeven dat het monument uit dankbaarheid in opdracht van oud-parochianen van de begravenen zou zijn vervaardigd, met daaronder een aantal vreemde, beitelvormige inkepingen, alle van gelijke breedte. In het verleden is wel gesuggereerd dat dit mogelijk een vorm van relikwievorming zou zijn, waarbij mensen gruis van het monument als relikwie meenamen.¹⁸ Dit lijkt echter onwaarschijnlijk. Een logischer scenario zou zijn dat men de korte inscriptie in het benedendeel heeft willen aanpassen, maar dat uiteindelijk niet op die manier heeft uitgevoerd. Bewijs voor deze stelling is te vinden in de boorgaten in de hoeken van het benedendeel, die suggereren dat er vroeger een plaat op dit benedendeel was gemonteerd, die waarschijnlijk een andere inscriptie droeg.

Het monument gaat in stijl duidelijk terug op de constructie en vormtaal van de gotische architectuur uit de late Middeleeuwen, met typische elementen als hogels, spitsbogen, vier- en vijfpassen, steunberen, etcetera. De vormgeving van dit monument is in zijn geheel opgezet in deze gotische vormtaal en mag dus met recht 'neogotisch' worden genoemd.

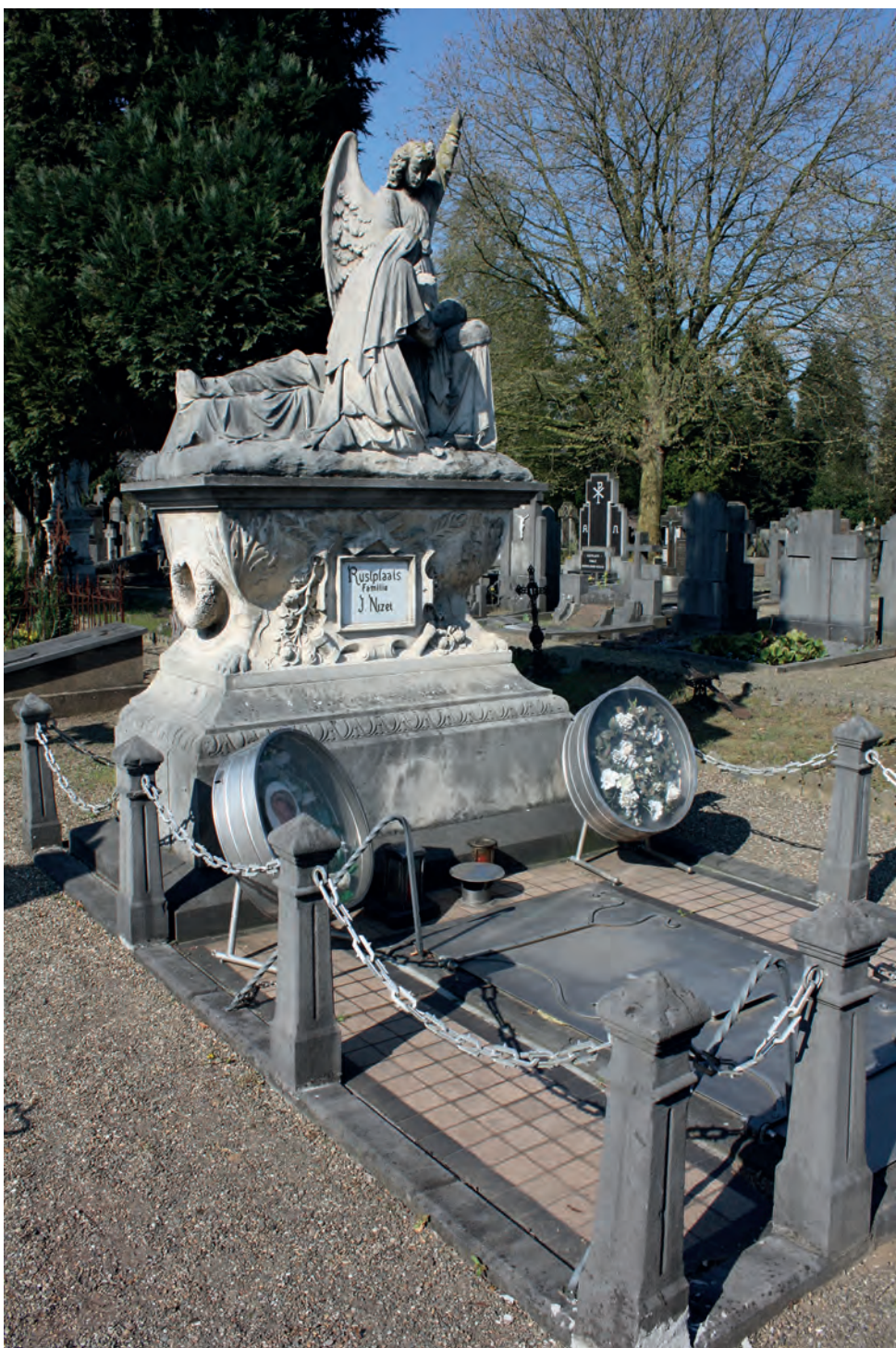
NEORENAISSANCISTISCH

De neorenaissance wordt veelal aangetroffen in gietijzeren grafkruisen en is daar met name herkenbaar aan de balusterachtige ornamentiek die in de Renaissance erg populair was en bij grafkruisen wordt gebruikt ter vulling van de kruisbalken. Wanneer neorenaissance in de stenen grafmonumenten is toegepast, zijn veelal tombevormen zoals bij Florentijnse grafmonumenten te zien, al dan niet voorzien van grotesken of balustermotieven. Wanneer enkel klassiek georiënteerde motieven zichtbaar waren, werd een dergelijk monument tot het neoclassicisme gerekend, ondanks het feit dat de Renaissance als periode van herwaardering van klassieke motieven deze ook kende.

Graf Nizet (1907)

In 1907 overleed P.H. (Petronella) Nizet-Nanson, de echtgenote van koopman en handelaar in manufacturen en koloniale waren J.A.H. Nizet. Het graf in neorenaissancestijl werd vervaardigd door de Roermondse beeldhouwer Jean Geelen (1852-1926). Geelen was een leerling van Pierre Cuypers en had, na in de werkplaatsen van de firma Cuypers-Stoltzenberg werkzaam te zijn geweest, een eigen bedrijf aan de Kapellerlaan. Hij werkte vaak samen met zijn zwager, de Roermondse kunstschilder Theo Cox, en maakte op bestelling ook onderdelen voor kermisattracties, zoals gondels, paardjes en complete voorfronten. Geelens grootste werk is het vijf meter hoge Heilig Hartbeeld op de torenspits van de Eindhovense

¹⁸ Ibidem.

Graf Nizet (1907). Foto: auteur.

Paterskerk. Op de Roermondse begraafplaats maakte hij ook het opvallende graf van zoe-aaf Küppers.¹⁹

Dit grafmonument, opgetrokken uit zandsteen en mergel, meet circa 240 x 350 cm op het hoogste respectievelijk breedste punt. Beeldhouwer Geelen heeft het monument links op de sokkelzone gesigneerd. Het monument bestaat uit een driedelige, verjongende sokkelzone (met een eierlijst in het bovenste deel), met daarop een tombe in neorenaissance-stijl (vlak aan de achterzijde) getopt met een ensemble van sculpturen. Op de tombe bevindt zich een marmeren plaat met het opschrift 'Rustplaats Familie J. Nizet'. Het schrift dat voor deze inscriptie is gebruikt, is een zeer vrije interpretatie van de gotische *littera textualis*.

De kuipvormige tombe bevat aan weerszijden gestileerde leeuwenpoten, aan de voorzijde uitlopend in acanthusvorm. Aan de zijkanten van de tombe zijn twee papaverkransen zichtbaar, een verwijzing naar de eeuwige slaap. Rond de marmeren plaat met inscriptie is rolwerk zichtbaar; de plaat is getopt met een liggend kruis en twee palmtakken, en tussen het rolwerk hangen rozen omlaag. Op een grondje boven de tombe vinden we een ensemble van drie sculpturen, die een op een baar liggende stervende vrouw, een geknielde en gesluisde verzorgster en een staande engel met weelderige haarlokken voorstellen. Hier is – in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht – niet de rouw om de dode, maar eerder het moment van overlijden uitgebeeld. De engel reikt met zijn linkerhand naar het hoofd van de stervende en wijst met zijn rechterhand naar de hemel, om de stervende, die met haar op de borst rustende rechterhand een kruis omklemt, hoop te bieden. De knielende gesluisde vrouw lijkt de engel niet te bemerken; met een doek, die ze zojuist heeft bevochtigd in de kom die vóór haar naast de baar staat, reikt ze naar het hoofd van de stervende om het te deppen en verkoeling te bieden. De stervende heeft zojuist, gesterkt door de engel, haar ogen in berusting gesloten.

Het monument bevindt zich boven een grafkelder, gedekt met een betegeling rond een metalen toegangsdeur met decoratief hangwerk. Elf stenen zuiltjes, circa 85 cm hoog en verbonden met kettingen, markeren de omvang van de kelder. Twee losse grafdozen zijn eveneens beeldbepalende elementen van dit graf.

De kuipvormige tombe met gestileerde leeuwenpoten, het rolwerk rond de marmeren plaat met inscriptie en de klassiek aandoende eierlijst en papaverkransen lijken terug te grijpen op grafmonumenten, zoals die in bijvoorbeeld Florentijnse kerken uit de Renaissance zijn te zien – te denken valt bijvoorbeeld aan de wandmonumenten in de Santa Croce te Florence.

NEOBAROK

Op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' zijn slechts enkele monumenten aangetroffen die zuiver geïnspireerd lijken te zijn op de barok. Het betreft grafmonumenten die opvallen door hetzij zwenkende vormen in hun bekroning, hetzij barok vormgegeven beeldhouwde ensembles die tamelijk achttiende-eeuws aandoen, hoewel het monument beduidend jonger van datum is.

¹⁹ *Ibidem*, 178-179 en 81.

Graf Puts (1929). Foto: auteur.

Graf Puts (1929)

Henricus Johannes Puts overleed op 24 maart 1929 op 71-jarige leeftijd. Tijdens zijn werkzame leven was hij schrijnwerker geweest, laatst woonachtig aan de Dr. Leursstraat. Met zijn echtgenote Cornelia Spee (1858-1939) had hij onder anderen twee zonen die beeldhouwer werden. Het is niet onmogelijk dat zij het grafmonument voor hun vader hebben gemaakt.

Het stenen grafmonument, met een breedte van 100 cm en een huidige hoogte van 200 cm, bestaat uit een rechthoekige sokkelzone, waarboven een deel met een nis. Deze nis wordt aan de beide zijanten omlijst door samengedrukte voluutvormen en is aan de bovenzijde golvend afgesloten. Binnen in de nis wordt de vorm van die omlijsting als profile-ring herhaald. De nis bevat een – zwaar beschadigde – afbeelding van de Pieta, het moment waarop Maria haar dode Zoon, die op haar schoot is gelegd, voor het laatst kan vasthouden alvorens hij wordt begraven, een thema dat natuurlijk uitermate passend is voor een katholiek grafmonument. Hier ligt het dode lichaam van Christus inderdaad in de schoot van zijn treurende moeder. Aan de linkerzijde steunt het lichaam tegen de zijkant van de nis; de rechterarm van Christus hangt van zijn lichaam af, om te benadrukken dat dit lichaam, dat geen enkele spierkracht meer heeft, een dood lichaam is. Jammer genoeg is vanwege de beschadiging van het beeld een groot deel van de details – en daarmee de zeggingskracht – verloren gegaan. Het monument was oorspronkelijk nog voorzien van een topkruis, blijkens de schade bovenop het nisvormige deel. Dit topkruis is echter verloren gegaan. In de middenzone vinden we het – helaas slecht leesbare – opschrift van dit grafmonument: ‘Henricus Puts, echtgenoot van Cornelia Spee, Geb. Te Leende, ... (overleden?) 24 maart 1929 te Roermond [...] overleden 5 okt. 1939 te Reuver’.

Dit stenen graf behoort tot een zeer selecte groep grafmonumenten op deze begraafplaats die geïnspireerd zijn op barokke vormtaal. Dit blijkt voornamelijk uit het midden- en bovendeel van dit monument, waar met name de nis rond de Pieta typische barokvormen vertoont, zoals de samengeperste voluten aan de zijkant en de ondulerende (golvende) afsluiting bovenaan. Ook het herhalen van deze omlijsting als profiel binnen in de nis is typerend. Tenslotte vertoont ook de afbeelding van de Pieta barokke tendensen in draperie en vormgeving, al zijn deze een stuk moeilijker leesbaar vanwege de slechte conditie waarin het beeld verkeert.

HEIMATKUNST

Heimatkunst is een leenterm uit de literatuurgeschiedenis en derhalve lastig toepasbaar als stijl; het begrip zoals het hier wordt gebruikt, is ontleend aan het werk van Schild en Janssen.²⁰ Heimatkunst, zoals die op deze begraafplaats is opgevat, kenmerkt zich door een rustieke, sterk naturalistische vormgeving, met elementen als een boomkruis, waarbij de takken nog duidelijk zichtbaar zijn, en een rustiek vormgegeven monument, schijnbaar bestaande uit een opeenstapeling van ruw in vorm gehakte steen, eenvoudig in de mortel gezet. Met name het kruis in deze stijl is verwant aan de rustieke stijl die aan het einde van de

²⁰ Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 96-97.

Graf Lockum-Van Bun (1884). Foto: auteur.

negentiende eeuw populair was in de vormgeving van tuinmeubilair voor parken en landgoederen.²¹ De vormen kunnen zowel vierkant of rechthoekig als meerhoekig zijn; de diverse stenen sluiten in vorm op elkaar aan. Het monument is echter uit één stuk steen gehouwen en niet, zoals wordt gesuggereerd, uit losse stenen opgebouwd.

Graf Lockum-Van Bun (1884)

J.J.H. (Joannes) Lockum (1820-1884) exploiteerde samen met zijn broer een snelpersdrukkerij, boekbinderij en -handel aan de Steenweg, die onder meer in de periode 1856-1879 *Het Nieuwsblad van Roermond* uitgaf. Ook handelden de broers in optische voorwerpen en snuisterijen en waren ze gespecialiseerd in brillen.²² Joannes was de eerste die in 1884 werd begraven in de kelder onder het grafmonument.

Dit zandstenen grafmonument, met een plint van natuursteen, meet circa 315 cm in hoogte. Op een rechte sokkelzone met rusticaverband volgt een aan beide zijden ingesnoerd en met een segmentboog afgesloten middendeel, eveneens in rustica. Sokkel en middendeel worden verbonden door geprofileerde lijsten, die glad zijn afgewerkt. Boven het middendeel verrijst, op een ronde sokkel in kleine rustica met daarboven een glad afgewerkte en geprofileerde lijst, een takkenkruis. Dit kruis is vormgegeven als ware het een natuurlijk gegroeid kruis, bestaand uit twee gekruiste en afgezaagde stammen, waar de zijtakken eveneens van zijn afgesnoeid. Op het middendeel bevindt zich een plaat, die de vorm van het middendeel volgt en de volgende tekst draagt: 'RUSTPLAATS van de familie LOCKUM-VAN BUN R.I.P.'.

Het graf is omzoomd met een ijzeren hekwerk, getopt met Franse lelies en driepaskruisen op de vier hoeken met meeldraadversieringen halverwege de lengte en breedte van het hekwerk. Hierbinnen bevindt zich een betegelde vloer, in een dambordpatroon van grijsblauwe en witte tegels, met daarin een metalen toegangsplaat en ontluichtingspijp.

Het grafmonument bevat diverse kenmerken die typerend zijn voor de *Heimatkunst*, zoals de rusticaverbanden (onregelmatig in de sokkel, regelmatig in het middendeel en de sokkelzone van het takkenkruis) en het schijnbaar uit een boomstam gegroeide takkenkruis.

ART DECO

Veel bewaard gebleven grafmonumenten vertonen een art deco-vormgeving, een stijl waarvan de naam ontleend is aan de Parijse tentoonstelling voor toegepaste kunst in 1925. Typische kenmerken in deze categorie vormen een hang naar geometrie, te zien in de naar voren en naar achteren verspringende, veelal rechthoekige vlakken en volumes – maar ook halfronde vormen komen voor – die soms door lijsten in een hoek van 90 graden ten opzichte van de basisvorm worden gebroken. Vaak is er sprake van strenge symmetrie, een ander maal verspringen de vormen juist asymmetrisch ten opzichte van elkaar. Het geheel doet sterk denken aan New Yorkse wolkenkrabbers uit het interbellum.²³

²¹ Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar*, 98.

²² Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 204.

²³ Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 830.

Graf Straus (1937). Foto: auteur.

Graf Straus (1937)

In de zomer van 1937 overleed L.H. Straus die samen met zijn vrouw C. Bremmers had gewoond aan de Kapellerlaan. Hun in 1890 geboren zoon Henricus Hubertus richtte samen met zijn vrouw L.F. van Mierlo in 1916 het aannemingsbedrijf Straus-Van Mierlo op. Het grafmonument is vervaardigd in de werkplaats van de firma Latiers en Zn te Roermond. H. Latiers werkte aan het begin van de twintigste eeuw bij de Roermondse steenhouwerij Stienon, maar was later, in ieder geval vanaf begin jaren 1930, zelfstandig werkzaam in de stad. Getuige het grote aantal nog aanwezige grafplaatjes met zijn firmanaam waren Latiers' grafmonumenten veelgevraagd. De firma adverteerde zeer regelmatig in regionale kranten en lijkt de lokale markt voor grafmonumenten lange tijd gedomineerd te hebben.²⁴

Het grafmonument bestaat uit marmer en zandsteen en is 98 cm hoog en circa 200 cm breed. De marmeren sokkel is vormgegeven als een rechthoekig blok, bekroond met een doosvorm met dekplaat, met een achterplaat in de vorm van een kruis op een sokkel, met twee verticale en twee horizontale marmeren banden, uitkragend, met daarvoor geplaatst een kruis met profileringen die de kruisvormen volgen. Aan alle vier de hoeken rond het hart van het kruis bevinden zich blauwe keramische tegeltjes. Het graf wordt gemarkeerd door een band van natuursteen, aan de binnenzijde gevuld met kiezel.

Op de sokkelzone van de opbouw bevindt zich de inscriptie 'Mijn Jezus Barmhartigheid'. De dekplaat boven het graf draagt de tekst 'Rustplaats van Leonardus H. Straus geb. 25 maart 1860 overl. 16 juli 1937 en zijne echtg. Carolina Bremmers geb. 19 febr 1859 overl. 25 jan 1948. R.I.P.'

De naar voren verspringende en naar achteren wijkende elementen, met hun rechthoekige uiterlijk en strakke belijning, zijn typisch voor de *art deco*.

ART NOUVEAU

Een belangrijke niet-historiserende stijl die in de grafmonumenten van de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' kan worden aangetroffen is de *art nouveau*. Binnen deze categorie zullen stijlpuristen het onderscheid maken tussen *art nouveau*, *Jugendstil*, *slaolie-stijl* of *style moderne*; er is hier gekozen om de overkoepelende term *art nouveau* te gebruiken. De stijl kenmerkt zich door asymmetrische, vooral gebogen lijnen en een ornamentiek die veelal aan de flora is ontleend. Ook het gebruikte lettertype is kenmerkend. De stijl komt zowel op grafmonumenten als bij smeedijzeren hekwerken voor en is een heldere uiting van het streven omstreeks 1900 om in de schilder- en bouwkunst te komen tot een 'werkelijk eigentijdse, dat wil zeggen, geen imiterende stijl'.²⁵ Meer dan elders in Nederland zijn in Limburg voorbeelden van de *art nouveau* als bouwstijl te vinden, in Roermond met name in bedrijfspanden en winkels aan de Markt, de Steenweg, de Neerstraat en de Kapellerlaan.²⁶

²⁴ Zie bijvoorbeeld *De Nieuwe Koerier*, 4 juli 1912 en 23 mei 1931.

²⁵ Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 723-724.

²⁶ Pouls, 'Architectuur', 209. Pouls spreekt hier abusievelijk over de 'Steenstraat'.

Graf Doijer (1908). Foto: Max Wijnen.

Graf Doijer (1908)

In het graf Doijer rusten de doopsgezinde Johan Willem Constans Doijer (1829-1908) en zijn vrouw Pieterneel Kromhout. Doijer werd in Zwolle geboren en was tussen 1858 en 1872 burgemeester van Diepenheim. Sinds 1875 woonde hij als rentenier in Roermond, waar hij in 1908 werd begraven op het protestantse deel van de begraafplaats.

Dit graf wordt, zoals meerdere graven op deze begraafplaats, gemarkeerd middels een in ijzer uitgevoerd hekwerk, circa 137 cm hoog op het hoogste punt, 180 cm breed en 245 cm diep. Het hekwerk is opgebouwd uit spijlen op basementen, die door liggers zijn verbonden. Hierdoor ontstaan rechthoekige velden waarbinnen zwierige gestileerde florale vormen zijn aangebracht. Deze bestaan uit slingerende ranken, eindigend in bladvormen of een golvend meeldraadachtig rankeinde. De spijlen, die de rechthoekige velden markeren, worden getopt door knopvormen die op vierkante nagelkoppen lijken; op de vier hoekspijlen van het hekwerk zijn deze knopvormen vervangen door grotere, klauwachtig aandoende florale motieven. Aan de achterzijde van het graf bevindt zich, ingewerkt in het hekwerk, een plaat van een composietmateriaal. Hierop staat de tekst 'Rustplaats van de Familie Doijer-Kromhout'. Deze plaat, alsook de omlijsting en bekroning ervan met ijzeren ranken, steekt uit boven de velden waaruit de rest van het hekwerk is opgebouwd.

De slingerende motieven, gebaseerd op geabstraheerde elementen uit de plantenwereld, alsook de decoratieve elementen rond de tekstplaat, zijn typisch voor de *art nouveau*. Ze missen echter de typische 'zweeps slag' die kenmerkend is voor de *Jugendstil*.

ROMANTISCH

Op de begraafplaats zijn enkele monumenten met figuren te vinden die nadrukkelijk een beroep doen op de emotie. Deze monumenten met veelal pathetisch en nostalgisch aanvoelende figuren – in het geval van het hieronder beschreven grafmonument een engel – passen in de traditie die bekend is uit de schilderkunst en muziek van de eerste helft van de negentiende eeuw, en zijn onder de term ‘romantiek’ samengebracht. Strikt genomen zouden hier vanwege de datering van de monumenten van ‘neoromantiek’ moeten spreken, maar aangezien hier de periodes dicht bijeen liggen en er geen sprake is van een bewust terugrijpen op een eerdere stijl maar eerder van een natuurlijke uitvloeier van het romantisch gevoel, is besloten de term ‘romantiek’ te gebruiken.

Graf Cillekens (1883)

J.N. (Jac) Cillekens (1837-1925) was tussen 1867 en 1870 pauselijk zoeaaf en werd voor zijn diensten meermaals onderscheiden. Hij trouwde met A.M.H. Dreessens (1842-1912) en zette met haar de ijzerwarenhandel voort die zij samen met haar eerste, jong overleden echtgenoot had gehad aan de Neerstraat. Het winkelpand Cillekens-Dreessens met aanpalende fabriekshal valt daar nog steeds te bewonderen. In 1883 kreeg hij vergunning voor de bouw van een grafkelder.

Het grafmonument bestaat uit een sokkelzone uit zandsteen, 135 cm hoog, die zelf ook weer is opgebouwd uit een tweeledig achthoekig basement, gevolgd door een ronde ingeknepen ring die de overgang vormt naar een ronde kolom. Halverwege deze kolom is een plaat bevestigd, ovaal van vorm, met daarop de tekst ‘RUSTPLAATS der Familie CILLEKENS’ binnen een lauwerkrans. De kolom eindigt vervolgens in een groter rond piëdestal. Hierop staat een sculptuur van een jonge engelenfiguur op een grondje, ongeveer 107,5 cm hoog. Deze gevleugelde engelenfiguur is gekleed in een tuniek met korte mouwen en schrijdt voorwaarts met het rechterbeen voor en het linkerbeen achter. In de handen draagt de engel een guirlande. Het hoofd van de engel neigt naar rechts, vanuit het beeld gezien. Onder de vloeiende draperie zijn de lichaamsvormen duidelijk zichtbaar. Aan de achterzijde van het grondje bevindt zich een signatuur: R. Cauer. De kunstenaarsfamilie Cauer, waarin twee Roberts – de ‘Oudere’ en de ‘Jongere’ – werkzaam waren, stamde uit Bad Kreuznach. Deze Cauers waren gerenommeerde beeldhouwers en de eersten die beelden maakten van zogeheten ‘Elfenbeingips’. De engelenfiguur op het grafmonument van de familie Cillekens is inderdaad vervaardigd uit een composietmateriaal – mogelijk dus het genoemde ‘Elfenbeingips’ – dat naderhand is gesausd.²⁷

Het graf is verder omzoomd met een afzetting, gevormd door een recent vernieuwde border van geprofileerde hardsteen (in doorsnede vierkant met daarboven een stompe driehoek als een huisje met een zadeldak), onderbroken door vierkante basementen voor ijzeren pijlers, ieder bestaande uit een in het middendeel getordeerde kern met daar omheen over de hele hoogte vier ornamenten uit deels gebogen platijzer, boven en onder ingesnoerd om een sokkel, middendeel en top te vormen, eindigend in een sierknop. Tussen deze pij-

²⁷ Freckmann, *Die Bildhauerfamilie Cauer* en [https://de.wikipedia.org/wiki/Cauer_\(Familie\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Cauer_(Familie)), geraadpleegd op 14-08-2015.

Graf Cillekens (1883). Foto: auteur.

lers hangt een metalen sierketting, bestaande uit afwisselend ruitvormige en toegeknepen langwerpige schakels. Deze ketting sluit het monument echter niet geheel af. Binnen de hardstenen border is verder een witte tegelvloer te zien, afgezet met een rand blauwe tegels langs de border en langs de metalen toegangsdeur tot de grafkelder. Deze deur heeft een hartvormige ijzeren greep en een ontluchtingsgat. Tenslotte staat op de tegelvloer nog een aparte marmeren plaat van recente datum, met daarop een lijst van personen die in de grafkelder zijn begraven.

Hoewel de kolom met de tekstplaat klassiek van vorm is, wordt de algemene indruk van dit grafmonument bepaald door het engelenbeeld. Het weergeven van deze engel als een jonge figuur, hetgeen blijkt uit de hoogte, proportie en met name het jonge gezicht, is typisch voor de Romantiek. Ook erg typerend zijn de zacht vloeiende draperie, waaronder de lichaamsvormen zichtbaar worden gemaakt zonder sensueel te zijn, alsmede de pose en zelfs de haarstijl van deze figuur. Het is de bedoeling van de kunstenaar het sentiment en wellicht zelfs de melancholie van de beschouwer aan te spreken.

MENGFORM

In veel gevallen vertonen grafmonumenten kenmerken van meerdere stijlen. Soms gaat het om een echte vermenging van twee stijlen, waarbij van beide stijlen bepalende elementen in het grafmonument te vinden zijn. Dergelijke gevallen vallen in de categorie 'mengvorm'. Wanneer er één dominante stijl aanwezig is, die niet zuiver wordt toegepast maar vermengd is met kenmerken van een of meer andere stijlen, worden die als mengvorm van de dominante stijl beschouwd. In principe komen alle stijlen – met uitzondering van het eclecticisme – als mengvorm voor.

Graf Stengele (1885)

Op Tweede Kerstdag 1885 overleed M.C. (Maria) Stengele-Neben (1841-1885). Zij was getrouwd met J.F.M.W. Stengele (1822-1900), die werd geboren in Herzogenrath (Duitsland) en die omstreeks 1856 naar Roermond kwam om er als graveur te werken. Hij werd in 1900 bij zijn echtgenote begraven. Het echtpaar Stengele woonde aan de Swalmerstraat.

Dit in zandsteen uitgevoerde grafmonument is een van de meest atypische monumenten op de begraafplaats. De sokkelzone ervan bestaat uit een dorpel met daarboven een aan de bovenzijde inkragende sokkel, beide zonder verdere ornamentering. Daarboven bevindt zich een middendeel, dat qua vorm een vlak oplopend rustbed met kussenzones boven en onder imiteert. De achterzijde lijkt inderdaad als een gebogen rugstijl eindigend in twee voluten uitgevoerd te zijn. Op het 'kusseneinde' aan de zijkant zijn in totaal zes rozetten met zes bladeren rond een rond bloemenhart te zien. Verder zijn deze 'kussens' vlak, met uitzondering van eenvoudige lijnvormige profileringen, die parallel aan de eindes lopen. De beide zijden van dit 'bed' zijn omlijst, en binnen deze lijsten zijn gestileerde wingerdranken te zien. De achterzijde is, behalve de kussenzones, verder niet gedecoreerd. Tenslotte bevindt zich op de bovenzijde een kruis met aan de kruiseinden uitbottende, telkens zes in twee gespiegelde cirkelvormen groeiende acanthusachtige ranken, alsook een grotendeels

Graf Stengele (1885). Foto: Max Wijnen.

onleesbare inscriptie.

Het monument bevat zowel klassieke elementen, met name in de algehele vormgeving, als middeleeuws en renaissance-achtig aandoende elementen, met name in de decoratie, alsook volledig atypische elementen, zoals het kruis. Aangezien geen van de genoemde stijlen overheerst – en het ook geen bewuste esthetische keuze lijkt te zijn geweest om juist bepaalde elementen uit deze stijlen te combineren – wordt hier gesproken van een mengvorm.

ECLECTISCH

Bij eclecticisme is er eveneens sprake van een vermenging van elementen uit diverse stijlen. Het gaat hier echter altijd om meer dan twee stijlen; bovendien is het duidelijk dat de keuze voor die stijlen bewust is gemaakt en men ernaar streeft om een esthetisch verantwoorde combinatie van diverse stijlelementen te maken, in tegenstelling tot de andere mengvormen, waar het creatieve proces minder een rol lijkt te hebben gespeeld en de stijlvermenging eerder een kwestie van mode lijkt te zijn geweest. Rymenams schrijft met betrekking tot de begraafplaats in Spa over

*een wat vrije interpretatie met een vreemd onbestemd eclecticisme. Vermoedelijk heeft dit ook te maken met het feit dat quasi al deze bouwwerken – in tegenstelling tot bvb. de begraafplaats van Verviers – niet door architecten met academische scholing ontworpen zijn, maar door lokale steenhouwers die met veel verbeelding wat ze op andere kerkhoven zagen parafraseerden.*²⁸

²⁸ Rymenams, 'De begraafplaats van Spaloumont', 14.

Lokale steenhouwers speelden, net als in Spa, op de Roermondse begraafplaats een belangrijke rol en de verklaring die Rymenams geeft voor het eclecticisme op de begraafplaats van Spa, geldt waarschijnlijk ook voor Roermond.²⁹

Graf Kunkels-Van Bergen (1934)

M.C.H. (Maria) van Bergen (1882-1934), echtgenote van de Roermondse kermisexploitant J.H. (Sjang) Kunkels, overleed relatief jong. Ook Maria zelf was afkomstig uit een Roermonds kermisgeslacht. De familie Kunkels maakte vooral naam met het rondreizende 'Kunkels-orgel', een indrukwekkende danstent met een art deco-voorfront waarin een groot concertorgel stond. Net als andere Roermondse kermisfamilies verkeerde ze in goeden doen en een imposant grafmonument was een van de manieren om daaraan uitdrukking te geven.³⁰

Het graf Kunkels-Van Bergen valt voornamelijk op door het bronzen beeld van een treurende vrouw die zich vastklampt aan een kruis, een zeer klassieke scène. Het beeld werd vervaardigd in de gerenommeerde Berlijnse bronsgieterij Martin & Piltzing, die in 1936 ook de bronzen medailles voor de Olympische Spelen maakte. De kunstenaar die het beeld vervaardigde was de eerder genoemde Heinrich Pohlmann die als representant van de *Berliner Bildhauerschule* woonde en werkte in Berlijn. Hij werd vooral bekend als maker van een ruiterstandbeeld van de Duitse keizer Wilhelm I. Zijn *Grabplastiken* volgens de Galvanotechniek kenden een ruim afzetgebied, dat kennelijk ook tot in Roermond reikte.³¹ Het beeld vormt een bewust gekozen bekroning van een grafmonument dat in de lagere delen (belettering en hekwerk) een evident art deco-karakter heeft, vermengd met florale art nouveau-motieven. De typering eclecticisme is hier van toepassing omdat men duidelijk heeft geprobeerd een esthetisch verantwoorde combinatie van diverse stijlelementen te bewerkstelligen.

Dit grafmonument van zandsteen en marmer bevat diverse elementen, uitgevoerd in verschillende stijlen, die samen tot een geheel zijn gesmeed. Het is circa 200 cm hoog en circa 310 cm breed. Het monument bestaat uit een sokkelzone met een driedelige stenen dekplaat, die het graf afdekt. Deze is versierd met afhangende verguld bronzen rozenguirlandes. Aan het hoofd van het graf bevindt zich een stenen sokkel op een basement, die oorspronkelijk een plaat met inscriptie droeg. Deze ligt thans op de dekplaat. Links en rechts naast de sokkel bevinden zich twee marmeren voluten, eveneens op een stenen basement, die opnieuw afhangende verguld bronzen rozenguirlandes laten zien. Verder is er een lijndecoratie aangebracht, die de kromming van de voluut volgt en start met drie vierkante blokjes en eindigt in een meandervorm. Aan beide zijanten naast de dekplaat bevinden zich telkens twee zuiltjes, verbonden door twee vierkante staven, dusdanig gemonteerd dat telkens een hoek van de staaf naar boven, beneden, links en rechts wijst.

Het grafmonument draagt verschillende inscripties. De meest omvangrijke bevindt zich op de plaat die eens de sokkel sierde: 'In memoriam Maria Cath Hub van Bergen * Gorcum

²⁹ Rymenams bewering over lokale steenhouwers vertoont opvallende gelijkenis met hetgeen Pouls beweert over de 'ambachtsslui-architecten' zonder theoretische opleiding die het bouwen op het negentiende-eeuwse Limburgse platteland domineerden. Zie: Pouls, 'Architectuur', 198. Volgens negentiende-eeuwse opvattingen spraken verschillende stijlen in grafmonumenten elkaar bovendien niet tegen. Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler', 411.

³⁰ Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 149.

³¹ Bloch, Einholz en Von Simson, *Ethos und Pathos*, 197.

Graf Kunkels-Van Bergen (1934). Foto: Max Wijnen.

10 nov 1882 † Roermond 30 sept 1934 echtgenote van Johannus Hub. Kunkels * Roermond 17 april 1876 † aldaar 15 april 1949. Mijn Jezus barmhartigheid'. Daarnaast bevindt zich, verdeeld over de twee voluten, nog een inscriptie 'In pace Christi'.

Op de sokkel die aan het hoofd van het graf staat, bevindt zich een Galvanoplastik die een treurende vrouw laat zien. Zij heeft drie papavers in haar linkerhand – verwijzend naar de eeuwige slaap – en omarmt een staand Latijns kruis met een iets uitlopend voetstuk op een tweeledige sokkel. Haar rechterhand, gedekt met een deel van haar sluier, grijpt om het kruis. Onder haar kleding zijn nog juist haar sandalen zichtbaar. De figuur bevat links op de bodemplaat het fabrieksmerk van gieterij Martin & Piltzing.

Aangezien de lagere delen invloeden vanuit de *art deco* en de *art nouveau* laten zien lijkt dit een strijd aan te gaan met de classicistische voluten en het sterk neoklassieke grafbeeld. In dit grafmonument zijn de stijlen duidelijk gemengd. Dit is echter vanuit een esthetisch uitgangspunt gebeurd: men is op zoek gegaan naar een samenhangend en verantwoord geheel van verschillende stijlen en stijlelementen, waardoor het resultaat meer dan een allegaartje kan worden genoemd. Dit is typerend voor het eclecticisme.

Graf Berentzen (1902)

In 1902 overleed H.B.G.H. Berentzen, fabrikant in wollen stoffen, lid van de Groote Sociëteit en bewoner van de chique Roermondse Boulevard, de latere Willem 11 Singel.³² Berentzen was nauw verwant aan een familie die in het Duitse Haselünne een graanstokerij exploiteerde.³³ Net als zijn stadgenoot Steffens enkele jaren eerder werd ook Berentzen aan de hoofdallee van de begraafplaats begraven, op een hoek tegenover de grafkapel van de familie Bongaerts. Pierre Cuypers, op dat moment de 70 ruim gepasseerd en natuurlijk in de eerste plaats geassocieerd met de neogotiek, tekende voor het ontwerp van het graf Berentzen. Voor het hekwerk, dat niet meer aanwezig is, was de Roermondse meestersmid Opheij verantwoordelijk. Hij werkte in de Neerstraat. Wie de steen voor het monument leverde, kon niet worden achterhaald, maar ook in het geval van dit graf kan er worden gesproken van een Roermondse coproductie. Een door een 'kunstliefhebber' ingezonden stukje maakte in de *Nieuwe Koerier* gewag van een 'prachtig gesmeed ijzeren hek' en stelde 'dat veel gedaan wordt voor de nagedachtenis onzer overledenen'.³⁴

Het grafmonument valt op door zijn sobere maar robuuste vormgeving; nog meer wordt de beschouwer verrast wanneer hij zich realiseert dat de ontwerper van dit sterk door de *art deco* geïnspireerde ontwerp niemand minder dan Pierre Cuypers is, de voorvechter van de neogotiek.³⁵ Het ontwerp lijkt dan ook uniek binnen het oeuvre van Cuypers. Het monument, circa 215 cm hoog en 270 cm breed, bevat een sokkel met een basement dat rondom naar het midden verjongt tot aan het eigenlijke sokkeldeel, dat aan de bovenzijde getrap is uitgevoerd. Hierop richt zich een imposant Latijns kruis op, met een vierkant dat breder is dan de kruisbalken als hart. Op dit hartdeel bevindt zich een IHS-monogram waarmee de ontwerper toch zijn wortels verradt: dit monogram is namelijk in een gotiserend schrift

³² Daniëls, Van der Bruggen en Tierolff, *De Roermondse Groote Sociëteit*, 77.

³³ Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 249.

³⁴ *De Nieuwe Koerier*, 2 juli 1903.

³⁵ *Ibidem*.

binnen een vierpas uitgevoerd. Verder is dit kruis, dat dieper is dan de breedte van de kruisbalken, op de hoeken van de balken afgeschuind, met uitzondering van de balkeinden. In de sokkelzone lijkt deze afschuining eerst door te lopen, maar eindigt ineens halverwege de bovenste 'trede'. Een omlijsting, bestaande uit vierkante stenen balken – met daarbinnen stenen dekplaten – omzoomt het graf.

Het monument bevat een uitgebreide inscriptie in een lettertype dat iets wegheeft van Lombarden (een middeleeuws lettertype dat enkel bestaat uit hoofdlettervormen, oorspronkelijk afkomstig uit Lombardije, maar veel gebruikt in heel middeleeuws Europa). Cuypers gebruikte vaker dergelijke lettertypes. De inscriptie luidt: 'Heer blijf bij mij want 't wordt avond. Hermann Bernhard Gottfried Hugo Berentzen. Echtgenoot van Mevr. Rosalie Bödiker geb. 28 juli 1842 Lingen (Hannover) † 18 sept. 1902 Barmenrittershausen. Rosalie Henriëtte Wilhelmina Berentzen geb. Bödiker geboren 20 oktober 1847 te Haselünne Pricie (Hannover) overleden 19 oktober 1913 te Roermond'.

Ook hier is duidelijk gepoogd een eenheid te maken van een monument dat in zijn sterk geometrische en getrapte vorm duidelijk tendensen uit de *art deco* laat zien, maar eveneens in de vorm van zijn decoratie en inscripties invloeden uit de neogotiek toont, terwijl de dominante kruisvorm weer klassiek aandoet. Het resultaat is een imposant en geslaagd grafmonument, waarin verschillende stijlen worden gemengd tot een esthetisch verantwoord geheel.

CONCLUSIE

Gedurende de onderzoeksperiode was het neoclassicisme met afstand de meest voorkomende grafstijl op de Roermonds begraafplaats. Andere grafstijlen begonnen het 'monopolie' van deze stijl pas vanaf ongeveer 1900 voorzichtig te doorbreken, een ontwikkeling die haar beslag kreeg in de tweede helft van de jaren 1930 toen de *art deco* als grafstijl explosief groeide. De Roermondse begraafplaats past daarmee in het beeld dat ook andere begraafplaatsen in Noordwest-Europa en aan de noordoostkust van de Verenigde Staten in deze periode laten zien.³⁶ Men kan stellen dat de Roermondse begraafplaats in dat opzicht het beeld van de (stedelijke) begraafplaats in de westerse samenleving tussen 1870 en 1940 weerspiegelde, een beeld dat nauw verweven was met de ontwikkeling van kunststijlen in het algemeen. Anders dan wellicht verwacht zou mogen worden in 'de stad van Cuypers' komt neogotiek als grafstijl relatief weinig voor op de Roermondse begraafplaats.

Vastgesteld kan ook worden dat Roermondse kunstenaars en vaklui zich op de begraafplaats niet onbetuigd lieten. Daarin komt de rol die de stad gedurende de onderzoeksperiode vervulde als centrum van (kerkelijke) kunstnijverheid duidelijk tot uiting en weerspiegelt de dodenakker het dagelijkse leven in Roermond tussen 1870 en 1940.³⁷

³⁶ Vovelle en Bertrand, *La ville des morts*, 16 en 65.

³⁷ Zie voor het karakter en belang van Roermond als centrum van kunstnijverheid: Cartigny, *Architecten en ateliers*.

Een ‘heidense stijl’ in de stad van Cuypers? Grafstijl en levensbeschouwelijke oriëntatie

Grafmonumenten hebben – wanneer ze meer zijn dan een eenvoudige plaatsmarkering, zoals een houten kruis – in onze streken voornamelijk een commemoratieve en representatieve functie. Wanneer ze geen deel uitmaakten van een collectief, zoals op een klooster- of een militaire begraafplaats, werden ze veelal in meerdere of mindere mate individueel uitgewerkt. De overledene, maar wellicht vaker zijn of haar nabestaanden, konden in een grafmonument uitdrukking geven aan bepaalde politieke, religieuze en/of culturele overtuigingen, normen en waarden en een gevoel van sociale status, als reflectie van hun positie in de maatschappij of van een ideaalbeeld dat in werkelijkheid nooit was bereikt. In de literatuur over begraafplaatsen en begraven tijdens de negentiende en vroege twintigste eeuw in Noordwest-Europa wordt veelal verondersteld dat dat het geval was.¹

Volgens die literatuur is er dus een relatie tussen de stijl van het grafmonument en de plek in de samenleving die het begraven individu zichzelf toedichtte of door zijn familie werd toegedicht. Afhankelijk van de sociale status, persoonlijke wensen en het beschikbare budget konden hoogst individuele en vaak imposante monumenten worden opgericht. Het is ook mogelijk dat een grafmonument werd uitgevoerd binnen een op dat moment geldende standaard die passend werd geacht voor een persoon van een bepaalde stand of uit een bepaalde sociale, culturele of religieuze groep. Er zijn dan meerdere monumenten te vinden die grotendeels volgens hetzelfde stramien werden opgezet.

In zijn proefschrift *Die letzten Räume, Sterbe- und Bestattungskultur im Rheinland seit dem späten 18. Jahrhundert* stelt Wolfgang Stöcker dat Rijnlandse katholieken kozen voor neogotische grafmonumenten om zich te onderscheiden van andersgelovigen, in de eerste plaats van de protestantse Pruisen die sinds 1815 de lakens uitdeelden in het gebied:

Darüber hinaus ließ die Vielzahl gotischer Stelen, Kreuze, Fialen und Marienfiguren der rheinischen Friedhöfe eine Abkehr vom Klassizismus des protestantisch geprägten Preußen erkennen. Grabformen wie Urne, gebrochene Säule oder Sarkophage galten in bestimmten Kreisen als zu aufgeklärt oder gar heidnisch [...]. Somit erhielt die Grabmalgestaltung auf rheinischen Friedhöfen in der Zeit zwischen Kirchenstreit und Kulturkampf eine unterschiedlich politischen Dimension.²

De Pruisen vergrootten de staatsinvloed op het begrafeniswezen in het Rijnland enorm en zouden met hun voorkeur voor het neoclassicisme een ‘Profanisierung der Grabmalkunst’

¹ Zie onder anderen Meyer-Woeller, *Grabmäler*, 48-49; Sörries, *Ruhe sanft*, 177-179; Sörries e.a., *Grabkultur in Deutschland*, 97; Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 16; Denk en Ziesemer, *Der Bürgerliche Tod*; Ost, *Spaziergänge*, 29-31; Macgill, *A spectacle of the respectable*; Vovelle en Bertrand, *La ville des morts*, 44; Kselman, *Death and the afterlife in modern France*, 184-185; Glover Lindsay, *Funerary arts and tomb cult*, 6.

² Stöcker, *Die letzten Räume*, 228-229. Stöcker verwijst hierbij naar Zacher, ‘Friedhofsanlagen und Grabmäler’, 431.

August Reichensperger, journalist, politicus en voorvechter van de neogotiek in het Rijnland. Rheinisches Bildarchiv, Köln.

op gang hebben gebracht.³ Die *Profanisierung* stuitte de streng katholieke Rijnlandse journalist, politicus en voorvechter van de neogotiek August Reichensperger (1808-1895) tegen de borst. In artikelen en in het voor priesters bedoelde boek *Fingerzeige auf dem Gebiete der christlichen Kunst* (1854) trok hij van leer tegen het 'heidense' classicisme.⁴ Reichensperger was een invloedrijk man, die ook in katholiek Nederland niet onbekend was. Hij reisde veel en onderhield warme contacten met Nederlandse voorvechters van de neogotiek, zoals de broers Joseph en Paul Alberdingk Thijm.⁵ Via hen kwam ook hun zwager, de Roermondse bouwheer Pierre Cuypers, in contact met Reichensperger.⁶ Beide mannen huldigden dezelfde opvattingen over de aard en functie van de neogotiek.

Zich baserend op Reichensperger werd het classicisme volgens Stöcker in bepaalde kringen in het Rijnland gezien als een protestantse, 'heidense' stijl. Het is echter de vraag in

³ Ibidem, 427.

⁴ Stöcker, *Die letzten Räume*, 228-229.

⁵ Na het overlijden van Reichensperger besteedde historicus Paul Alberdingk Thijm (1827-1904) in het vooraanstaande katholieke blad *De Dietsche Warande* en Belfort uitgebreid en bewierokend aandacht aan diens leven en werk. Hij gaf aan dat hij en zijn broer tot Reichenspergers 'trouwe vrienden' hadden behoord: Alberdingk Thijm, 'August Reichensperger', 533-552. Dit blad was de opvolger van *De Dietsche Warande*, dat vanaf 1855 verscheen onder de hoofdredactie van Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889) die de hoofdredactie in 1887 overdroeg aan zijn jongere broer Paul. Pierre Cuypers trouwde in 1858 met hun zus Antoinette (Nenny) Alberdingk Thijm.

⁶ Oxenaar, P.J.H. Cuypers, 111 en 223 en Van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 17, 46 en 82.

hoeverre Rijnlandse katholieken zich daadwerkelijk afzetten tegen andersdenkenden via de keuze voor een bepaalde grafstijl. Stöcker verwijst naar het werk van Inge Zacher, die zich baseert op twee bronnen waarvan de objectiviteit betwist mag worden: Reichenspergers *Fingerzeige* en een artikel in het *Christliches Kunstblatt* van 1883.⁷ Een empirische basis voor Zachers bewering ontbreekt: de geldigheid ervan is niet getoetst door (veld)onderzoek op Rijnlandse begraafplaatsen.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht of de politieke dimensie in de keuze voor een grafstijl die Stöcker veronderstelt voor het Rijnland geldt voor de begraafplaats in Roermond. Gebruikten Roermondenaren in de periode 1870-1940 een bepaalde grafstijl om hun politieke, religieuze of culturele overtuiging tot uitdrukking te brengen, met andere woorden: zijn er politieke, religieuze of culturele verschillen merkbaar in de toepassing van grafstijlen? Is er op de begraafplaats sprake van aanwijsbare verbanden tussen de keuze voor een bepaalde grafstijl en de sociale positie van de begravenen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden wordt de toepassing van grafstijlen op de Roermondse begraafplaats (zie hoofdstuk 6) in een digitale kaart van de begraafplaats vastgelegd.⁸ Na een kwantitatief en topologisch overzicht van de grafstijlen en hun toepassing op de begraafplaats wordt onderzocht of er een verband was tussen de toegepaste grafstijl en de religieuze of politieke voorkeur dan wel sociale status van de begravenen.

NEOCLASSICISME, NEOGOTIEK EN ART DECO

Veel tijdgenoten zullen geen kennis hebben genomen van Reichenspergers opvattingen of – zo dat wel het geval was – zich er weinig van hebben aangetrokken. Aan het begin van de negentiende eeuw keken goed opgeleide burgers vol bewondering naar de vormen uit de klassieke Oudheid. Ze brachten hun groeiende zelfbewustzijn tot uitdrukking in klassiek vormgegeven grafmonumenten op nieuwe, buiten de steden aangelegde begraafplaatsen. Deze ontwikkeling bereikte een climax in het laatste kwart van de negentiende eeuw.⁹ Op de Roermondse begraafplaats is ze zeer herkenbaar (zie kaart 7.1).

Neoclassicistische grafmonumenten en monumenten waarin deze grafstijl overheerst vormen samen 45 procent van het geïnventariseerde bestand. Ze komen gedurende de hele periode 1870-1940 in relatief grote aantallen op de begraafplaats voor. Tot ongeveer 1935 is het neoclassicisme onbetwist de overheersende stijl, een gegeven dat onder meer ook op de Hamburgse *Hauptfriedhof* is vastgesteld: 'Insgesamt läßt sich somit festhalten, das in der Grabmalkultur in Hamburg in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts der klassizistische Einfluß prägend bis zum Ende des Jahrhunderts weiterwirkte. Andere Stilrichtungen neben der Gotik konnten nur wenig Einfluß gewinnen'.¹⁰ Zoals eerder gezegd, was volgens Vovel-

7 Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler' baseert zich op Reichenspergers *Fingerzeige* en op Merz, 'Der Evangelische Friedhof und sein Schmuck', 2, 21. Zie ook: Beckmann, *Mentalitätsgeschichtliche und ästhetische Untersuchungen*, 211.

8 Het betreft een digitale (html-)kaart van de begraafplaats, waarin van ruim 1.300 grafmonumenten uit de periode 1870-1940 is aangegeven in welke stijl ze vormgegeven zijn. De kaart is vervaardigd door X-Cago Media Intelligence Solutions BV in Roermond. Een speciaal woord van dank gaat hiervoor uit naar Koos Hussem, Dennis Verdonchot, Sander Hermanns en Djim Hussem.

9 Sörries e.a., *Grabkultur in Deutschland*, 97-98 en Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler', 391, 424-425 en 435.

10 Leisner e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof*, 95. Zie ook: Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 89 en 9; Rymenams, 'De begraafplaats van Spaloumont', 12; Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar*, 93.

KAART 7.1 NEOCLASSICISTISCHE GRAFMONUMENTEN OP DE BEGRAAFPLAATS

Legenda:

donkergeel: NC-grafmonumenten

lichtgeel: mNC-grafmonumenten

le en Bertrand het neoclassicisme vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot in de jaren 1930 kwantitatief de primaire grafstijl in Noordwest-Europa en aan de noordoostkust van de Verenigde Staten, een bewering die zij staven aan de hand van onderzoek op onder andere de begraafplaats in Aix-en-Provence.¹¹

Belgische architecten in de negentiende eeuw hielden eveneens vast aan het neoclassicisme bij het ontwerpen van grafmonumenten, ook als ze in hun andersoortige ontwerpen vernieuwend waren. Dit hing mede samen met hun klassieke architectuuropleiding aan de koninklijke academies van onder andere Brussel en Antwerpen. Opdrachtgevers zagen bovendien het neoclassicisme als de traditionele funeraire stijl en 'waren nog niet klaar' om hun grafmonument te laten maken in vernieuwende stijlen. De modelboeken met ontwerpen van deze architecten die in de negentiende eeuw zeer populair waren, vormden ook een bron van inspiratie voor minder bekende vervaardigers van grafmonumenten. Volgens de Belgische kunsthistorica Billiet was 'de vooraanstaande positie van het neoclassicisme binnen de funeraire traditie te danken aan zijn monumentaliteit, ingetogenheid, soberheid, vastberadenheid en vertrouwdheid. Deze stijl straalt daarnaast het nodige prestige uit zoals adellijke en burgerlijke opdrachtgevers dat wensten'.¹²

¹¹ Vovelle en Bertrand, *La ville des morts*, 16 en 65.

¹² Billiet, *Het funerair oeuvre*, 155-158. Pierre Cuypers, tussen 1845 en 1849 leerling aan de *Académie Royale de peinture, sculpture et architecture de la ville d'Anvers*, maakte zich na zijn afstuderen los van het aan die academie overheersende (neo)classicisme. Zie:

De neogotiek behelst in de Roermondse praktijk slechts 4 procent van het geïnventariseerde bestand, komt voor in kleine aantallen – nooit meer dan drie grafmonumenten per jaar – en met behoorlijk wat tussenpozen. Dat verbaast, zeker als bedacht wordt dat Roermond ‘de stad van Cuypers’ was en de jonge architect in 1857-1858 betrokken was bij de uitbreiding en herinrichting van de begraafplaats. Op deze uitbreiding, het eerste klasse-gedeelte van het katholieke deel van de begraafplaats, komt de neogotiek wel relatief vaak voor. Bijna 80 procent van de grafmonumenten met een neogotisch uiterlijk of waarin die stijl overheerst, is te vinden op het eerste klasse-gedeelte (zie kaart 7.2). Voorzichtigheid is echter geboden bij het verbinden van conclusies aan dit percentage, omdat de kans dat een grafmonument bewaard bleef het grootst was op het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats. Daar konden immers graven ‘eeuwigdurend’ worden gekocht, waardoor de kans op ruiming van het graf en het verwijderen van het monument in latere jaren vrijwel nihil was. Een neogotisch grafmonument in een van de andere begraafklassen liep na het verstrijken van de huurtermijn een veel groter risico te verdwijnen.

Op het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats is de neogotiek duidelijk zichtbaar. De aanblik op dit gedeelte van de begraafplaats doet zelfs veel meer neogotiek vermoeden dan er daadwerkelijk aanwezig is. Dit kan worden verklaard uit het feit dat op het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats de beschikbare ruimte per graf veel groter was dan op de andere gedeelten en dus een grafmonument hier veel meer in het oog springt. Neogotische grafmonumenten zijn in het algemeen groot, en vooral hoog, en vallen op door hun scherpe lijnen en vaak lichte kleur, een gevolg van de keuze voor bijvoorbeeld mergel als steensoort. De neogotiek mag worden gezien als een ‘elitaire grafstijl’: het laten maken van een qua afmetingen en uiterlijk imposant grafmonument was een dure aangelegenheid. Het is daarom geen wonder dat deze stijl vooral wordt aangetroffen op het prestigieuze centrale deel van de begraafplaats. Op andere delen van de begraafplaats is de neogotiek nauwelijks van belang; bovendien komt de stijl na ongeveer 1900 amper nog voor.

Het neoclassicisme heeft dus in het katholieke Roermond het uiterlijk van de begraafplaats in hoge mate bepaald. Deze stijl werd door Roermondse blijkbaar niet gezien als ‘vreemd’, laat staan ‘heidens’ in een omgeving waarin het nodig was zich af te zetten tegen niet-katholieken. Welke grafstijl men ook koos, katholiciteit stond buiten kijf.

Neoclassicistische grafmonumenten vormden tot in de tweede helft van de jaren 1930 de overheersende stijl op de begraafplaats. Maar vanaf het begin van de twintigste eeuw werden er steeds meer grafmonumenten opgericht met een art deco-karakter, de grafstijl die tegen het einde van de onderzoeksperiode, vanaf ongeveer 1935, het neoclassicisme opvolgt als overheersende stijl.¹³ Dat past in een algemene trend:

Stroomlijning werd een van de kenmerken van een niet-functioneel modernisme dat architecten en ontwerpers aan het einde van de jaren twintig en in de jaren dertig ontwikkelden. De kracht en vitaliteit van de populaire cultuur, die de internationale stijl aan haar zuiverheidsstreven had opgeofferd, vonden in de art deco een bruisende uitlaatklep.¹⁴

Oxenaar, P.J.H. Cuypers, 34.

¹³ Rymenams dateert het veelvuldig voorkomen van art deco-graven voor de begraafplaats van Spa tussen 1922 en 1950. Rymenams, ‘De begraafplaats van Spaloumont’, 12. Zie ook: Depestel, *De gemeentelijke begraafplaats*, 142.

¹⁴ Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 830. Zie ook: Bergen en Clement, *Wandelen over Zorgvlied*, 16 en Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar*, 125 e.v.

KAART 7.2 NEOGOTISCHE GRAFMONUMENTEN OP DE BEGRAAFPLAATS
DE RODE LIJN OMSLUIT HET EERSTE KLASSE-GEDEELTE UIT 1858

Legenda:

donkerblauw: NG-grafmonumenten

lichtblauw: mNG-grafmonumenten

De *art deco* was 'een laatste creatieve stuip trekking waarop de moderniteit een einde bereidde aan een rijke funeraire traditie. Tussen de twee wereldoorlogen doofde de rijke funeraire architectuur uit. Ze werd ingeruild voor een cultus met nieuwe gebruiken als het cremen en waarbij de aandacht voornamelijk werd gevestigd op het functionele en efficiënte aspect van het grafteken'.¹⁵ De *art deco*-grafmonumenten en de grafmonumenten waarin deze stijl overheerst, maken 26 procent van het geïnterviewde bestand uit (zie kaart 7.3).

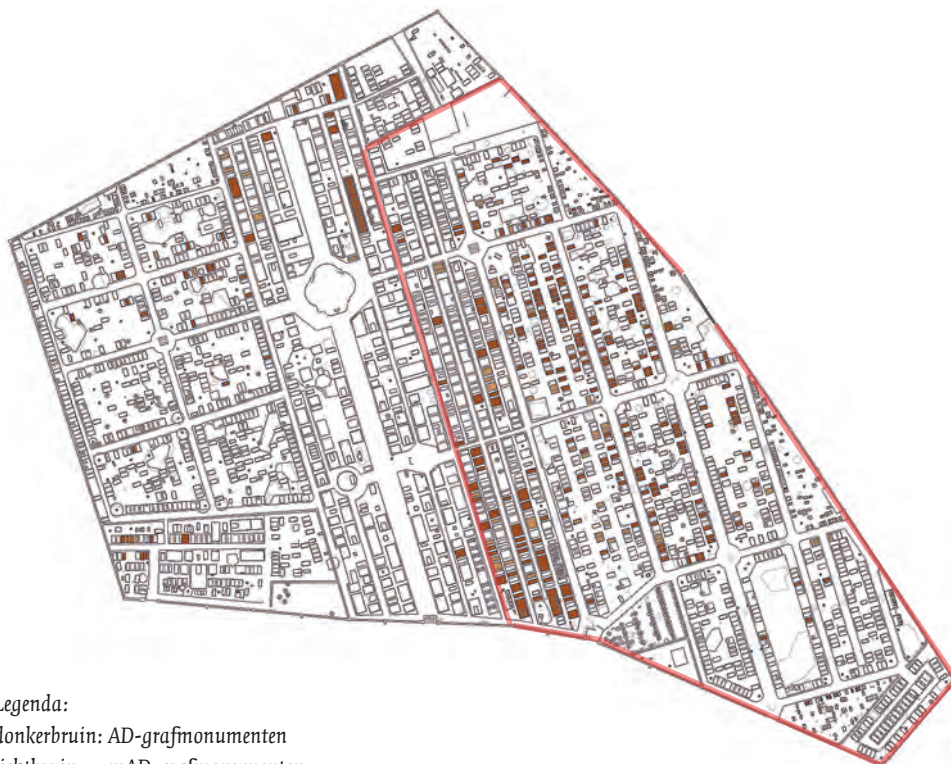
Andere grafstijlen komen gedurende de onderzoeksperiode op de begraafplaats in veel kleinere aantallen voor: neoromaanse, romantische, neorenaissancistische, *art nouveau*, neobarokke en eclectische grafmonumenten zijn er wel, maar vormen per stijl slechts tussen de 1 en 5 procent van het bestand.¹⁶ Meyer-Woellers bewering dat op begraafplaatsen in het Rijnland vanaf de jaren 1870 in toenemende mate sprake was van Stilpluralismus moet voor de Roermondse begraafplaats worden genuanceerd.¹⁷ Andere grafstijlen kwamen voor, maar konden het overheersende neoclassicisme pas vanaf de tweede helft van de jaren

¹⁵ Celis, 'Funeraire architectuur'; Van Loo, *Repertorium van de architectuur in België*, 368.

¹⁶ Over de *art nouveau* zegt Pouls dat deze 'vlak vóór 1900 [...] vrij plotseling vanuit de buurlanden in Limburg verscheen'. Zie: Pouls, 'Architectuur', 206. Zijn bewering dat deze bouwstijl 'meer dan elders in Nederland in Limburg te vinden is', komt niet tot uiting in de grafstijlen op de Roermondse begraafplaats. Een van de oorzaken daarvan is dat de *art nouveau* als grafstijl vaak in combinatie met of als element in andere grafstijlen wordt toegepast. Zie ook: Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 97.

¹⁷ Meyer-Woeller, *Grabmäler*, 87.

KAART 7.3 ART DECO-GRAFMONUMENTEN OP DE BEGRAAFPLAATS

Legenda:

donkerbruin: AD-grafmonumenten

lichtbruin: mAD-grafmonumenten

1930 verdringen. De enige grafstijl die verder fysiek opvalt – en haar hoogtepunt beleefde in de jaren 1920 – is de *Heimatkunst* en mengvormen daarvan met samen 9 procent. Zij kan worden gezien als het meest sprekende bewijs van stijlinvloed uit aangrenzende Duitse gebieden.¹⁸ De ‘Nieuwe Zakelijkheid’, een na de Eerste Wereldoorlog sterk opkomende grafstijl, komt in Roermond slechts een enkele keer voor, en dan als mengvorm. Het is mogelijk dat Roermondenaren weinig op hadden met de Nieuwe Zakelijkheid, een moderne stijl die door behoudende katholieken werd gebrandmerkt als ‘atheïstisch’.¹⁹ Het wijst erop dat stijlvernieuwing op de Roermondse begraafplaats laat kwam en bovendien in zeer geringe mate. In het rustige provinciestadje liep men niet voorop als het om vernieuwingsdrang ging.

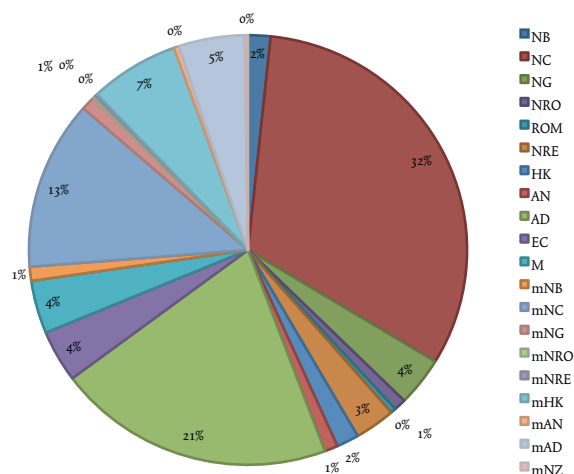
ROERMONDSE GRAFSTIJLEN IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

Er is maar weinig onderzoek naar grafstijlen op andere begraafplaatsen gedaan, waarmee het onderhavige kan worden vergeleken. Vovelle en Bertrand hebben aandacht besteed aan

¹⁸ Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 96. Ook in het negentiende-eeuwse Rijnland ontwikkelde de *Grabmalkunst* zich niet in regionale afzondering, maar was ze onderhevig aan achtereenvolgens Franse en Pruisische invloeden en invloeden uit het Duitse keizerrijk als geheel. Zie: Zacher, ‘Friedhofsanlagen und Grabmäler’, 422.

¹⁹ Pouls, ‘Architectuur’, 216.

GRAFIEK 7.1 PROCENTUELE VERDELING VAN DE GRAFSTIJLEN OP DE BEGRAAFPLAATS ‘NABIJ KAPEL IN ’T ZAND’, 1870-1940

grafstijlen in de Provence – op hun inventarisatiekaartjes was plaats voor *suggestions stylistiques* – maar cijfers daarover vermelden ze niet.²⁰ In Den Haag vond aan het einde van de jaren 1980 een soortgelijk onderzoek als het onderhavige plaats met andere doelen en van een veel bescheidener omvang,²¹ maar het is de moeite waard de resultaten te vergelijken. De percentages waarin de diverse grafstijlen op de Haagse en Roermondse begraafplaats tussen 1870 en 1940 voorkomen verschillen namelijk amper. Op beide begraafplaatsen is het neoclassicisme met afstand de overheersende stijl, terwijl in Den Haag net als in Roermond de neogotiek slechts een klein aandeel heeft.²² Op beide begraafplaatsen neemt het aandeel *art deco*-grafmonumenten aan het einde van de jaren 1920 fors toe, zij het dat zij in Roermond 21 procent uitmaken tegen 31 in Den Haag. Opvallend verschil is dat in de Haagse selectie relatief veel *art nouveau*-grafmonumenten voorkomen.²³

Op de gemeentelijke begraafplaats in het Belgische Temse bleek van 82 grafmonumenten 50 procent een eclectisch, 21 procent een neoclassicistisch, 11 procent een neogotisch, 2 procent een neoromaans en 6 procent een *art deco*-karakter te bezitten; 10 procent bleek ‘stijlloos’ te zijn.²⁴ Binnen de groep als eclectisch getypeerde grafmonumenten bevindt zich echter een groot aantal grafmonumenten dat in het onderhavige onderzoek zou zijn getypeerd als ‘mengvorm neoclassicistisch’ of *Heimatkunst*. Een herberekening leert dat in dat geval 46 procent van de geïnventariseerde graven getypeerd zou zijn als (overwegend) neo-

²⁰ Vovelle en Bertrand, *La ville des morts*, 155.

²¹ Van Dissel, *De Gemeentelijke Begraafplaats*. In dit onderzoek werd een ‘representatieve selectie’ bestaande uit 55 graven op de Haagse begraafplaats gedetailleerd beschreven.

²² De kracht van de neogotiek nam na 1900 snel af. Zie: Pouls, ‘Architectuur’, 204.

²³ Van Dissel, *De Gemeentelijke Begraafplaats*, 86-90. De percentages voor de grafstijlen die op de begraafplaatsen in respectievelijk Roermond en Den Haag het meest voorkomen staan als volgt tot elkaar in verhouding: neoclassicisme 33 : 27 procent, neogotiek 4 : 5 procent en *art deco* 21 : 31 procent. De cijfers uit het onderzoek van Van Dissel lijken te worden bevestigd door Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar, over de Haagse begraafplaatsen*. Ook zij bespreken echter slechts een selectie van ‘cultuurdragers en monumenten’ en trekken geen conclusies op basis van kwantitatief onderzoek.

²⁴ Depestel, *De gemeentelijke begraafplaats*, 145.

classicistisch en 10 procent als vallend onder de rustieke *Heimatkunst*. De percentages uit het Belgische onderzoek lijken daarmee sterk op de Roermondse resultaten, met dien verstande dat er op de begraafplaats in Temse relatief weinig *art deco*-grafmonumenten te vinden zijn. Het Belgische onderzoek betreft, net als in Den Haag, een klein aantal grafmonumenten en bevat bovendien monumenten die buiten de Roermondse onderzoeksperiode 1870-1940 vallen. Conclusies op basis van een vergelijking zijn dus slechts met enig voorbehoud te trekken.

VERBANDEN TUSSEN GRAFSTIJL EN RELIGIE, POLITIEKE VOORKEUR OF SOCIALE STATUS

Religie en grafstijl

Hierboven werd vastgesteld dat op de Roermondse begraafplaats het neoclassicisme dominant aanwezig is, een gegeven dat sterk contrasteert met de veronderstelling dat katholieken in het Rijnland kozen voor neogotische grafmonumenten om zich op die wijze te onderscheiden van andersdenkenden. Opvallend is wel dat de neogotiek in Roermond vrijwel afwezig is in de gedeelten van de begraafplaats waar joden en protestanten hun laatste rustplaats vonden. Blijkbaar viel die bij niet-katholieken niet in de smaak of werd die als 'katholieke stijl' zelfs bewust gemeden.²⁵ Op het protestantse deel van de begraafplaats komen slechts drie grafmonumenten voor die als neogotisch kunnen worden getypeerd. Moet het duidelijk neogotische hekwerk rond het graf van de familie Claus (1879) beschouwd worden als een 'foutje' of maakten deze industriëlen uit het Duitse Speyer juist een bewuste keuze?²⁶ Het lijkt er in ieder geval op dat de familie Claus volledig in de Roermondse samenleving was geïntegreerd en de neogotiek niet beschouwde als een met haar geloofsovertuiging strijdige stijl.²⁷ Ook het grafmonument van de protestantse militiecommissaris Van Gorkum (1880) kan worden getypeerd als neogotisch, maar hij was getrouwd met de katholieke jonkvrouwe Van Aefferden. Hun graven vormen één geheel, niet in de laatste plaats omdat ze elkaar over de scheidsmuur tussen het protestantse en katholieke deel van de begraafplaats de hand reiken.

Ook hier bevestigen uitzonderingen echter de regel: de neogotiek is op de Roermondse begraafplaats geen protestantse grafstijl. En ook Roermondse joden kozen voor een andere grafstijl. Op zowel het oude als het nieuwe joodse gedeelte van de begraafplaats is geen enkel neogotisch grafmonument te vinden. Voor het oude deel is dat gemakkelijk verklaarbaar. Het raakte vanaf 1857 – en mogelijk eerder – in onbruik, nog vóór de neogotiek zich in Roermond als grafstijl deed gelden. Maar ook op het nieuwe joodse deel kunnen geen spitsbogen en drie- of vierpassen worden aangetroffen. Het lijkt er sterk op dat de bestempeling tot stijl van het katholieke reveil de neogotiek tot een ongewenste stijl maakte voor

²⁵ Neogotische restauraties en nieuwbouw in dezelfde stijl wekten in de negentiende eeuw nogal wat wrevel onder protestanten en werden door hen vaak als 'paaps' betiteld. Dit zou ook van toepassing kunnen zijn geweest op neogotische grafmonumenten. Zie: Mathijssen, *Historiezucht*, 373.

²⁶ Hoewel onbewijsbaar is de gedachte dat de familie Claus misschien gecharmeerd was van Cuypers' neogotische restauratie van de deels romaanse Munsterkerk (1863-1890) – een kerk die veel leek op de grootste romaanse kerk ter wereld, de Dom in hun thuisstad Speyer – heel aantrekkelijk. Misschien werd ze ook wel geïnspireerd door de vroege, achttiende-eeuwse neogotiek van Horace Walpole in het anglicaanse Engeland, waaraan het hekwerk met zijn ranke vormen en sobere versiering sterk doet denken.

²⁷ Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 197.

Graf Claus (1879). Vreemde eend in de bijt? Foto: Max Wijnen.

protestanten en joden, terwijl katholieken er tegelijkertijd geen probleem mee hadden te kiezen uit het volledige scala aan grafstijlen. Over hun religieuze kleur kon immers geen misverstand ontstaan.

Op het protestantse en nieuwe joodse deel van de begraafplaats overheerst gedurende de onderzoeksperiode het neoclassicisme als grafstijl. Op het protestantse deel vormen neoclassicistische grafmonumenten, naast een groot percentage *art deco*-grafmonumenten, 53 procent van het geïnventariseerde bestand. Op het joodse deel is dat maar liefst 86 procent. Dit laatste percentage is deels te verklaren uit de joodse voorkeur voor grafmonumenten in de vorm van liggende grafplaten of staande stèles, matsewa's, vormen die *an sich* al heel klassiek zijn.²⁸ Protestanten en joden kozen dus vooral voor neoclassicistische grafmonumenten. Of de keuze daarvoor ook religieus gemotiveerd was, valt voor de Roermondse begraafplaats niet vast te stellen. Verondersteld mag worden dat de neogotiek voor niet-katholieken geen optie was, maar dat wil nog niet zeggen dat voor deze Roermondenaren neoclassicistische grafmonumenten een 'anti-keuze' waren.

Klerikaal en liberaal

Roermondse katholieken kozen weliswaar zowel voor neogotische als voor neoclassicistische grafmonumenten, maar katholieke Roermondenaren vormden geen homogene groep. Zij waren in de tweede helft van de negentiende eeuw politiek scherp verdeeld tussen liberalen en klerikalen. Dat roept de vraag op of zij wellicht ook op de begraafplaats politiek kleur bekenden door te kiezen voor een bepaalde grafstijl. Maakten zij op de begraafplaats

²⁸ Wallet, Zeeburg, 60-61; Drint, 'Stilte en lofzang', 96-102 en De Cock, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa*, 484.

een soort politiek statement door in de vormgeving van hun grafmonument uit te drukken tot welke groep of ‘partij’ zij zichzelf rekenden? Kozen zij die tijdens hun leven bekend stonden als klerikaal eerder voor een neogotisch grafmonument, de stijl van het katholieke reveil?²⁹ Zeker in de stad van tijdgenoot Pierre Cuypers, de Nederlandse voorvechter en architect van de neogotiek, zou die keuze niet verbazen. En was het ‘heidense en verlichte’ neoclassicisme dan de gebruikelijke grafstijl voor de Roermondse liberale katholieken, zoals het dat was voor hun joodse en protestantse medeburgers?³⁰

Het conflict tussen klerikalen en (katholiek-)liberalen hield Roermond in de jaren 1870 stevig in zijn greep.³¹ Op basis van de literatuur over dit conflict en andere bronnen kon een aantal Roermondse enen wier graven nog herkenbaar op de begraafplaats aanwezig zijn worden betiteld als liberaal of klerikaal. Daarop werd vastgesteld door welke stijl hun grafmonumenten zich kenmerken (zie bijlage vii). Ook de ligging van de betreffende graven ten opzichte van het centrum van de begraafplaats, de Bisschoppenkapel, werd onderzocht. Het is denkbaar dat een liberaal na zijn dood niet zo nodig in de directe nabijheid van deze kapel begraven wilde worden, en dat een klerikaal gevoeliger was voor zo’n plek als laatste rustplaats.

Uit dit onderzoek blijkt tegen de verwachting in dat als liberaal bekend staande katholieke Roermondse enen iets vaker onder een neogotisch grafmonument werden begraven dan hun klerikale stadgenoten, die juist vaker rustten in een neoclassicistisch graf. Blijkbaar werd de neogotiek in Roermond door klerikalen niet gezien als de katholieke grafstijl bij uitstek. Wat voor de bouwkunst gold, deed dat blijkbaar niet voor grafstijlen.³² De keuze van de klerikalen week daarmee niet af van die van de Roermondse enen in het algemeen en het rooms-katholieke deel ervan in het bijzonder. Ook bij hen was het neoclassicisme met afstand de meest voorkomende grafstijl. Net als de andere Roermondse katholieken beschouwden de klerikalen het neoclassicisme dus niet als een ‘heidense’ of protestantse stijl. Dat is ook vastgesteld voor de begraafplaats van Spa: ‘Zelfs van notoire katholieke gezagsdragers zijn de tomben klassiek en wordt het kruis vervangen door een gesluisde urne of het ontbreekt gewoon. Dit hoeft ons ook niet te verwonderen. In Spa kwam de *beau monde* samen en was er ruimte voor andere ideeën en geloofsuitingen’.³³ Zorgde de kleine, niet uit Limburg afkomstige protestantse elite, onmiskenbaar deel van de stedelijke *beau monde*, samen met haar liberaal-katholieke stadgenoten in het negentiende-eeuwse Roermond voor een liberale wind, die ook over de begraafplaats waaide? In tegenstelling tot hun Rijnlandse burens hoefden Roermondse enen niet het gevoel te hebben bestuurd te worden door een protestantse minderheid, waartegen een vorm van verzet – zoals door Stöcker verondersteld in de vorm van de keuze voor een bepaalde grafstijl – geboden was. Het negentiende-eeuwse Roermond was zo uitgesproken katholiek dat de behoefte om zich als zodanig te

²⁹ Pouls, ‘Architectuur’, 200–201.

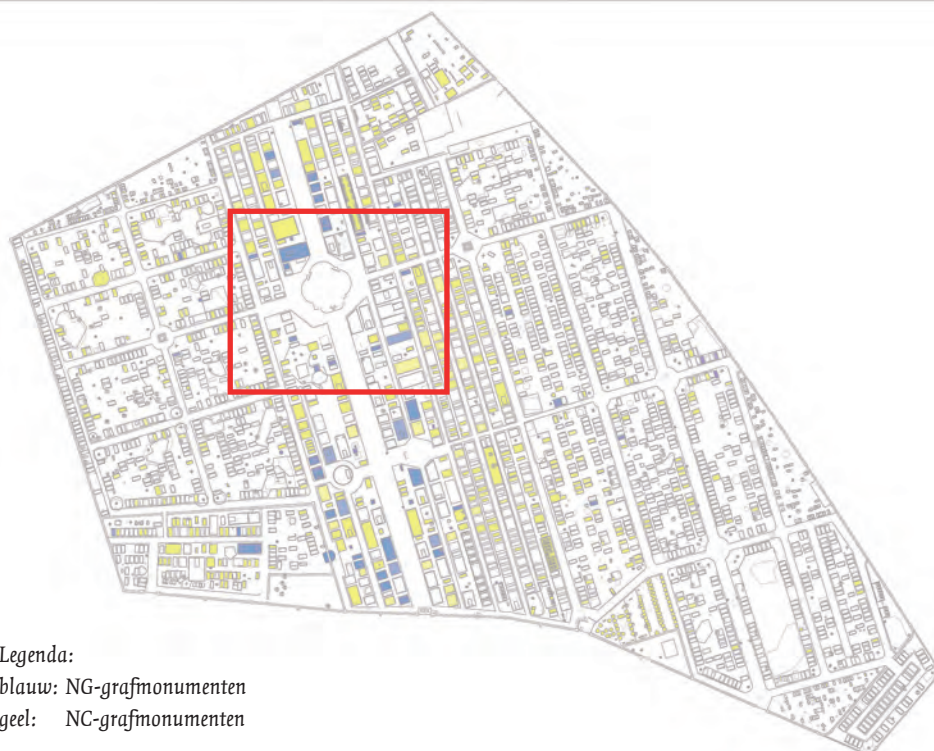
³⁰ Stöcker, *Die letzten Räume*, 229.

³¹ De Roermondse enen die in de jaren 1870 werden getypeerd als ‘liberaal’ waren voor het grootste deel liberaal-katholiek, aangevuld met een kleine, niet uit Limburg afkomstige protestantse elite. Zie: Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 52. Rechtbankpresident Oscar Beerenbroek nam in 1899, terwijl hij een uitgesproken liberaal was, wel deel aan een commissie die geld inzamelde voor een gouden bisschopskruis met ketting om de nieuwe bisschop-opvolger Drehmanns te feliciteren met zijn bisschopswijding. Zie: Berkvens, Van der Bruggen en Magnée, *Rechtspraak in Roermond*, 162–163 en Maas- en Roerbode, 4 juli 1899. De scheidslijnen tussen liberalen en klerikalen waren dus in de dagelijkse Roermondse praktijk vaak minder scherp dan in de theorie; ze konden door huwelijken of vriendschapsbanden vervagen. Bovendien speelde wellicht ook bij liberalen naarmate ze ouder werden het katholieke geloof een belangrijker rol in hun leven.

³² Pouls, ‘Architectuur’, 200–201.

³³ Rymenans, ‘De begraafplaats van Spaloumont’, 15.

KAART 7.4 DE LIGGING VAN NEOCLASSICISTISCHE EN NEOGOTISCHE GRAFMONUMENTEN ROND DE BISSCHOPPENKAPEL

Legenda:

blauw: NG-grafmonumenten

geel: NC-grafmonumenten

manifesteren op de begraafplaats ontbrak.³⁴

Er was evenmin een opvallend verschil in de ligging van de graven van klerikalen en liberalen ten opzichte van de Bisschoppenkapel. In de directe nabijheid van de kapel bevonden zich van beide groepen ongeveer evenveel graven. De desbetreffende liberalen hadden er kennelijk geen bezwaar tegen om na hun dood begraven te worden in de nabijheid van de bisschop, de grote inspirator van de klerikalen, die hen tijdens hun leven te vuur en te zwaard had bestreden. Zeer waarschijnlijk wilden óók zij juist in de nabijheid van de Bisschoppenkapel worden begraven vanwege het duidelijk statusverhogende karakter van die locatie. De grafplaatsen grenzend aan de kapel waren beperkt in aantal en in 1858 vrijwel meteen 'uitverkocht', hetgeen als treffend bewijs kan gelden voor de gewildheid ervan. Bovendien werden er nogal wat hogere geestelijken rond de kapel begraven, waardoor het aantal grafplaatsen voor leken op die locatie nog verder werd beperkt. Slechts enkelen werden direct grenzend aan de kapel voor de overleden bisschoppen begraven. Pierre Cuypers was in 1921 een van hen.

Het conflict tussen klerikalen en liberalen liet op de Roermondse dodenakker dus geen sporen na. Zij werden in gelijke mate onder een neogotisch grafmonument begraven. Kle-

³⁴ Zie over de nadrukkelijke katholieciteit van de stad onder meer Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*; Nissen, 'Jacob Hiegentlich' en Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 381-413.

rikalen zagen het neoclassicisme niet als een ‘heidense’ of protestantse stijl en werden niet vaker dan liberalen begraven in de nabijheid van de Bisschoppenkapel. De directe omgeving van deze kapel kan ook niet worden beschouwd als het exclusieve terrein van één bepaalde grafstijl (zie kaart 7.4). Hoewel niet vastgesteld kan worden in hoeverre de graflocatie het gevolg was van een bewuste keuze en overledenen vaak werden bijgezet in een reeds bestaand familiegraf, kan worden geconcludeerd dat de politieke dimensie, die Stöcker en Meyer-Woeller in het Rijnlandse begraven zien, in Roermond ontbrak. Bij het begraven op de Roermondse begraafplaats, dat wil zeggen bij de al dan niet bewuste keuze voor grafstijl en -locatie, speelden praktische motieven, zoals de beschikbaarheid van een geschikte locatie, een grotere rol dan religieuze en politieke overwegingen.³⁵ Het is een conclusie die Stöckers veronderstelling over de neogotiek als grafstijl in het Rijnland ter discussie stelt en uitgebreid onderzoek op begraafplaatsen in dat gebied wenselijk maakt.

Sociale status en grafstijl

In hoofdstuk 4 is beschreven dat de sociale verschillen in beroeps- en inkomensstatus in de stad Roermond ook in de klassenindeling op de begraafplaats tot uiting kwamen. Zijn die verschillen ook in de keuze voor een bepaalde grafstijl herkenbaar? Gekeken werd naar de nog bestaande grafmonumenten uit de steekjaren 1880, 1895, 1913 en 1930. Komt een bepaalde grafstijl vaker voor in de ene begraafklasse dan in de andere, of vaker bij de ene beroepsklasse dan bij de andere? Om te onderzoeken of er bewust werd gekozen voor een bepaalde grafstijl, werd ‘ingezoomd’ op de grafmonumenten uit de steekjaren die werden opgericht in het jaar dat de begravene in kwestie overleed. Anders gezegd: op de grafmonumenten waarvan het ‘bouwjaar’ gelijk is aan het overlijdensjaar van degene die eronder is begraven. Aangenomen mag worden dat er bij deze grafmonumenten sprake zou kunnen zijn geweest van een bewuste keuze voor een bepaalde grafstijl, door de begravene zelf tijdens het leven, dan wel door diens nabestaanden, al dan niet na tijdig overleg met hun familielid. Hoewel het aantal overgebleven grafmonumenten klein is, wijst het weinige ‘fysieke materiaal’ uit de steekjaren niet op een verband tussen begraafklasse en beroepsgroep (als indicaties voor de positie in de sociale stratificatie) enerzijds en de keuze voor een bepaalde grafstijl anderzijds. Het spreekt vanzelf dat vooral begravenen uit de bovenste helft van de beroepshiërarchie een duurzaam grafmonument kregen, maar in 1913 en 1930 gold dit meer en meer ook voor begravenen uit wat lager geclassificeerde beroepsgroepen. Ook in deze steekjaren is er echter geen verband tussen grafstijl en beroepsgroep.

CONCLUSIE

Zoals in het vorige hoofdstuk geconstateerd werd, was het neoclassicisme in de periode 1870-1940 op de Roermondse begraafplaats de overheersende grafstijl. Pas aan het einde van de onderzoeksperiode, in de tweede helft van de jaren 1930, nemen grafmonumenten

³⁵ Locaties aan ‘rotondes’ of ‘rondpunten’ en langs de bredere hoofdpaden waren op negentiende-eeuwse begraafplaatsen in het algemeen zeer gewild. Zie bijvoorbeeld: Billiet, *Het funerair oeuvre*, 21-22, 73, 80, 91-92, 118 en 132.

met een *art deco*-karakter die rol over. Daarmee wijkt het beeld op de Roermondse begraafplaats niet af van dat op de dodenakkers in de onderhavige tijdspanne in Noordwest-Europa en aan de noordoostkust van de Verenigde Staten. Het schaarse Nederlandse en Belgische onderzoek vertoont bovendien treffende gelijkenis met de Roermondse resultaten. De neogotiek is kwantitatief in veel geringere mate op de begraafplaats aanwezig dan wellicht verwacht zou mogen worden in 'de stad van Cuypers'. Dat neemt niet weg dat deze grafstijl op het eerste klasse-gedeelte van het katholieke deel van de begraafplaats sterk opvalt. De neogotiek valt echter ook op door afwezigheid; op het protestantse en de beide joodse gedeelten van de begraafplaats wordt zij slechts in een enkel geval aangetroffen, waardoor het vermoeden ontstaat dat deze grafstijl door niet-katholieken werd genegeerd of bewust gemeden als zijnde katholiek-kerkelijk. Dat betekent overigens niet automatisch dat neoclassicisme voor hen een anti-keuze was.

Op het katholieke deel van de begraafplaats komt men naast het overheersende neoclassicisme een diversiteit aan grafstijlen tegen. Anders dan voor het Duitse Rijnland werd verondersteld, profileerden de Roermondse katholieken zich niet door de keuze voor een bepaalde grafstijl. Dat roept de vraag op in hoeverre de voor het Rijnland veronderstelde neogotische stijlvoorkeur van katholieken daar in de begraafpraktijk wel werd nagevolgd. Om dat vast te stellen is onderzoek op de Rijnlandse begraafplaatsen volgens de hier toegepaste methode noodzakelijk. Zolang dat niet heeft plaatsgevonden, is elke uitspraak over religieuze stijlvoorkeuren van de Rijnlandse katholieken op drijfzand gebaseerd.

Ook Roermondse klerikalen en liberalen kozen tijdens en na de politieke strijd in de jaren 1870 niet voor afwijkende grafstijlen. Klerikalen werden bovendien niet vaker in de nabijheid van de Bisschoppenkapel begraven dan hun politieke tegenstanders. Religieuze en politieke motieven waren blijkbaar niet bepalend voor het uiterlijk en de locatie van een laatste rustplaats. Onderzoek naar het verband tussen de grafstijl en de sociale positie van de begravenen in de vier steekjaren toonde evenmin een verband. Eerder is vastgesteld dat sociale motieven wel een rol speelden bij de keuze voor een graflocatie, maar dat was blijkbaar niet het geval als het om het uiterlijk van een grafmonument ging. Sociale status kon wel worden uitgedrukt in de grootte daarvan. 'Eeuwigdurende' familiegraven of graven met een lange huurtermijn zorgden voor een langdurige bevestiging van die status na de dood. Opvallen was daarbij het sleutelwoord, een gegeven dat in de literatuur over begraafplaatsen, zeker die uit de negentiende en vroege twintigste eeuw, telkens terugkeert.³⁶ Dat verklaart ook waarom een graf in de buurt van de Bisschoppenkapel in het centrum van de begraafplaats zo gewild was, ook bij liberale katholieken. In dat opzicht vormt de begraafplaats géén microkosmos van de Roermondse samenleving; nabijheid ná de dood weerspiegelt hier geen nabijheid in het leven.

³⁶ Kamphuis, *De stad en de dood*, 36, 49 en 60; Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar*, 38; Sörries, *Ruhe sanft*, 177-179; Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 84; Denk en Ziesemer, *Der Bürgerliche Tod*, 78; Meyer-Woeller, *Grabmäler*, 49-50; Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler', 433; Macgill, *A spectacle of the respectable?*, 17-18; Barnard, *To prove I'm not forgot*, 9; Lassère, *Villes et cimetières*, 281-299; De Cock, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa*, 314-315; Mytum, *Mortuary monuments*, 49-54.

Conclusie: de begraafplaats als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’

In de internationale wetenschappelijke literatuur over begraafcultuur bestaat consensus over het ‘spiegelkarakter’ van negentiende- en begin twintigste-eeuwse begraafplaatsen. Begraafplaatsen zouden een ‘spiegel’ zijn van de samenleving waarvoor ze als dodenakker dienden, een ‘microkosmos’ van de levende stad. De term ‘necropool’ verwijst, al dan niet bewust, naar deze typering. Voor dit proefschrift is op basis van een concreet voorbeeld, de Roermondse begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’, onderzocht in hoeverre de typering van de begraafplaats als ‘spiegel’ terecht is.

In het tweede hoofdstuk werd vastgesteld dat verschillen in rituelen rond begraven in de christelijke begraafcultuur al vroeg voorkwamen. Het gebruik van begraving *ad sanctos* leidde tot verschillende graflocaties voor aanzienlijke en minder aanzienlijke gelovigen. In de ligging van laatste rustplaatsen ten opzichte van martelaren en elkaar weerspiegelde zich zo al vanaf de vroege Middeleeuwen de sociale structuur van christelijke samenlevingen. De verplaatsing van kerkhoven uit het centrum van steden die na de Reformatie, maar vooral vanaf het einde van de achttiende eeuw haar beslag kreeg, maakte geen einde aan de verschillen in begraven. Integendeel: hoewel verlichtingsideeën het gelijkheidsideaal ook op begraafplaatsen beoogden te verwezenlijken, werden negentiende-eeuwse begraafplaatsen het toneel van burgerlijk zelfbewustzijn en statusvertoon. De Roermondse begraafplaats was daarop allesbehalve een uitzondering. Vanaf 1857-1858 bestond er een verschil tussen huur- en koopgraven, vanaf 1870 een indeling in drie begraafklassen. Sociale verschillen tussen mensen konden op die wijze worden geformaliseerd. Een graf in de eerste begraafklasse en dichtbij de Bisschoppenkapel in het centrum van de begraafplaats was gewild. Bronnen zoals de gemeenteraadsnotulen, de begraafregisters, gegevens over de verkoop van grafruimten en onderzoek op de begraafplaats zelf tonen aan dat de Roermondse ‘burger’ graag begraven werd bij de mensen in wier kringen hij ook bij leven had verkeerd. De Roermondenaren die daarvoor niet de financiële middelen hadden, bleef de keuze voor een huurgraf, niet zelden een gratis graf in de begraafklasse ‘III onvermogen’ of – later – IV. De Roermondse begraafplaats leent zich daarom uitstekend voor een onderzoek naar het ‘spiegelkarakter’ van negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse begraafplaatsen.

CLASSIFICATIE

In het vierde hoofdstuk stond de vraag centraal in hoeverre de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ in sociaal opzicht kan worden gezien als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’ van de Roermondse samenleving. Steekproeven met als belangrijkste bron de begraafregisters uit de

periode 1870-1940 lieten zien dat er een duidelijk verband bestond tussen de geclassificeerde begraafplaats op de begraafplaats en de diverse HISCO-beroepsklassen. In de hoogste begraafklasse werd in het steekjaar 1880 onmiskenbaar de stedelijke elite begraven, terwijl in de laagste begraafklasse 'III onvermogen' het grootste deel van de begravenen afkomstig was uit de beroepsklasse van laag- en ongeschoolde *manual workers*. De Roermondse sociale structuur werd aan het einde van de negentiende eeuw overduidelijk weerspiegeld in de geclassificeerde begraafplaats, een conclusie die de beweringen in de wetenschappelijke literatuur over het 'spiegelkarakter' van begraafplaatsen op niet mis te verstane wijze ondersteunt. De begraafplaats was een 'microkosmos' van de stedelijke samenleving, zelfs op zulke wijze dat bepaalde Roermondse straten op de begraafplaats 'gelokaliseerd' kunnen worden. De bewoners van de chique Swalmerstraat en Boulevard rusten – soms letterlijk – naast hun burens in de straat op het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats. In begraafklasse III vonden relatief veel bewoners van de Kruissherenstraat en de Begijnhofstraat hun laatste rustplaats. Van de begravenen uit de Kruissherenstraat was tijdens het steekjaar 1895 90 procent zuigeling. Hoewel velen van hen slechts een houten kruisje of geen grafteken kregen en hun graf op de begraafplaats dus niet meer herkenbaar aanwezig is, verraden de begraafregisters de beroerde omstandigheden waaronder men destijds in deze straat moet hebben geleefd. Uit de Roermondse necropool rijst zo het beeld op van de stad Roermond en het leven in haar sociaal sterke en zwakkere straten aan het einde van de negentiende eeuw.

De verandering in de sociale structuur van de stad gedurende de onderzoeksperiode kon eveneens worden afgelezen uit de begraafregisters. Middenstanders of winkeliers en andere vertegenwoordigers van de middengroepen wonnen aan belang, een ontwikkeling die zich vertaalde naar het vanuit een tamelijk statische situatie in 1880 geleidelijk 'langs de begraafadder omhoogklimmen' van deze groep. Gedurende de periode 1870-1940 nam het belang van Roermond als regionaal verzorgingscentrum, als winkelstad, gestaag toe. Steeds meer Roermondse uit de middengroep – en vanaf het tweede decennium van de twintigste eeuw ook uit lagere beroepsklassen – zochten en vonden een graf in met name de tweede begraafklasse. Zij konden dat niet alleen betalen, maar wilden het ook; de onderzoeksresultaten weerspiegelen óók het streven naar een graf in een duurder begraafklasse. Veel van deze graven in begraafklasse II zijn nog zichtbaar aanwezig en vormen het fysieke bewijs voor de bewering dat de Roermondse begraafplaats ook in dit opzicht kan worden beschouwd als 'microkosmos van de Roermondse maatschappij'.

Alleen het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats was tegen het einde van de onderzoeksperiode, in het steekjaar 1930, een 'stenen archief' geworden. Ook dit gedeelte was in toenemende mate bereikbaar voor Roermondse uit de lagere beroepsklassen en, in het licht van de vraagstelling van dit proefschrift belangrijker, de laatste rustplaats van steeds meer mensen die niet in Roermond geboren waren of geleefd hadden. Vanwege hun permanente karakter weerspiegelden de 'eeuwigdurende' familiegraven die – na 1858 en grotendeels vóór 1900 – waren aangelegd de veranderende sociale verhoudingen in de stad veel minder. Dit laat echter onverlet dat het 'spiegelkarakter' van de begraafplaats kon worden aangetoond door classificatie (begraafklassen) en sociale stratificatie (HISCO-beroepsgroepen) met elkaar in verband te brengen.

RITUELEN

Stond in het vierde hoofdstuk de begraafplaats centraal, in het vijfde cultureel-religieuze hoofdstuk werden de Roermondse rituelen rond overlijden en begraven onderzocht. De *rites de passage* die gereconstrueerd konden worden en verbonden met de steekgegevens uit het voorgaande hoofdstuk laten het beeld zien van een stad waarin doden niet op gelijke wijze werden behandeld. Emile Seipgens sprak rake woorden in zijn gedicht 'Et geldj'. Sociale verschillen tussen Roermondenaren kwamen tot uiting in een serie rituelen die begon met de aangifte van het overlijden en eindigde met missen voor het zielenheil van de overledene. De Roermondse bovenlaag, grofweg de groep die de hoogste vier HISCO-beroeps categorieën bevolkte, maakte vooral gebruik van de meer publieke rituelen in de liminale periode: overlijdensberichten in de lokale kranten, de begrafenisstoet en de drukbezochte begrafenis- en uitvaartdiensten in de Roermondse kerken. Met name de begrafenisstoet bevestigde voor alle betrokkenen de bestaande maatschappelijke verhoudingen. De toeschouwers kregen als het ware een spiegel van de stedelijke orde voorgehouden. Er bestond een evenredig en systematisch verband tussen de begraafklasse op de begraafplaats en de klasse van de begrafenis- of uitvaartdienst. En dat werd niet alleen duidelijk uit de illustratieve casus van Louis Geradts. Statusbewustzijn werd door een herkenbare groep Roermondenaren tot uitdrukking gebracht in een overlijdensaangifte door twee officiële aansprekers, in een overlijdensbericht in de krant, in een langduriger opbaren van de overledene, een duurder begrafenisdienst, een duurder grafen in (meer) missen voor het zielenheil. De helft of meer van de uitvaarten – in 1895 zelfs 75 en in 1930 67 procent – vond in de vier steekjaren telkens plaats voor overledenen uit de hoogste HISCO-beroepsklasse.

Missen voor het zielenheil via fundaties waren nog duidelijker weggelegd voor Roermondenaren uit de hoogste beroepsklasse, sterker, voor een kleine groep Roermondenaren, deel uitmakend van de plaatselijke elite. Voor het zielenheil van het overgrote deel van de Roermondse bevolking werd niet openlijk gebeden. De rituelen rond dood en begraven kunnen, net als de begraafplaats, zonder enig voorbehoud worden beschouwd als een 'spiegel' van de Roermondse samenleving gedurende de onderzoeksperiode. Het gedicht van Seipgens is een zeldzame en welkome verbreking van wat Michel Vovelle de *histoire du silence* heeft genoemd, maar vormt geen noodzakelijk bewijs voor de bewering dat niet alle Roermondenaren op dezelfde wijze naar het paradijs werden geleid; de Roermondse *rites de passage* tussen 1870 en 1940 spreken klare taal. De conclusies op basis van de steekproeven voor het vierde hoofdstuk worden daarenboven krachtig onderschreven door de vaststelling in het erop volgende hoofdstuk dat, net als bij het begraven in klassen op de begraafplaats, gedurende de onderzoeksperiode ook meer en meer werd gekozen voor duurder begrafenisdiensten. Classificatie werkte als een spiegel, zowel op de begraafplaats als in de kerk.

GRAFMONUMENTEN

Het omvangrijke veldonderzoek naar grafmonumenten en hun stijlen op de Roermondse begraafplaats voor het zesde en zevende hoofdstuk toonde aan dat zij een diversiteit aan kunststijlen herbergt, maar dat het neoclassicisme gedurende de periode 1870-1940 de

overheersende grafstijl was. Het beeld dat de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' laat zien, komt overeen met wat eerdere onderzoekers vaststelden voor begraafplaatsen in dezelfde periode in Noordwest-Europa en aan de noordoostkust van de Verenigde Staten. Het gegeven dat voorvechter van de neogotiek Pierre Cuypers in 'zijn' stad betrokken was bij de eerste uitbreiding van de begraafplaats in 1857-1858, is aan de grafstijlen op de begraafplaats niet herkenbaar. De neogotiek behelst er slechts 4 procent van de grafstijlen en weerspiegelt daarmee bepaald geen invloed van de Roermondse bouwheer. Het laat de houding van de Roermondse kerk zien, die hun katholiciteit niet hoefden te bewijzen door de keuze voor neogotische grafmonumenten. Het onderzoek voor dit proefschrift toont aan dat beweringen over een dergelijke keuze in eerder onderzoek naar begraafcultuur in het Rijnland op zijn minst twijfelachtig zijn. Die conclusie wordt bevestigd door het eveneens uit dit onderzoek voortkomende gegeven dat Roermondse klerikalen en liberalen aan het einde van de negentiende eeuw noch voor van elkaar afwijkende grafstijlen kozen, noch dichter dan de ander bij de Bisschoppenkapel werden begraven. Religieuze en politieke motieven waren niet bepalend voor de keuze van grafstijl en -locatie. Ook een verband tussen de sociale positie van de overledene – op basis van de HISCO-beroepsklassen – en grafstijl kon niet worden aangetoond.

Het 'spiegelkarakter' van de Roermondse begraafplaats kwam dus duidelijk niet tot uitdrukking in de keuze van grafstijlen. Sociale motieven speelden slechts een rol bij het kiezen van een graflocatie, een op de begraafplaats zichtbare, door de Roermondse bronnen schaars maar in de literatuur breed ondersteunde constatering. Een bij voorkeur groot graf(monument) op een zichtlocatie, in de Roermondse situatie aan de hoofdallee of in de directe nabijheid van de Bisschoppenkapel, was uiterst gewild, los van politieke voorkeur of de mate van katholiciteit. In dat opzicht vormt de begraafplaats geen 'spiegel' of 'microkosmos'; verschillen van inzicht tijdens het leven leidden onder de Roermondse bevolking – vrijwel volledig katholiek – niet tot verschillen in grafstijl of -locatie. De kleine protestantse en joodse bevolkingsgroepen hadden elk hun eigen gedeelte op de begraafplaats en lijkten de neogotiek als grafstijl gemeden te hebben. Dat hun overwegende keuze voor het neoclassicisme een anti-keuze was, staat echter niet vast.

Was de Roermondse begraafplaats dan vanuit de kunsthistorische invalshoek gezien geen 'spiegel' van de Roermondse samenleving? Het onderzoek naar een klein aantal graven die werden beschreven als voorbeeld van de diverse grafstijlen bracht aan het licht dat Roermondse kunstenaars en vaklui verantwoordelijk waren voor het maken van een deel van deze grafmonumenten. In enkele gevallen was er zelfs sprake van een volledig Roermondse coproductie. En dat verbaast niet: Roermond was in de periode 1870-1940 een centrum van (kerkelijke) kunstnijverheid dat in Nederland nauwelijks gelijken kende, een gegeven dat mede te danken was aan de katalyserende rol van Pierre Cuypers en zijn kunstwerkplaatsen. Hoewel verder onderzoek naar de activiteiten van Roermondse kunstenaars en vaklui op de begraafplaats gewenst is, kan gesteld worden dat de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in dat opzicht een 'microkosmos' van de Roermondse samenleving was.

SPIEGEL EN MICROKOSMOS

Lynn Macgill constateerde in 2009 dat tot dan toe geen wetenschapper had geprobeerd het veronderstelde ‘spiegelkarakter’ van begraafplaatsen te onderzoeken, iets dat volgens haar wel zou moeten gebeuren.¹ Dit proefschrift is een antwoord op haar oproep. Het ervoor verrichte onderzoek toont aan dat de Roermondse begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ – in ieder geval tijdens de periode 1870-1940 – prima pastte in het in de literatuur veronderstelde karakter van de negentiende-, vroeg twintigste-eeuwse begraafplaats als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’. Gedeeltelijk zichtbaar tot op de dag van vandaag, gedeeltelijk via een reconstructie met behulp van de begraafregisters kon worden vastgesteld dat sociale verschillen na de dood op de Roermondse begraafplaats duidelijk zichtbaar bleven. Aan Jacobus Craandijks uitspraak dat daar ‘allen gelijk worden’ mag op basis van dit onderzoek op zijn hoogst een symbolische betekenis worden toegekend.

In het onderzoek voor dit proefschrift werden de begraafplaats en de begraafcultuur gebruikt om een beeld op te roepen van de samenleving die Roermond gedurende de onderzoeksperiode was: een provinciestad waar men niet voorop liep als het om vernieuwing ging, waar het katholicisme zo diep geworteld was dat je na je dood niet hoefde te bewijzen dat je katholiek was, maar waar de gemeente en de kerk tegelijkertijd door begraafklassen op de begraafplaats en in geclassificeerde begrafenisdiensten, uitvaarten en missen voor het zielenheil sociale verschillen tussen Roermondse inwoners mee in stand hielpen houden. Het was een stad waarin de standsbewuste, statusgevoelige inwoner alle kans kreeg zijn sociale positie te etaleren en te onderstrepen, niet in de laatste plaats in de rituelen na het overlijden of op de begraafplaats. Deze studie onderstreept het beeld in de literatuur over Roermond. Nissen en Van der Bruggens ‘standenstad met een “proletarische achterhoede”’ is zeker ook, hoewel anno 2016 niet meer volledig zichtbaar, te vinden op de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’. De spiegel is beschadigd door de tand des tijds, maar heeft zijn karakter niet verloren.

1 Macgill, *A spectacle of the respectable*, 55.

Bijlagen

BIJLAGE I 'HISTORICAL INTERNATIONAL STANDARD CLASSIFICATION OF OCCUPATIONS'

De 'Historical International Standard Classification of Occupations', hierna kortweg 'HISCO' genoemd, werd in 2002 gepresenteerd en is sindsdien als stratificatiemodel steeds breder en internationaal toegepast. Hoofddoel ervan is het vergemakkelijken van internationale vergelijkingen tussen onderzoeken van economische, sociale en historische aard.¹ De HISCO bestaat uit twaalf beroeps-categorieën. Bij de eerste vijf beroeps-categorieën betreft het *non-manual workers*, bij de beroeps-categorieën zes tot en met twaalf *manual workers*. De twee zo ontstane hoofdgroepen worden elk weer verdeeld in vier subgroepen, bestaande uit achtereenvolgens *higher*, *medium*, *lower* en *unskilled workers*. Hoewel op grond van de benamingen voor de subgroepen gemakkelijk de indruk zou kunnen ontstaan dat het hier gaat om een stratificatiemodel slechts bedoeld voor 'arbeiders', is HISCO – getuige het erin opgenomen begrip *occupations* – veel breder: het is een stratificatiemodel voor 'beroepen'.

Om de interpretatie en de weergave van de onderzoeksresultaten te vereenvoudigen, is ervoor gekozen de twaalf beroeps-categorieën in te delen in vier sociale groepen: groep 1 bestaat uit de beroeps-categorieën 1 tot en met 4 (*higher* en *medium skilled non-manual workers*). Groep 2 bestaat uit beroeps-categorie 5 (*lower* en *unskilled non-manual workers*). Groep 3 bevat de beroeps-categorieën 6, 7 en 8 (*higher* en *medium skilled manual workers*) en groep 4 tenslotte de beroeps-categorieën 9 tot en met 12 (*lower* en *unskilled manual workers*). De vraag of het beroep in kwestie voornamelijk uit 'handarbeid' bestond en de mate van geschooldheid die eraan verbonden was, vormen dus de belangrijkste indelingscriteria. Het leeuwendeel van de begravenen uit de vier steekjaren, in totaal 804, kreeg een beroeps-categorienummer (1 t/m 12) dat hen uiteindelijk deed belanden in een van de vier hierboven genoemde sociale groepen. Het spreekt voor zich dat de sociale status van de begravenen afneemt, naarmate zijn groepsnummer (1 t/m 4) hoger is. De door de auteur gehanteerde HISCO-onderzoeksindeling is samengevat in tabel BI.1.

TABEL BI.1 VEREENVOUDIGDE INDELING VAN DE HISCO BEROEPENCLASSIFICATIE

non-manual /manual	skill	HISCO-beroeps-categorie (Van Leeuwen e.a.)	HISCO-groepen (vereenvoudigd, Heemels)	benaming in tekst (Heemels)
non-manual	higher skilled	1, 2	1	hoogste beroeps-klasse
non-manual	medium skilled	3, 4	1	idem
non-manual	lower skilled	5	2	middenklasse
non-manual	unskilled	–	–	idem
manual	higher skilled	–	–	idem
manual	medium skilled	6, 7, 8	3	idem
manual	lower skilled	9, 10	4	laagste beroeps-klasse
manual	unskilled	11, 12	4	idem

1 Van Leeuwen, Maas en Miles, *HISCO*, 9.

In drie gevallen was het moeilijk begravenen onder te brengen in een HISCO-beroepscategorie (en dus in de vereenvoudigde HISCO-groepen): 1) 'renteniers', 2) personen getypeerd als zijnde 'zonder beroep' en 3) personen van wie geen beroepstitel achterhaald kon worden. Besloten werd – in afwijking van de oorspronkelijke HISCO-indeling – de 'renteniers' in te delen in HISCO-beroepscategorie I aangezien zij tot de financiële elite behoorden en in het algemeen het daarbij behorende aanzien genoten zullen hebben. De personen met slechts de typering 'z.b.' en zij van wie geen beroepstitel achterhaald kon worden, zijn niet meegerekend bij de intra-klassikale beroepssamenstelling. Het centrale indelingscriterium, de beroepstitel ontbreekt immers in hun geval. In tabel BI.2 is te zien hoe groot de niet meegerekende percentages per begraafklasse per steekjaar zijn.

TABEL BI.2 HET AANDEEL VAN BEGRAVENEN ZONDER BEROEP PER STEEKJAAR EN BEGRAAFKLASSE

jaar / begraafklasse	'z.b.' (%)	geen beroepstitel (%)	n (totale populatie)
1880-I	–	8	12
1880-II	9	–	23
1880-III	3	4	74
1880-III onv	5	2	107
1895-I	8	–	24
1895-II	21	2	47
1895-III	8	–	97
1895-III onv	7	2	45
1913-I	13	–	16
1913-II	7	2	55
1913-III	5	–	38
1913-IV	7	2	87
1930-I	4	5	23
1930-II	7	4	54
1930-III	4	14	65
1930-IV	4	–	29

Om de lezer een indruk te geven van de concrete beroepen achter de nummers zijn in tabel BI.3 in alfabetische volgorde 1) alle verwerkte Roermondse beroepstitels, 2) hun oorspronkelijke HISCO-beroepscategorienummer, 3) hun nummer volgens de door de auteur gehanteerde vereenvoudigde HISCO-groepsindeling en 4) de aantallen waarin de beroepstitels voorkomen in de vier steekjaren weergegeven.

TABEL BI.3 DE BEROEPEN VAN DE BEGRAVENEN, DE CLASSIFICATIE VOLGENS HISCO, EN HUN AANTAL PER STEEKJAAR

beroepstitel	HISCO-beroepsgroep-nummer	nummer vereenvoudigde HISCO onderzoeksindeling ('Hv')	aantal 1880	aantal 1895	aantal 1913	aantal 1930
ambtenaar	05	2	–	1	1	–
ambtenaar L.T.M.	09	4	–	–	–	2
ambtenaar openb. min.	05	2	–	1	–	1
aannemer	03	1	1	1	–	–
akkerbouwer	08	3	–	2	–	–

beroepstitel	HISCO-beroepsgroep-nummer	nummer vereenvoudigde HISCO onderzoeksindeling ('Hv')	aantal 1880	aantal 1895	aantal 1913	aantal 1930
akkerman	08	3	4	—	—	—
apotheker	02	1	1	—	—	1
apotheekbediende	04	1	1	—	—	—
arbeider	11	4	12	7	9	8
architect	02	1	—	—	1	—
arts	02	1	—	—	—	1
azijnmaker	09	4	—	—	1	—
bakker	07	3	—	6	—	1
bankdirecteur	01	1	—	1	—	—
banketbakker	09	4	1	—	—	1
barbier	09	4	2	1	—	—
beeldhouwer	04	1	2	7	5	3
betonwerker	07	3	—	—	—	1
besteller	09	4	—	—	1	—
bisschop	02	1	—	—	1	—
blauwverver	09	4	—	2	—	—
bloemist	04	1	—	—	1	—
boekbinder	07	3	—	—	—	—
boekbindersgezel	07	3	—	1	—	—
boekdrukker	07	3	—	1	—	—
boekhouder	05	2	—	—	—	1
boodschaploper	09	4	1	—	—	1
brievenbesteller	09	4	1	—	1	1
brigadier	04	1	3	—	—	—
brillenkoopman	11	4	—	—	—	1
brouwer	07	3	1	1	—	1
brouwersknecht	12	4	1	2	—	1
bruggeldgaander	09	4	—	1	—	—
caféhouder	04	1	—	—	2	—
chauffeur	09	4	—	—	—	3
cipier	05	2	1	—	—	—
circusdirecteur	07	3	—	—	—	1
coiffeur	09	4	—	—	1	—
colporteur	11	4	—	—	1	—
commies rijksbelastingen	05	2	—	—	—	1
commies der telegrafie	05	2	—	1	—	—
commissionair	04	1	1	—	—	—
dagloner	11	4	10	2	2	2
dameskapper	09	4	—	—	—	1
deurwaarder	05	2	2	—	—	—
dienstbode	09	4	—	1	—	2
dienstknecht	09	4	1	—	—	—

beroepstitel	HISCO- beroepsgroep- nummer	nummer vereenvou- digde HISCO onder- zoeksindeling ('Hv')	aantal 1880	aantal 1895	aantal 1913	aantal 1930
dienstmeid	09	4	2	1	—	—
directeur / -trice	01	1	—	4	2	1
elektriciën	09	4	—	—	—	—
expediteur	05	2	1	—	—	—
fabrieksarbeider /-ster	11	4	10	6	6	6
fabrieksopzichter	03	1	—	—	1	—
fabrikant	01	1	1	1	2	1
gasfitter	07	3	—	—	1	—
gasstoker	09	4	—	1	—	—
gemeentearbeider	11	4	—	—	—	1
gevangenbewaarder	05	2	1	—	1	—
glasschilder	07	3	—	1	2	—
glaszetter	07	3	—	1	—	—
goudborduurer	07	3	—	—	1	—
goudsmid	07	3	—	—	—	—
griffier	04	1	—	—	—	1
grondwerker	11	4	—	—	—	3
handelsagent	04	1	—	—	1	—
handelsreiziger	04	1	2	—	—	1
harmonicaspeler	11	4	—	3	—	—
herbergier	03	1	8	7	3	1
hoedenmaker	07	3	1	—	—	—
hoefsmid	07	3	2	—	—	—
hoofdconducteur	09	4	—	—	—	3
horlogemaker	07	3	2	—	2	—
houtdraaijer	09	4	—	—	—	—
houtzager	11	4	1	1	1	1
huisbewaarder	09	4	—	1	1	—
huishoudster	06	3	—	—	1	—
huisschilder	09	4	5	2	6	—
hulpkeurmeester	04	1	—	—	—	1
juwelier	04	1	1	—	—	—
kandidaat-notaris	03	1	1	—	—	—
kanonnier	09	4	1	—	—	—
kantonnier	09	4	—	—	1	—
kantoorbediende	05	2	—	2	1	1
kapitein (officier)	01	1	—	—	1	—
karreman	09	4	1	—	—	—
kastelein	04	1	—	—	—	1
kerkschilder	07	3	—	4	—	—
kermisexploitant	11	4	1	—	—	—
kermisreiziger	11	4	—	—	—	1
kleermaker	07	3	4	6	1	6

beroepstitel	HISCO-beroepsgroep-nummer	nummer vereenvoudigde HISCO onderzoeksindeling ('Hv')	aantal 1880	aantal 1895	aantal 1913	aantal 1930
klerk	05	2	1	1	2	1
kloosterzuster	04	1	2	6	3	3
koetsier	09	4	—	—	—	—
koffiehuishouder	04	1	1	—	—	—
kolonel	01	1	2	—	—	—
koopman / -vrouw	04	1	7	3	6	14
koperslager	07	3	2	1	—	—
kramer / kraamster	11	4	3	9	1	—
kuijer	07	3	2	—	1	—
kunstschilder	04	1	1	—	2	—
laborant	02	1	—	—	—	1
ladingmeester	03	1	—	1	—	—
landbouwer / -ster	08	3	5	7	8	13
landmeter kadaster	04	1	1	—	—	—
lantaarnopsteker	11	4	—	—	1	—
leerling-machinist	08	3	—	—	2	—
leiendekker	09	4	3	2	4	1
leraar	02	1	1	—	—	1
letterzetter	07	3	—	—	—	3
lompkoper	11	4	1	—	—	—
loodgieter	07	3	—	—	—	—
loopknecht	09	4	—	—	1	—
machinist	07	3	1	1	5	3
magazijnknecht	11	4	—	1	—	1
magazijnmedewerker	11	4	—	1	—	—
majoor	01	1	—	1	—	—
mandenmaker	09	4	—	1	1	—
metselaar	07	3	3	7	4	3
meubelmaker	07	3	—	2	3	1
mijnwerker	09	4	—	—	—	4
militair	09	4	1	—	1	—
modiste	09	4	—	—	2	1
molenaar	07	3	1	—	—	—
molenaarsknecht	08	3	—	—	1	—
mouter	09	4	—	—	2	—
muzikant	11	4	1	—	1	1
naaister	09	4	4	2	2	—
notaris	02	1	—	1	—	—
notarisklerk	04	1	—	—	—	2
onderwijzer	04	1	—	1	2	—
opperman	11	4	—	—	2	1
opperwachtmeester	04	1	1	—	—	—
opzichter prov. werken	03	1	—	—	—	1

beroepstitel	HISCO- beroepsgroep- nummer	nummer vereenvou- digde HISCO onder- zoeksindeling ('Hv')	aantal 1880	aantal 1895	aantal 1913	aantal 1930
opzichter Waterstaat	03	1	1	—	—	—
orgeldraaier	11	4	1	—	—	—
orgelfabrikant	01	1	—	1	—	—
paardenarts	02	1	—	—	—	1
paardenkoopman	04	1	—	—	1	—
paardenslachter	07	3	—	—	—	1
panoramahouder	•	•	1	—	—	—
papierdrukker	07	3	1	1	—	—
papiermaker	07	3	—	—	—	1
parapluienmaker	09	4	1	—	—	—
pastoor	02	1	—	1	—	—
pater	02	1	—	1	—	—
pleisteraar	09	4	—	1	—	—
rademaker	09	4	1	—	—	—
rangeerder	09	4	—	—	1	—
reiziger	04	1	1	—	—	—
remmer	09	4	—	—	1	—
rentenier	—1	1	3	—	1	2
rijksambtenaar	05	2	—	—	2	—
rijksklerk directe belastingen	02	1	—	—	—	1
scharenslijper	09	4	1	—	—	—
schilder	09	4	1	—	—	1
schipper	03	1	1	—	1	2
schoenmaker	07	3	1	9	10	—
schoonmaker	11	4	1	—	—	—
schrijnwerker	07	3	9	5	1	1
schrijnwerkersknecht	08	3	1	—	—	—
seinwerker	09	4	—	—	—	1
sigarenmaker	09	4	1	2	—	—
sjouwer	11	4	—	1	1	1
slager	07	3	4	6	11	3
smid	07	3	5	2	8	1
sociëteithouder	04	1	1	1	—	—
spoorarbeider	11	4	1	—	—	—
spoorbeambte	05	2	2	1	1	2
stationschef	03	1	—	1	—	—
steenbakker	09	4	—	—	—	1
steendrukker	09	4	—	1	—	—
steenhouwer	09	4	2	1	—	—
stoker	09	4	—	1	1	2
straatmuzikant	11	4	1	—	—	—
straatveegster	11	4	—	1	—	—

beroepstitel	HISCO-beroepsgroep-nummer	nummer vereenvoudigde HISCO onderzoeksindeling ('Hv')	aantal 1880	aantal 1895	aantal 1913	aantal 1930
stukadoor	09	4	—	—	2	—
tapper	04	1	—	5	3	—
tegelterver	07	3	1	—	—	—
tekenaar kadaster	04	1	1	—	—	—
telegraafwerker N.S.	07	3	—	—	—	1
timmerman	07	3	1	1	2	4
touwslager	09	4	—	1	—	—
tuinier	08	3	2	1	—	—
venter	11	4	—	—	2	—
verlakker	07	3	—	—	1	—
verver	09	4	3	1	—	—
voeger	07	3	—	—	—	1
voerman	09	4	2	1	3	1
wagenmaker	07	3	—	1	—	—
wagenmeester N.S.	03	1	—	—	—	—
wagonlichter	11	4	—	—	1	—
wasvrouw	09	4	1	1	—	—
werkmán	11	4	—	4	—	4
werkmeester	03	1	—	2	—	1
werkvrouw	11	4	—	—	2	1
wever	09	4	12	4	1	2
winkelier / -ster	04	1	15	19	11	7
winkelbediende	05	2	—	—	—	—
winkeljuffrouw	05	2	—	1	—	—
wijnhandelaar	04	1	—	—	2	—
wisselwachter	09	4	—	1	2	—

BIJLAGE II BERICHTGEVING OVER BEGRAFENISSEN IN DE LOKALE KRANTEN

Nieuwe Koerier

Geestelijken

19 en 21 mei 1896 (mgr. P. Russel)

19 november 1896 (kapelaan H. Hendrikx)

8 februari 1900 (bisschop mgr. F. Boermans)

2 februari 1905 (mgr. E. van Boom)

18 maart 1905 (broeder A. Verhulst)

9 augustus 1913 (bisschop mgr. Drehmanns)

30 maart 1932 (bisschop mgr. L. Schrijnen)

10 november 1934 (oud-directeur J. Peeters van het Bisschoppelijk College)

18 januari 1935 (pater J. van de Kar)

2 maart 1938 (plebaandeken mgr. L. Le Bron de Vexela)

Leken

11 juli 1912 (J. Tijssen sr.)
5 en 8 maart 1921 (dr. P. Cuypers)
28 januari 1931 (A. Bolsius-Stoltzenberg)
6 juni 1933 (Ch. Nicolas)
2 januari 1934 (J. Jacobs)
12 oktober 1934 (J. Thissen)
21 februari 1935 (L. Damen)
5 maart 1936 (H. Guillaume-Lardinois)
28 april 1936 (E. van Koolwijk)
2 juni 1936 (H. Geraedts)
3 juli 1936 (N. Blommers)
30 juli 1936 (P. Dorpmans)
30 november 1936 (M. Tops)
30 december 1936 (M. Somers)
19 februari 1937 (J. Kraayenhagen)
17 maart 1937 (E. van der Marck)
28 mei 1937 (H. van der Marck)
21 oktober 1937 (Jonkheer mr. J. Verheyen)
2 maart 1938 (C. Baeten)
19 april 1938 (H. Smeets)
25 oktober 1938 (P. van den Broek)
31 januari 1939 (Baron F. Michiels van Kessenich)
4 maart 1939 (mr. E. Adriaanse)
26 juni 1939 (ir. Ch. Bongaerts)
12 juli 1939 (Overste E. Haan)
5 september 1939 (dr. R. Finaly)
16 november 1939 (J. Houben)

Roermondenaar

10 augustus 1912 (Baronesse L. Michiels van Kessenich-Feyens)

Nieuwe Koerier/Maas- en Roerbode

26 augustus 1922 (Burggraaf Ch. van Aefferden)
27 december 1927 (J. Schreurs)
15 maart 1928 (J. Snackers)
7 oktober 1929 (J. Berger)

BIJLAGE III BESCHRIJVING VAN DE TRIDENTIJNSE REQUIEMMIS²

Voor een beter begrip van de in hoofdstuk 5 beschreven *rite de passage* is het zinvol het verloop van het rooms-katholieke kerkelijke begrafenisritueel te schetsen. Rooms-katholieke begrafenisdiensten vonden plaats volgens de officiële ritus die na het Concilie van Trente in de rooms-katholieke kerk verplicht was. Deze zogenaamde Tridentijnse of Romeinse ritus is in gebruik gebleven tot de liturgie-

² Met bijzondere dank aan M. (Marc) Heemels, docent exegese van het Nieuwe Testament aan het grootseminarie Rolduc en pastoor in Eygelshoven.

vernieuwing door het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). De priester celebreerde de mis met de rug naar de kerkgangers en volledig in het Latijn. In de Tridentijnse ritus bestond het uitvaartritueel uit de volgende gedeelten: het afhaken van het lijk werd gevolgd door het dodenofficie, de ‘getijden van de overledenen’, die echter gedurende de onderzoeksperiode meestal weggelaten en hier dus niet beschreven worden, en de Heilige Mis. Na de mis volgde de absoute. Het laatste gedeelte van het ritueel bestond uit de daadwerkelijke begrafenisplechtigheid.

Over het afhaken van het lijk door de priester bij het sterfhuis is voor Roermond weinig tot niets bekend. We nemen aan dat dit eerste deel van het uitvaartritueel verliep volgens de richtlijnen in het *Rituale Romanum*.³ De priester haalde de overledene af in het sterfhuis, waar diens naaste familie aanwezig was. Daar werd het lijk besprenkeld met wijwater, waarna psalm 130 (129) *De profundis* gebeden werd. Als men vervolgens vanuit het huis van de overledene naar de kerk ging, werd onderweg psalm 51 (50), *Miserere (mei, Deus)* gebeden. Bij de ingang van de kerk aangekomen hief men de antifoon *Exultabunt (Domino ossa humilitata)* aan, gevolgd door – bij het binnengaan van de kerk waar andere bezoekers van de begrafenis reeds wachtten – het *Subvenite*, waarin de heiligen en engelen werd gevraagd de ziel van de overledene te ontvangen.

Nadat de overledene de kerk was binnengebracht, met zijn voeten – tenminste als het een leek betrof – naar het altaar en daarvoor was geplaatst, en ook de mensen uit de begrafenisstoet hadden plaatsgenomen, bad de priester het Onze Vader. Vervolgens werd de H. Mis geopend met de introïtus, de inleidingszang die vanwege de tekst *Requiem aeternam dona ei, Domine* de begrafenisdienst de naam ‘requiemmis’ gaf. Hierna volgde een lezing uit de brieven van een van de apostelen. Na deze eerste lezing werd het graduale gezongen: *Requiem aeternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis*. Het graduale werd gevolgd door de tractus, de korte solozang van een psalm waarin God werd gevraagd de ‘zielen van alle afgestorven gelovigen’ te bevrijden van hun zonden. Deze korte solozang werd gevolgd door de sequentie *Dies irae*, een speciaal voor de requiemmis bedoeld gezang van relatief grote lengte waarin de Dag des Oordeels beschreven wordt. Na het *Dies irae* las de priester uit het evangelie van Johannes (11, 21-27). In het erop volgende offertorium werd gevraagd de zielen van alle gestorven gelovigen te bevrijden ‘van de pijnen van de hel’ en werd God gevraagd de aan hem opgedragen offergaven en lofgebeden te aanvaarden. Daarna werd de H. Mis vervolgd met de Prefatie van de overledenen en de Romeinse Canon. Aan het einde van de communieritus gingen de kerkgangers dan ter communie, terwijl het *Lux aeterna* gezongen werd. Dat wil zeggen, als er ter communie gegaan werd. In gezongen requiemmissen was dat niet gebruikelijk. Na de communie vroeg de priester nogmaals om zuivering van de ziel, bevrijding van zonden en eeuwige rust voor de overledene. Formeel eindigde na dit gebed de H. Mis. Als er een lijkrede gehouden werd, gebeurde dit tussen het einde van de H. Mis en de absoute. De priester liep vervolgens, al dan niet vergezeld van medecelebranten, naar de baar om bij de overledene de absoute, de rituele vergeving van zonden te verrichten. In het gebed *Non intres* werd God nogmaals gevraagd de overledene genade te schenken. Daarna werd het *Libera me* gezongen, een gezang waarin God namens de overledene gesmeekt werd hem te redden van de ‘eeuwige dood’. Tijdens een Onze Vader werd de kist van de overledene achtereenvolgens met wijwater besprenkeld en bewierookt door de priester. De overledene werd hierna de kerk uitgedragen onder het gezang *In paradisum (deducant te Angeli)*.

Nadat men de kerk verlaten had, gingen familie, vrienden en kennissen van de overledene achter diens kist – die in een rouwkoets geplaatst was – te voet via de Kapellerlaan naar de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’. Beter gesitueerde Roermondenaren volgden hun overleden familielid meestal in een of meerdere koetsen. Voor het begeleiden van de overledene door de priester(s) tot aan de Kapellerpoort moest extra betaald worden. Familie, nauwe relaties en kist gingen vervolgens alleen voort

³ *Rituale Romanum* (Regensburg 1884) 154-155, *Rituale Romanum* (Regensburg 1925) 146 en *Volksmisboek en vesperale bevattende al de missen en gebeden van het Romeins missaal* (Hekelgem 1949°) 1606.

naar de begraafplaats. Daar aangekomen diende nog een aantal rituele handelingen plaats te vinden alvorens de daadwerkelijke begrafenis plaatsvond. Een aanwezige priester – het is onduidelijk welke geestelijken wanneer meegingen naar de begraafplaats – zegende het graf en vroeg daarbij nog eens om de ziel van de overledene van diens zonden te bevrijden. De kist en het graf werden daarbij besprenkeld met wijwater en bewierookt. Hierna volgden nog hoofdregels uit het *Requiem aeternam*, *Ego sum resurrectio et vita*, Kyrie en een in stilte gebeden Onze Vader, tijdens welk de priester de kist nogmaals met wijwater besprenkelde. Samen met de aanwezigen werden vervolgens nog enkele korte gebeden gezegd waarin men God in ultimo verzocht de overledene zijn zonden te vergeven en eeuwige rust te geven. Na een *Requiescat in pace* en Amen verlieten de aanwezigen de begraafplaats. De aanwezigheid van de priester bij het neerlaten van de kist in het graf was niet voorgeschreven, maar kan wel gebruik geweest zijn. Ook voor de weg terug naar kerk of sacristie waren gebeden voorzien, die naar aangenomen mag worden door de celebrerende priester(s) werden gebeden.

BIJLAGE IV DE TARIEVEN VOOR BEGRAFENISDIENSTEN IN DE SINT-CHRISTOFFELKERK PER KLASSE

TABEL BIV.1 DE TARIEVEN VOOR BEGRAFENISDIENSTEN IN DE SINT-CHRISTOFFELKERK PER KLASSE (GULDENS)

jaar	I.1	I.2	I.3	II	III	B
1880	62,60	92,60	72,60	44,50	27,04	4,74
1895	62,60	92,60	72,60	44,50	27,04	4,74
1913	123,72	121,72	93,72	49,52	32,92	2,20, 2,80 en 3,05
1930	164,-	126,50	116,25	84,25	64,-	5,-

Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus, inv.nrs. 146 t/m 208: 'Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand 1870 t/m 1934', inv.nrs. 155 (1880), 170 (1895), 187-188 (1913), 203 (1929) en 207 (1933).

Toelichting:

Aangezien de 'Begroting, rekening met bijlagen' van de Sint-Christoffelparochie over 1930 ontbreekt, is uitgegaan van de prijzen in 1929 en 1933. Omdat deze volledig identiek aan elkaar zijn, kunnen we ervan uitgaan dat in 1930 dezelfde tarieven golden. Zie GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV.3, inv.nrs. 203 en 207.

Het is niet duidelijk waarom in 1880 en 1895 een begrafenisdienst in I.1 ('klasse I rang 1') goedkoper was dan een begrafenisdienst in de klassen I.2 en I.3 ('klasse I rang 2 en 3'). Het vermoeden bestaat echter dat de overledenen die een begrafenisdienst in de 'klasse I rang 1' kregen – op grond van de over hen verzamelde steekgegevens kan gesteld worden dat zij behoorden tot de plaatselijke elite – een 'standaardkorting' ontvingen, mogelijk vanwege door hen op een of andere wijze aan de parochie verleende financiële steun of betaalde bijdragen.

BIJLAGE V DE INVENTARISATIE VAN EEN STENEN ARCHIEF

De methode: beschrijven van de bestaande werkelijkheid

In de periode maart 2012 – maart 2013 werd van alle nog op de begraafplaats aanwezige grafmonumenten vastgesteld uit welk jaar ze dateren en in welke grafstijl ze zijn opgericht. Grafmonumenten

die tijdens de inventarisatie incompleet waren of zodanig in verval dat er geen betrouwbare uitspraak kon worden gedaan over hun stijl, werden bij de verwerking van de resultaten buiten beschouwing gelaten, evenals grafmonumenten die ouder waren dan 1870 of jonger dan 1940. Duidelijk jongere vervangers van originele grafmonumenten, in een bewuste poging het origineel (deels) te kopiëren of het product van de ‘vrije fantasie’ van de makers ervan, ondergingen hetzelfde lot. Zo bleven er ruim 1.300 grafmonumenten over, een aantal dat groot genoeg is om de ontwikkeling van grafstijlen op de begraafplaats tussen 1870 en 1940 verantwoord in kaart te kunnen brengen.

Bij de grafmonumenten werd ter bepaling van hun stijl gekeken naar de uiterlijke vormen van hun stenen of ijzeren opbouw. Op het grafmonument aangebrachte teksten speelden daarbij in mindere mate een rol. Bij grafmonumenten die niet alleen een stenen of ijzeren opbouw hadden, maar tevens een ijzeren hekwerk als omsluiting in een afwijkende grafstijl, werden beide onderdelen van het geheel voorzien van een grafstijltypering. Grafmonument en hekwerk hoeven immers niet in dezelfde stijl vormgegeven te zijn. De resultaten van deze omvangrijke grafstijl-inventarisatie werden vastgelegd in een Excelbestand en een digitale kaart van de begraafplaats.⁴ In mei 2015 werd de digitale kaart op de begraafplaats onderworpen aan een grondige laatste controle en waar nodig gecorrigeerd.

De bronnen: relictten van een niet meer bestaande werkelijkheid

Duurzaamheid van graftekens en -monumenten

Het is zeer aannemelijk dat op een aanzienlijk deel van de graven – vooral in de begraafklassen III, ‘III onvermogen’ en IV – na begraving geen grafmonument werd geplaatst, of slechts een houten kruisje dat na verwerking verwijderd werd, zodat het graf nadien niet meer of nauwelijks nog herkenbaar was. Dat was gangbare praktijk op intensief gebruikte begraafplaatsen in steden.⁵ De sporen van die praktijk waren bij de uitgevoerde inventarisatie op de derde- en vierde klassen-gedeelten van de Roermondse begraafplaats sterk herkenbaar. Van de nog bestaande grafmonumenten uit het steekjaar 1880 is 80 procent gelegen in begraafklasse I. Dit gegeven bevestigt dat destijds in de begraafklassen II en III, maar met name in ‘III onvermogen’, weinig duurzame grafmonumenten geplaatst werden. Deze zullen vooral van hout zijn geweest en na verwerking verwijderd zijn. Het vermoeden bestaat overigens dat familieleden het graf van hun dierbare vaak zelf gedurende langere tijd op eenvoudige wijze markeerden. In de *Nieuwe Koerier* van 3 november 1891 valt bijvoorbeeld te lezen: ‘Hoe heerlijk steekt hierbij het voorbeeld van die eenvoudigen van harte af die op het graf van een diepbetreurde moeder met eigen hand in witte steentjes het teken der overwinning het kruis leggen zooals men er verschillende op de kerkhoven van Roermond en Venlo kan zien’.

De cijfers met betrekking tot de nog bestaande grafmonumenten uit de steekjaren 1895, 1913 en 1930 lijken te wijzen op een toename van het gebruik van duurzaam materiaal (steen) voor grafmonumenten, vooral in de begraafklassen II en III. De absolute aantallen nog bestaande grafmonumenten uit de steekjaren zijn echter klein (1880: 6, 1895: 13, 1913: 8 en 1930: 32) en daarom kunnen aan deze cijfers geen al te stellige conclusies worden verbonden, temeer daar het hier alleen de nog bestaande graven uit de steekjaren betreft en niet uit alle jaren tussen 1870 en 1940.

Hoeveel graven het precies zonder grafmonument moesten stellen of slechts een houten kruisje kregen, kan op basis van de begraafregisters worden vastgesteld voor de jaren 1870 tot en met 1914, met de kanttekening dat het vermoeden bestaat dat de administratie op dit punt door de openvol-

⁴ Excelbestand ‘Grafstijlen begraafplaats Nabij Kapel in ‘t Zand werkdokument versie 2’ en HTML-bestand ‘begraafplaats.htm’ (i.s.m. x-Cago Media Intelligence Solutions B.V. in Roermond).

⁵ Minis, *Als de stemmen zwijgen*, 18, 24 en 69; Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 75; Meyer-Woeller, *Grabmäler*, 50; Zacher, *Friedhofsanlagen und Grabmäler*, 389; Zacher, *Düsseldorfer Friedhöfe und Grabmäler*, 91; Kamphuis, *De stad en de dood*, 79-80; Kselman, *Death and the afterlife in modern France, 184-185* en 205; Leisner e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof Ohlsdorf*, 49 en 93; Barnard, *To prove I'm not forgot*, 52-54; Mytum, *Mortuary monuments*, 58-60, 67, 74-75 en 81.

gende doodgravers incompleet is. In de begraafregisters over de jaren 1870 tot en met 1914 zijn kolommen opgenomen waarin aangetekend kon worden of en tegen welke kosten een grafmonument op een graf geplaatst was. Deze kolommen bevatten regelmatig aantekening van in de begraafklassen II en III geplaatste grafmonumenten; plaatsing van een grafmonument in begraafklasse I was vanzelfsprekend. Het gaat om geringe percentages van de elk jaar in deze klassen begravenen: in de jaren 1870 tot en met 1887 nooit meer dan 10 procent. Op grond van deze gegevens kan men vermoeden dat slechts een klein deel van de graven in de begraafklassen II, III, 'III onvermogen' en (vanaf 1912) IV een grafmonument kreeg. Uit het feit dat in de jaren 1888 tot en met 1907 slechts sporadische aantekening van de plaatsing van grafmonumenten plaatsvond, dient echter geconcludeerd te worden dat de Roermondse administratie op dit punt niet in alle jaren adequaat was. Vermoedelijk zal de doodgraver, die het begraafregister bijhield, het plaatsen van een grafmonument in de vorm van een zerk of kruis, iets dat meestal niet meteen na de begrafenis gebeurde, regelmatig zijn vergeten te noteren in het begraafregister. Vanaf 1915 is er in de begraafregisters geen kolom meer om de plaatsing van grafmonumenten aan te tekenen. Of de plaatsing nog elders werd vastgelegd, kon niet worden achterhaald. Het plaatsen van houten grafkruisjes vond hoogstwaarschijnlijk plaats op kosten van de gemeente en werd, aangezien er geen inkomsten aan verbonden waren, niet aangetekend in de begraafregisters.⁶ Het is dus onmogelijk om vast te stellen hoeveel Roermondse en in de periode 1870-1940 begraven zijn onder een houten grafteken (kruis) of grafmonument van duurzamer materiaal als steen of ijzer.

Een instructie voor de 'bewaarder van het kerkhof' uit 1883 stelt dat deze ieder graf moest voorzien van een doorlopend nummer dat correspondeerde met de nummering op het plan van de begraafplaats en er bovendien voor moest zorgen dat dit nummer ook aanwezig bleef. Daartoe kreeg hij van de gemeente 'palen en plaatjes'.⁷ De instructie suggereert, als aanvulling op en ter bevestiging van het voorgaande, dat veel graven zonder deze palen met een nummerplaatje slechts bestaan zouden hebben uit een verhoging van zand, alleen identificeerbaar voor nabestaanden en een doodgraver met een goed geheugen. Welke graven wel een houten kruisje kregen en welke niet, blijft onduidelijk.

Geruimde en verwijderde graven

Gedurende de periode 1870-1940 werden op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' grafmonumenten verwijderd, al dan niet in combinatie met het na het verlopen van de huurtermijn 'ruimen' van de stoffelijke resten die onder het monument begraven lagen. Met 'ruimen' wordt bedoeld het uit het graf halen van stoffelijke resten om deze over te brengen naar een andere locatie zoals een knekelput of verzamelgraf, meestal op dezelfde begraafplaats. De Roermondse begraafregisters maken van ruiming hoogst zelden melding. In 1914/1915 is er echter een register aangelegd, waarin werd genoteerd welke (huur)graven in de begraafklassen II en III niet geruimd mochten worden.⁸ Rechthebbenden konden na verloop van de huurtermijn van een graf – aanvankelijk tien, later twintig jaar – deze termijn verlengen. Uit het register blijkt dat systematisch, op basis van de chronologische volgorde van aanleg, werd bekeken van welke graven de huurtermijn verstreken was en of deze geruimd konden worden. Rechthebbenden werden door de gemeente via berichten in de *Nieuwe Koerier* ingelicht en ge-

6 Mededeling door G. Rüsing, ambtelijk beheerder begraafplaatsen gemeente Roermond d.d. 15-05-2013.

7 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4165: 'Instructie voor de bewaarder van het kerkhof en de doodgraver, 1883'. Ook in 1910 is er nog altijd sprake van 'nummerpaaltjes' voor de begraafplaats. Zie: GAR, *Handelingen der gemeenteraad* 1910, 527.

8 GAR, Nieuw Archief, (1796-1933 [-1958]), afdeling 11.24, inv.nr. 24: 'Archief van de beheerder van de begraafplaats der gemeente Roermond, 1914-1973', nr. 47: 'Vergunningen tot het plaatsen van grafstenen; stukken inzake verkoop van grafruimten en opgravingen op de begraafplaats bij de Kapel in 't Zand, 1914-1915'. In 1910 werd door de gemeenteraad geconstateerd dat de rechten voor huurgraven vaak pas betaald werden op het moment dat de gemeente over wilde gaan tot ruiming. Waarschijnlijk is de vaststelling van dit 'misbruik' de reden dat de gemeentelijke controle op de betaling van begrafenisrechten in de jaren daarna geïntensiveerd werd. Zie: GAR, *Handelingen der gemeenteraad* 14-07-1910.

wezen op de mogelijkheid de huurtermijn van het graf te verlengen. De gegevens van graven waarvan de huurtermijn op een gegeven moment niet meer verlengd werd en die dus inderdaad geruimd werden, zijn in het register doorgestreept. Helaas vermeldt het bewuste register niet of het bij een ruiming om een graf met of zonder grafmonument ging, zodat er dus geen betrouwbare uitspraken kunnen worden gedaan over het aantal grafmonumenten dat tijdens de onderzoeksperiode verwijderd werd. We mogen er echter van uitgaan dat bij het opgraven van stoffelijke resten ook, als dat aanwezig was, het bijbehorende grafmonument weggehaald werd.

Op basis van deze bron kon met enige zekerheid worden vastgesteld in welke mate op de Roermondse begraafplaats graven werden geruimd in de begraafklassen II en III.⁹ Daaruit blijkt dat dit in de periode 1870-1940 voor elk jaar tussen de 0 en 23 procent van de graven betrof. Uit veertien jaren werd op een later tijdstip tussen de 10 en 20 procent van de graven geruimd. Het betreft vooral graven uit de jaren 1891 tot en met 1895 en 1905 tot en met 1914, graven waarop in lang niet alle gevallen een duurzaam grafmonument was geplaatst. Slechts van de graven uit de jaren 1892 en 1907 werd meer dan 20 procent geruimd. Op basis van deze 'ruimingscijfers' en het tijdens de inventarisatie in de jaren 2012 en 2013 aangetroffen bestand aan nog fysiek aanwezige grafmonumenten kan gesteld worden dat van de in de periode 1870-1940 op de begraafplaats geplaatste duurzame grafmonumenten het overgrote deel bewaard is gebleven.¹⁰

Tussen 1957 en 1966 werd aangenomen dat de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' binnen afzienbare tijd gesloten zou worden. Sinds 1948 was immers de nieuwe begraafplaats 'Tussen de Bergen' in gebruik. Ruiming zou de volgende stap zijn. In oktober 1965 besloten B&W van Roermond echter dat de oude begraafplaats niet gesloten zou worden. De jarenlange aanname dat de begraafplaats gesloten zou worden, zorgde ervoor dat de heffing van begraafrechten en het onderhoud door de gemeente Roermond vanaf ongeveer 1960 in de versukkeling raakten. De gemeente beperkte zich in deze jaren tot het herstel van 'ernstige verzakkingen c.q. beschadigingen'.¹¹ Graven werden niet of bij hoge uitzondering geruimd, zeker nadat de begraafplaats in oktober 2001 tot rijksmonument werd verklaard.¹² Zo onderging de begraafplaats in de afgelopen 50 jaar naast het gebruikelijke verval nauwelijks uiterlijke wijzigingen en kon ze met steeds meer recht een 'stenen archief' worden genoemd.

BIJLAGE VI VERKLARENDE WOORDENLIJST VAN KUNSTHISTORISCHE EN BOUWKUNDIGE BEGRIPPEN¹³

Balusterachtig: in vorm gelijkend op de ronde vaasvorm uit de Renaissance. Vorm die vaak te zien is in spijlen van een borstwering, maar ook in de meubel- en edelsmeedkunst.

Basement- of kapiteelaanduiding: element dat basement of kapiteel van een zuil aanduidt.

Bladkapiteel: kapiteel waarvan de zijden of de ronde omtrek versierd zijn met min of meer gestileerd of naturalistisch bladwerk.

Boogsegmenten: ongeveer driehoekige of wigvormige onderdelen van objecten zoals gewelven.

Boogveld: achtervlak van een blinde boog, hoofdzakelijk echter het gedeelte dat begrensd wordt door de binnenbegrenzing van de boog en de horizontale lijn die de aanzetten verbindt. Het boogveld kan verfraaid worden door beeldhouwwerk, blinde tracersingen, bakstenen vlechtingen, mozaïek en beschildering.

⁹ Vastgelegd in Excelbestand 'Geruimde graven 1870-1940 (klassen II en III)'.
¹⁰ Zie ook: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling 1.5, inv.nr. 4180: 'Register houdende aantekening van de graven op de algemene begraafplaats welke niet aangeroerd moeten worden gelaten, 1915-1933' (voortgezet tot 1977).
¹¹ Van der Zwaan, 'Uit het oog, uit het hart?', Heemels e.a., *Den Aje Kirkhaof*, 65, 66 en 68.
¹² Van der Zwaan, 'Den Aje Kirkhaof', 190.
¹³ Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*.

Drie- of vierpas: drie- of vierlob, gotisch geometrisch motief van maaswerk in venstertoppen, nissen, borstweringen, friezen, frontalen en dergelijke, gevormd naar een schema van drie of vier elkaar rakende cirkels die beschreven zijn uit de hoekpunten van een gelijkzijdige drie- of vierhoek.

Eierlijst: versieringselement in de Griekse en Romeinse architectuur, bestaande uit een bolle lijst waarop afwisselend eivormige en pijlachtige figuren zijn aangebracht. Veelvuldig toegepast in de bouwstijlen die op de klassieke architectuur gebaseerd zijn.

Fiaal: bekroning (bovenste gedeelte) van een pinakel, een slanke beëindiging in de vorm van een spits gotisch torentje.

Filigraanwerk: het gebruik van erg dunne draden van zilver of goud binnen de edelsmeedkunst.

Gaanderij: overdekte zuilengang die aan een zijde open is.

Galvanoplasti(e)k: beeld, vervaardigd of gereproduceerd door elektrolytische metaalafscheiding op een vorm, waarna het metaalneerslag los van de vorm wordt gebruikt.

Geschubde dagkant: kant van een venster, poort, ingang of boogornament (dagkant), meestal afgeschuind of geprofileerd, met ornamenten die bedoeld zijn om dakspanen na te bootsen.

Grotesk: versieringsmotief uit de Romeinse kunst, opnieuw toegepast door renaissancekunstenaars. Vrij gevormd speels element, samengesteld uit bladmotieven, dier- en mensfiguren.

Hogel: kenmerkend siermotief in de gotiek, oorspronkelijk knopvormig maar later zich tot omkrullend bladwerk ontplooiend. Op regelmatige afstanden geplaatst, opklimmend langs frontalen, torenspitsen en luchtbogen, in het geval van grafmonumenten langs pinakels.

Initiaaldecoratie: de vergroting en versiering van hoofdletters in middeleeuwse handschriften.

Latei: balkvormig element van hout, steen of ijzer dat een venster, ingang of andere opening van enige breedte overspant en het bovenliggende muurwerk steunt.

Lessenaardak: dak dat op de wijze van een lessenaar helt, zoals over de zijbeuk van een basiliek.

Montjoie: heilig huisje, wegkapelletje op een zuil of pijler.

Piedestal: voetstuk, verhoogde plint, postament.

Rondboogelement: element in de vorm van een halve cirkel.

Rozet: versierend concentrisch element, regelmatig om een middelpunt geschikt bladwerk, gelijkend op een roos.

Rusticaverband: verband van niet of 'ruw' behouwen materiaal.

Segmentboog: boog die minder dan een halve cirkel beschrijft.

Sokkelzone: het gedeelte dat als hoog voetstuk onder een zuil of standbeeld fungeert.

Stèle: grafteken, gewoonlijk vierhoekig naar boven smaller wordende pijler of plaat, afgedekt met een timpaan, vaas of plantenornament.

Tandlijst: lijst van blokjes, zoals aan Ionische kroonlijsten. Geliefd motief in de baksteenarchitectuur, gevormd door om de andere uitspringende koppen.

Timpaan: in een driehoekig fronton besloten veld.

Traceerwerk: maaswerk, in het bijzonder in de koppen van gotische vensters, nissen en muurvlakken.

Transept: dwarsschip, kruisarm.

Uitkraging: bouwdeel dat overstekend geconstrueerd is om een muurverzwaring of uitspringend gedeelte van betrekkelijk geringe massa te ondersteunen, bijvoorbeeld een hoektorentje.

Voluutvorm: spiraalvormige versiering van Ionische en Corinthische kapitelen, meestal in eenvoudiger vorm toegepast als krulomlijsting.

Wronq: profiel in de vorm van een kwarttrond.

Zadeldak: dak met twee tegen elkaar geplaatste hellende schilden.

BIJLAGE VII KLERIKALEN EN LIBERALEN: STIJL EN LOCATIE VAN HUN GRAVEN

In de jaren 1870 bereikte de strijd tussen Roermondse klerikalen en liberalen een hoogtepunt. De bij deze strijd betrokkenen vonden later grotendeels hun laatste rustplaatsen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. De graven van de meesten van hen konden worden gelokaliseerd en van de grafmonumenten – indien bewaard gebleven – kon worden vastgesteld in welke grafstijl ze gemaakt zijn. Op basis van de onderstaande bronnen kunnen de begravenen worden bestempeld als klerikaal of liberaal:

Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*.

Lemmens, 'Een eigenaardig kind in de Nederlandsche familie', in: Tummers e.a., *Limburg. Een geschiedenis*. Deel 3, 67-88.

Daniëls, Van der Bruggen en Tierolff, *De Roermondse Groote Sociëteit*.

Thelen, *Om de spaarcenten van de kleine man*.

Van Rijswijck, 'Liberalen en klerikalen'.

De Valk, 'Katholiek en liberaal'.

'Vereeniging "De Grondwet"', *De Volksvriend* 24 januari 1874.

TABEL BVII.1 GRAFSTIJLEN VAN BEGRAVEN LIBERALEN EN KLERIKALEN IN ROERMOND, 1860-1926

	liberaal	grafstijl	locatie	klerikaal	grafstijl	locatie
01	Beerenbroek, O.	NC (1876)	+/-	Andriessens, F.	NG (1889)	–
02	Bongaerts, E.	NG (1860)	–	Baert, J.	NC (1893)	+/-
03	Bertrams, H.	NG (1881)	–	Berger, J.	NC (1926)	+/-
04	Bloemen, F.	NRE (1869)	–	Broek, E. van den	NRO (1894)	+
05	Boellaard, A.	NC (1875)	– (p)	Corsten, J.	NC (1877)	–
06	Bijl de Vroe, G.	NC (1894)	– (p)	Cuypers, P.	NG (1898)	+
07	Cornelis, M.	NRO (1870)	+	Drehmanns, H. (sr)	NG (1876)	–
08	Fouquet, H.	NC (1890)	–	Gabriëls, J.	EC (1917)	–
09	Gorkum, J. van	NG (1880)	– (p)	Leurs, I.	NC (1864)	+
10	Heijnen, J.	NRO (1885)	–	Linssen, J.	NC (1895)	–
11	Janné, A.	NC (1886)	– (v.k.)	Lucas, J.	mHK (1912)	–
12	Langenhoff, G.	NC (1922)	–	Mertz, A.	mNC (1880)	–
13	Leclercq, I.	NG (1860)	+	Nicolas, F.	mNG (1882)	–
14	Lommen, H.	mNC (1881)	–	Oor, J.	NG (1905)	–
15	Motké, T.	NG (1874)	+	Romen, F.	EC (1866)	+
16	Negri, F. de	NC (1880)	–	Smeets, H.	mNC (1881)	–
17	Olffen, F. van	NRO (1870)	+	Stoltzenberg, F.	NG (1858)	–
18	Raemaekers, J.	NC (1895)	–	Windhausen, H.	NC (1894)	–
19	Schmitz, J.	NG (1915)	–	Winkel, Th. van de	mNC (1881)	–
20	Schoth, J.	NG (1885)	–	p = protestantse gedeelte van de begraafplaats. v.k. = 'algemene gedeelte' van de begraafplaats, ongewijd, in de volksmond 'verloare kirkhoaf'. Een + geeft aan dat het graf in kwestie in de onmiddellijke nabijheid van de Bisschoppenkapel ligt. Bij een – is dat niet het geval. +/- geeft aan dat het graf weliswaar in de nabijheid ligt van de Bisschoppenkapel, maar er niet aan grenst.		
21	Schreurs, C.	NG (1862)	+			
22	Strens, C.	mNC (1892)	–			
23	Sijben, H.	mNC (1921)	–			
24	Telders, J., Higly, J. en Thissen, J.	EC (1858)	+			
25	Tijssen, M.	NG (1877)	+/-			

TABEL BVII.2 GRAFSTIJLEN, GRAFLOCATIE NAAR POLITIEKE KLEUR. PERCENTAGES EN AANTALLEN

	liberaal	klerikaal
grafstijl NG	36% (9)	32% (6)
grafstijl NC	44% (11)	47% (9)
grafstijl overig	22% (5)	21% (4)
graflocatie +	24% (6)	21% (4)
graflocatie –	68% (17)	68% (13)
graflocatie +/-	8% (2)	11% (2)

Geraadpleegde bronnen

Archieven en documentatie

Gemeentearchief Roermond (GAR):

Oud Archief (1259-1796), inv.nr. 295: 'Ingekomen en minuten van verzonden brieven, 1784'.

Oud Archief (1259-1796), inv.nr. 312: 'Bij de magistraat ingekomen plakكاتen, bekendmakingen en dergelijke van de landsheer (-heren) en van aangrenzende staten en steden, 1777-1784'.

Nieuw Archief [(1796-1933 (-1958))], afdeling IV.3: Archieven van de parochie St. Christophorus te Roermond, 1797-1945, inv. nrs. 145 t/m 209: 'Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand', nrs. 146 (1870) tot en met 208 (1934/1935).

Nieuw Archief, afdeling I.5, Inventaris van het Archief van het kanton Roermond 1796-1800 en de Archieven van het gemeentebestuur van Roermond, 1800-1933 (-1958), inv.nr. 148: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 18-09-1855'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 149: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 17-10-1856'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 150: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 05-01-1858'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 151: 'Notulen Burgemeester en wethouders, 01-02-1859 en 28-03-1859'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 164: 'Notulen van de gemeenteraad 11-06-1869 – 02-01-1871'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 171: 'Notulen van de gemeenteraad 7 december 1882 – 26 oktober 1885'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 172: 'Notulen van de gemeenteraad 19-11-1885 – 28-02-1888'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 174: 'Notulen van de gemeenteraad 8 april 1890 – 16 augustus 1892'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 398: 'Protocolen van reglementen en verordeningen 20-09-1867 – 28-12-1894'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 1077: 'Ingekomen en minuten van verzonden stukken, 1857' (ongenummerd).

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 1080, 'Ingekomen en minuten van verzonden stukken, 1858' (nrs. 54-141), nr. 79: 'Brief vanuit Luik d.d. 27-01-1858 door de voorzitter van de speciale commissie belast met de aanleg van de nieuwe begraafplaats Bongaerts'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 4160: 'Stukken betreffende de aanleg van een openbare begraafplaats; met stukken inzake het plaatsen van grafmonumenten en -kelders aldaar, 1856-1869, 1881'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 4163: 'Verordening op de algemene begraafplaats, 1858'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 4164: 'Verordening op het begraven van lijken, 1870'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nr. 4165: 'Instructie voor de bewaarder van het kerkhof en de doodgraver, 1883'.

Nieuw Archief, afdeling I.5, inv.nrs. 4166 tot en met 4174: 'Registers bevattende de namen van de op de algemene begraafplaats begraven lijken; met aantekening der ontvangen grafrechten, 1870-1905'.

Nieuw Archief, afdeling 1.5, inv.nrs. 4175 tot en met 4178: 'Registers van begravenen op de algemene begraafplaats Kapel in het Zand', 1904-1933' (voortgezet tot 1941).

Nieuw Archief, afdeling 1.5, inv.nr. 4179: 'Register houdende aantekening der verkochte grafplaatsen en grafkelders op de algemene begraafplaats, 1858-1933' (voortgezet tot 1953).

Nieuw Archief, afdeling 1.5 inv.nr. 4180: 'Register houdende aantekening van de graven op de algemene begraafplaats welke niet aangeroerd moeten worden gelaten, 1915-1933' (voortgezet tot 1977).

Handelingen der gemeenteraad 1899.

Handelingen der gemeenteraad 1909 tot en met 1912.

Gemeentelijk jaarverslag 1857, 'Begraafplaatsen'.

Gemeentelijk jaarverslag 1858, 'Notulen'.

Gemeentelijk Jaarverslag 1911.

Verslagen der gemeente Roermond, 1877 t/m 1920.

Bevolkingsregister Roermond 1850-1939, Overlijdensakten Roermond 1879, 1880, 1894, 1895, 1912, 1913, 1929 en 1930.

Verslag van de Kamer van Koophandel en fabrieken te Roermond over den toestand van handel en nijverheid in die gemeente gedurende het jaar 1895.

Nieuw Archief, afdeling 11.24, Archief van de beheerder van de begraafplaats der gemeente Roermond, voor zover overgedragen aan de gemeentelijke archiefdienst, 1914-1973, inv.nr. 47: 'VerGUNningen tot het plaatsen van grafstenen; stukken inzake verkoop van grafruimten en opgravingen op de begraafplaats bij de Kapel in 't Zand, 1914-1915'.

Nieuw Archief, afdeling 14.5, Archief van het atelier voor kerkelijke kunst Thissen te Roermond, inv. nr. 219: 'Register van bestellingen, 1897-1905'.

'Copie Haenen'.

Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL):

Toegangsnummer 14.A003A, Bisschoppelijk Archief Roermond, inv.nrs. 474 t/m 476 (1858 t/m oktober 1902), 477 (november 1902 t/m september 1912), 478 (september 1912 t/m mei 1924) en 419 (oktober 1923 t/m 1932).

Particuliere collecties:

Collectie Jos Drehmanns, Roermond: handgeschreven pagina met de vermelding van de laatste begrafenis in de Christoffelkathedraal (1784), los en zonder duidelijke connectie toegevoegd.

Archief van de (hulp)parochie van de Onze Lieve Vrouwe Kapel in 't Zand (zich bevindende in het klooster der Redemptoristen te Roermond), kast A nummer A3.

Rapport Kaski (Nijmegen 2007): Kerncijfers 2006 van de deelnemende kerken aan de actie 'Kerkbalans 2008.'

Kaski, Memorandum 326: De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland 1960-2000.

Gepubliceerde bronnen en literatuur

Alberdingk Thijm, P., 'August Reichensperger. Een volksgezind strijder, voor de waarheid in de kunst, voor recht en vrijheid op alle gebied', *De Dietsche Warande en Belfort* 1 (1900) 533-552.

Ambachtsheer, H., K. Stal en R. Hulsman, *Sta stil wandelaar. Cultuurdragers en monumenten op Haagse begraafplaatsen* (Den Haag 2014).

Ariès, P., *Het beeld van de dood* (Nijmegen 1987). Vertaling van *Images de l'homme devant la mort* (Parijs 1983).

Ariès, P., *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam/Brussel

- 1987). Vertaling van *L'homme devant la mort* (Parijs 1977).
- Ariès, P. en G. Duby (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Deel 4. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1989).
- Barnard, S., *To prove I'm not forgot. Living and dying in a Victorian city* (Manchester 2009²).
- Beckmann, A., *Mentalitätsgeschichtliche und ästhetische Untersuchungen der Grabmalsplastik des Karlsruher Hauptfriedhofes* (Karlsruhe 2006).
- Belonje, J., 'Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Limburg', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 96-97 (1960-1961).
- Belonje, J., 'Steenen charters', *Heemschutserie deel 8* (Amsterdam 1942²).
- Berens, H. (red.), *P.J.H. Cuypers (1827-1921). Het complete werk* (Rotterdam 2007).
- Bergen, M. en I. Clement, *Wandelen over Zorgvlied. De bekendste begraafplaats van Nederland* (Amstelveen 2010).
- Berkvens, A., H. van der Bruggen en R. Magnée, *Rechtspraak in Roermond. Van Soevereine Raad naar Recht-bank Limburg (1580-2012)* (Hilversum 2013).
- Billiet, V., *Het funerair oeuvre van Charles Emile Janlet : In het kielzog van de traditie. Ongepubliceerde scriptie* (Gent 2009).
- Bitter, P., *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar* (Hilversum 2002).
- Bloch, P., S. Einholz, J. von Simson, *Ethos und Pathos, Die Berliner Bildhauerschule 1786-1914* (Berlijn 1990).
- Boase, T., *Death in the Middle Ages. Mortality, judgment and remembrance* (Londen 1972).
- Boer, P. den, 'Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 161-201.
- Bos, D., 'Dood en begraven. Funerair ritueel in de vroege socialistische beweging 1871-1899', *De negentiende eeuw* 31 (2007) 1, 38-58.
- Bosch, D. van den, 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18de tot de 20e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1980) 181-210.
- Bree, G. van e.a., *Acht eeuwen Roermond, de Roermondenaren en hun armen en zieken. Ach lieve tijd deel 7* (Zwolle 1989).
- Bree, G. van e.a., *Acht eeuwen Roermond, de Roermondenaren en hun stadsbeeld. Ach lieve tijd deel 15* (Zwolle 1989).
- Bronswijk, A., *Christelijke symbolen van A tot Z* (Zoetermeer 2006).
- Brouwer, R. en J. Goudsmit, *Funeraire cultuur. Regio Eindhoven* (Rotterdam 2003).
- Bueren, T. van, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Turnhout 1999).
- Burg, V. van der en C. ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist en Rotterdam 2004).
- Caljé, P., *Groningse studenten en hun academie. De inbedding van de universiteit in de samenleving in de negentiende eeuw* (Maastricht 2006).
- Cappers, W., *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010* (Amsterdam 2012).
- Cappers, W., *Doodse dingen. Funeraire cultuur in landschappelijk verband* (Soesterberg 2002).
- Cartigny, W., *Architecten en ateliers. Dwarsverbanden in de Roermondse kunstsector in de 19e en 20e eeuw. Tweede cahier in de reeks Les Cahiers d'Architecture* (Roermond 2015).
- Caster, E. van en R. op de Beeck, *De grafkunst in Belgisch Limburg. Maaslandse Monografieën 4* (Assen 1981).
- Celis, M., 'Funeraire architectuur', in: A. van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003).

- Chaunu, P., *La mort à Paris* (Parijs 1978).
- Cock, L. de, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa* (Leuven 2006).
- Cock, L. de, *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa* (Leuven 2006).
- Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland met pen en potlood. Deel 4* (Haarlem 1879).
- Daniëls, J., 'Oostenrijks Opper-Gelder, Roermond en de Brabantse Revolutie', *Spiegel van Roermond* 16 (2008) 6-49.
- Daniëls, J., H. van der Bruggen en J. Tierolff, *De Roermondse Groote Sociëteit 1804 – 2 december – 2004* (Roermond 2004).
- Delhougne, E., *Genealogieën van Roermondse geslachten* (Maastricht 1956).
- Delhougne, E., *Genealogieën van Roermondse geslachten deel II* (Nijmegen 1961).
- Denk, C. en J. Ziesemer (red.), *Der Bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung bis zum frühen 20. Jahrhundert* (Regensburg 2007).
- Depestel, A., *De gemeentelijke begraafplaats aan de Gasthuisstraat te Temse. Ongepubliceerde scriptie* (Gent 2006).
- Derksen, G. en M. van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals. Reizen naar hemel en hel* (Amsterdam/Antwerpen 2004).
- Despodt, V., 'Dat du best, was ic ende wat ic ben dat sal tu werden...' *Gentse grafmonumenten en grafchriften tot het einde van de calvinistische republiek (1584)* (Gent 2001).
- Dissel, A. van, *De gemeentelijke begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage. Geschiedenis en inventarisatie* [VOM-reeks 1989 nummer 1] (Den Haag 1989).
- Dobbelaere, K. en J. Billiet, 'Wie vindt een godsdienstige plechtigheid bij een overlijden belangrijk?', in: L. Leijssen e.a., *Levensrituelen. Dood en begravenis, KADOC-studies 31* (2007) 35-46.
- Drint, A., 'Stilte en lofzang. Joodse begraafplaatsen en grafstenen in Limburg', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 132 (1996) 96-102.
- Estourgie, A., 'Roermond, brandpunt van de neogotiek', *Spiegel van Roermond* 13 (2005) 160-185.
- Fahrenfort, J. en C. van de Graft, *Dodenbezorging en cultuur deel I: De dodenbezorging bij natuur- en halfcultuurvolken en bij de cultuurvolken der Oudheid en deel II: De dodenbezorging bij de volken van Europa, inzonderheid in Nederland* (Amsterdam 1947).
- Fischer, N., *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert* (Hanstedt/Nordheide 1995).
- Fischer, N. en M. Herzog, *Nekropolis. Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden. Irseer Dialoge band 10* (Stuttgart 2005).
- Franke, I., *Crematie in Nederland 1875-1955* (Utrecht 1989).
- Freckmann, K., *Die Bildhauerfamilie Cauer. Künstlerische Gestaltungen und gesellschaftliche Vorgaben* (Keulen 2000).
- French, C., 'Death in Kingston upon Thames: analysis of the Bonner Hill Cemetery burial records, 1855-1911', *Archives xxviii* 108 (2003) 36-47.
- Gennep, A. van, *Übergangsriten (Les rites de passage)* (Frankfurt am Main 2005³).
- Geraedts, G., 'En van minder ook'. *Gemeentelijke steunverlening aan behoeftigen in Roermond 1919-1939* (Nijmegen 1985).
- Giebels, L., *Beel. Van vazal tot onderkoning* (Nijmegen 1995).
- Gijsen, J., *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886). Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd. Maaslandse Monografieën 8* (Assen 1968).
- Glover Lindsay, S., *Funerary arts and tomb cult. Living with the dead in France, 1750-1870* (Farnham 2012).
- Grandcoing, P., 'La mise en scène du "peuple chrétien": les funérailles du notable catholique à travers la Semaine religieuse de Limoges (1863-1914)', in: P. d'Hollander, *L'Eglise dans la rue. Les cérémonies extérieures du culte en France aux XIXe siècle* (Limoges 2001) 255-272.

- Habets, J. (voortgezet door W. Goossens), *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan deel I* (Roermond 1875-1927).
- Hamans, P., *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland. Deel I. Van missionering tot herstel van de hiërarchie in 1853* (Brugge 1992).
- Hamers, V., 'Een sieraad der grijze veste. De bebouwing ter hoogte van de Rabobankvestiging aan de Willem II-singel te Roermond', *Spiegel van Roermond* 11 (2003) 41-42.
- Haslinghuis, E. en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2005⁵).
- Haye, R. de la en P. Hamans, *Bisdom langs de Maas. Geschiedenis van de kerk in Limburg* (Roermond 2009).
- Haye, R. de la, 'Kerk en cultuur in de vroege middeleeuwen', in: P. Tummers e.a., *Limburg. Een geschiedenis. Deel 1. Tot 1500* (Maastricht 2015) 187-205.
- Heemels, M., 'Een gradatie in standen ...'. *Rooms-katholieke begraafcultuur in Roermond 1920-1985. Ongepubliceerde scriptie Katholieke Universiteit (Nijmegen 1997)*.
- Heemels, M., 'Een microkosmos van de Roermondse maatschappij?' Een sociaalhistorisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats 'Nabij in Kapel in 't Zand' in de periode 1870-1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIV (2009) 101-132.
- Heemels, M., 'In paradisum deducant te Angeli? Sociale status en rites de passage na het overlijden in Roermond tussen 1870 en 1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LVI (2011) 76-107.
- Heemels, M., 'Van ad sanctos naar algemene begraafplaats. Een geschiedenis van het christelijke, rooms-katholieke begraven in Limburg', in: *Limburgs memento mori. Kerkhoven en begraafplaatsen in Limburg gefotografeerd door Obie Oberholzer* (Roermond 2010) 118-137.
- Heemels, M. e.a., *Den Aje Kirkhaof. De algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' te Roermond 1785-2006* (Roermond 2008²).
- Heemels, M. en R. Dückers, 'Grafstijlen op de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' tussen 1870 en 1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LX (2015) 56-115.
- Hiegentlich, J., *Het zotte vleesch, Mirjam, Provincie, Vlucht uit de vrouwenwereld, Gedichten, met een biografische schets door Peter J.A. Nissen, bezorgd door H. van der Bruggen en H. Graus* (Roermond 2007).
- Hirsch, R., *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700* (Amsterdam 1921).
- Honour, H. en J. Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis* (Amsterdam 2009¹⁴).
- Hope, V., *Roman death. The dying and the dead in ancient Rome* (London 2009).
- Hövell tot Westerflier, M. van, 'Atelier Prof. Joseph M.H. Thissen (1883-1920). Een belangrijk, maar weinig bekend beeldhouwatelier in Roermond', *De Maasgouw* 120/2 (2001) 46-55.
- Huizinga, J., *Herfsttij der Middeleeuwen* (Amsterdam/Antwerpen 2008³⁰).
- Jalland, P., *Death in the Victorian family* (Oxford 1996).
- Janssens, A., 'Bertus de Cour; Roermonds stadstype, getekend door het leven', *Spiegel van Roermond* 10 (2002) 139-142.
- Kamphuis, M., *De stad en de dood. Algemene begraafplaats Crooswijk, Rotterdam 1828-2000* (Rotterdam 1999).
- Kändler, E., *Begräbnishain und Gruft. Die Grabmale der Oberschicht auf den alten Hamburger Friedhöfen, Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Hamburg* 17 (Hamburg 1997).
- Keyers, F., *Verslag van het literatuuronderzoek naar het proces van verzuiling in Roermond* (In het kader van het onderzoeksproject 'Geschiedenis van de verzuiling in Nederland, in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925', Vakgroep N1TH, Universiteit van Amsterdam 1981).

- Kloos, P., *Culturele antropologie. Een inleiding* (Assen 1972).
- Kok, H., *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochem 1970).
- Kok, H., *Erfenis onzer voorouders. Begraven, rouwgebruiken en rouwsymboliek* (Lochem 1990).
- Kok, H., *Funerair lexicon. Encyclopedisch woordenboek over de dood* (Maastricht 2000).
- Kok, H., *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer* (Heeswijk-Dinther 2005).
- Kok, H., A. Wille en G. Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan* (Utrecht 1994).
- Kselman, T., *Death and the afterlife in modern France* (Princeton 1993).
- Lamberts, A. en M. Bergevoet, *100 jaar algemene begraafplaats Venlo, Tijd voor Venlo 1* (Venlo 2003).
- Lamberts, J., 'De Rooms-katholieke uitvaartliturgie', in: L. Leijssen. e.a., *Levensrituelen. Dood en begrafenissen*, KADOC-studies 31 (2007) 119-121.
- Laqueur, T., 'Bodies, death and pauper funerals', *Representations* (1983) 109-131.
- Laqueur, T., *The work of the dead. A cultural history of mortal remains* (Princeton 2015).
- Lassère, M., *Villes et cimetières en France. De l'Ancien Régime à nos jours* (Parijs 1997).
- Leeuwen, M. van, I. Maas en A. Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).
- Leeuwen, W. van, *Pierre Cuypers. Architect 1827-1921* (Zwolle 2007).
- Leisner, B. e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof Ohlsdorf. Geschichte und Grabmäler Band 1 en Band 2* (Katalog) (Hamburg 1990).
- Lemmens, E., 'Een eigenaardig kind in de Nederlandsche familie'. De politiek-staatkundige integratie van Limburg, 1839-1919', in: P. Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis. Deel 3 Vanaf 1800* (Maastricht 2015) 67-88.
- Linssen, G., *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg 1839-1914* (Tilburg 1969).
- Linssen, G., 'Sociaal-economische schets van Roermond tussen beide wereldoorlogen', in: G. Venner (red.), *Roermond stad met verleden* (Roermond 1985) 206-207.
- Loven-Van Esser, S., 'De Vincentiusvereniging in Roermond, 1859-2003. Deel 1, De St. Christoffel Conferentie, 1859-1924', *Spiegel van Roermond* 12 (2004) 148-169.
- Maassen, H., *De sociaal-democratische arbeiderspartij te Roermond 1909-1940. Ongepubliceerde scriptie* (z.p. 1976).
- Macgill, L., *A spectacle of the respectable. A case study: Keighley cemetery and memorialisation* (Saarbrücken 2009).
- Mandemakers, K., 'Om de laatste eer. Het Noord-Brabantsch Begrafenis-Fonds en de sociale verhoudingen in het schoenmakersdorp Besoyen, 1870', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniek-geschiedenis* 62 (1999) 111-137.
- Mathijssen, M., *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Nijmegen 2013).
- Merz, H., 'Der Evangelische Friedhof und sein Schmuck', *Christliches Kunstblatt* 25 (1883) 2, 21.
- Metcalf, P. en R. Huntington, *Celebrations of death. The anthropology of mortuary ritual* (Cambridge 2010³).
- Meyer-Woeller, U., *Grabmäler des 19. Jahrhunderts im Rheinland zwischen Identität, Anpassung und Individualität* (Bonn 1999).
- Minis, S., *Als de stemmen zwijgen spreken de stenen. Gids voor de algemene begraafplaats van Maastricht (1812-2012)* (Maastricht 2012).
- Minis, S., *De laatste eer* (Maastricht 1994).
- Mulder, W., *Parochie en parochiegeestelijkheid* (Utrecht 1947³).
- Munier, W., 'Over begraven en begraafplaatsen in de Landen van Overmaze gedurende de Staatse Tijd (1632-1795)', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 144 (2008) 57-96.

- Mytum, H., *Mortuary monuments and burial grounds of the historic period* (New York 2004).
- Nissen, P., *De akkoorden van het gemoed. Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw* (Roermond 1986).
- Nissen, P., 'Jacob Hiegentlich 1907-1940. Een biografische schets', in: J. Hiegentlich, *Het zotte vleesch* Heruitgave door stichting RURA (Roermond 2007) 13-46.
- Nissen, P. en H. van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 12* (Hilversum 2014).
- Ost, S., *Spaziergänge über den Trierer Hauptfriedhof* (Trier 2004).
- Oudheusden, J. van en H. Tummers, *De grafzerken van de Sint-Jan te 's Hertogenbosch. Deel 1. Inleiding* ('s-Hertogenbosch 2010).
- Oxenaar, A., P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme. Architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878 (Rotterdam 2009).
- Pasture, P., 'De houding tegenover sterven en begraven in de achttiende eeuw. Een onderzoek met betrekking tot de stad Leuven', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 198-217.
- Paxton, F., *Christianizing death. The creation of a ritual process in early medieval Europa* (New York 1990).
- Philips, J., *De dertig standen van Roermond. Ongepubliceerd werkexemplaar in collectie J. Philips SHCL* (Maastricht 1991).
- Pijfers, H. en J. Roes, *Memoriale. Een eeuw katholiek leven in Nederland* (Zwolle 1996).
- Plas, M. van der, *Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (Baarn 1992¹⁰).
- Portegies, M., *Dood en begraven in 's Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858* (Utrecht 1999).
- Pouls, J., 'Architectuur, een verkenning', in P. Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis. Deel 3 Vanaf 1800* (Maastricht 2015) 195-238.
- Raak, van C., *Dodenakkers. Kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen 1995).
- Rats, J., *De lieve vrouw in 't Zand. Haar beeld, haar verering, haar wonderen* (Roermond 1935).
- Reijnders, W., *Werkgelegenheid en sociale omstandigheden in Roermond in de tweede helft van de 19e eeuw. Ongepubliceerde scriptie (z.j. en z.p.)*.
- Res Nova, *Het familiegraf van Pierre J.H. Cuypers. Cultuurhistorische analyse met waardenstelling* (z.p. 2005).
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
- Rijswijk, A. van, *De verwoeste kerken van Limburg* (Roermond 1946).
- Rijswijk, A. van, 'Liberalen en klerikalen in hun strijd rond het Bisschoppelijk College te Roermond', in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving* (Roermond 1951) 369-470.
- Roes, J. en J. Winkeler, *Tussen hervorming en vernieuwingen. Een encyclopedisch overzicht van ontwikkelingen in het Nederlands katholicisme sedert de Reformatie, inzonderheid in de 19de en 20ste eeuw. Paper KDC* (Nijmegen 1994).
- Rooijackers, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994).
- Rymenams, R., 'De begraafplaats van Spaloumont. Het amfitheater van de necropool van Spa', *Tafel, elektronische nieuwsbrief van de vereniging Epitaafvzw* 24 (maart 2015) 9-21.
- Saaltink, H., 'Om de plaats van het graf', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 19 (1987) 1, 13-29.
- Schild, I. en Janssen, E., *Der Aachener Ostfriedhof. Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst Band 7* (Aken 1991).
- Schoen, R., *Pro facultatibus vel dignitate defuncti. Uitvaartritueel, sociale status en regelgeving in Rome (100 v. Chr. – 300 n. Chr.)* (Zutphen 2000).
- Schutte, A., 'Roermond Christoffelkathedraal. Een archeologische opgraving'. ADC Rapport 482 (Amersfoort 2006).
- Smeets, M., *Koninklijke Harmonie van Roermond. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Koninklijke Harmonie van Roermond 1775-1950* (Roermond 1950).

- Snoep, D. e.a., *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht 1980).
- Sörries, R., *Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur. Band 1: Volkskundlich-kulturgeschichtlicher Teil: Von Abdankung bis Zweitbestattung* (Braunschweig 2002).
- Sörries, R., *Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur. Band 2: Archäologisch-kunstgeschichtlicher Teil: Von Abfallgrube bis Zwölftafelgesetz* (Braunschweig 2005).
- Sörries, R., *Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur. Band 3: Praktisch-aktueller Teil: Von Abfallbeseitigung bis Zwei-Felder-Wirtschaft* (Braunschweig 2010).
- Sörries, R., 'Kirchhof oder Coemeterium? Anmerkungen zum mittelalterlichen Friedhof, zu den Sonderfriedhöfen und zur Auslagerung vor die Stadt', in: Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 23-34.
- Sörries, R., *Ruhe sanft. Kulturgeschichte des Friedhofs* (Kevelaer 2009).
- Sörries, R., *Von Mekka bis Berlin. Archäologie und Kulturgeschichte des islamischen Friedhofs* (Wiesbaden 2015).
- Sörries, R. e.a., *Grabkultur in Deutschland. Geschichte der Grabmäler* (Berlijn 2009).
- Sörries, R. e.a., *Raum für Tote. Die Geschichte der Friedhöfe von den Gräberstrassen der Römerzeit bis zur anonymen Bestattung* (Braunschweig 2003).
- Spierenburg, P., *De verbroken betovering. Mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa* (Hilversum 1998³).
- Spruit, R., *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremen en rouw* (Houten 1986).
- Stöcker, W., *Die letzten Räume. Sterbe- und Bestattungskultur im Rheinland seit dem späten 18. Jahrhundert* (Keulen 2006).
- Strange, J.-M., *Death, grief and poverty in Britain, 1870-1914* (New York 2005).
- Thelen, T., *Om de spaarcenten van de kleine man. De Roermondse Spaarbank en de evolutie van het spaarbankbedrijf 1880-1968* (Roermond 1993).
- Theunisse, J., 'De totstandkoming van de Sittardse begraafplaats buiten de wal (1839-1922)', *Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold* 20 (2000) 87-96.
- Theuws, F., 'Cultus, bezit en macht in de vroege middeleeuwen', in: P. Tummers e.a., *Limburg. Een geschiedenis. Deel 1. Tot 1500* (Maastricht 2015) 171-186.
- Thurlings, J., *De wankel zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen 1971).
- Trompette, P., *Le marché des défunts* (Parijs 2008).
- Trompette, P., 'Pompes funèbres and the overflowing of ostentatious funerals', in: B. Czarniawsja en O. Löfgren (red.), *Managing Overflow in Affluent Societies* (Londen 2012) 19-42.
- Tummers, H., 'Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur in Nederland', *Het Kunsthistorisch Jaarboek* 45 (1994) 237-269.
- Tummers, H. (red.), *Het praalgraf van Gerard van Gelre en Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond. Geschiedenis en restauratie van een uitzonderlijk monument* (Roermond 2008).
- Vaessen, J., *Dood maar niet vergeten. Graven en grafkelders op 'den Aje Kirkhaof' in Roermond* (Roermond 2015³).
- Valk, J. de, *Katholiek en liberaal te Roermond in de negentiende eeuw. Twee momentopnamen 1857/1858 – 1874/1875. Ongepubliceerde scriptie* (Nijmegen 1971).
- Veelen, M., 'De grafkapel van de familie Geradts', *Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 36 (2004) 23-33.
- Veluwe, E. van de, 'Dooden-cultus', *Elsevier* 24 (1914) 48, 423-440.
- Venner, G. (red.), *Roermond. Stad met verleden. Negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis* (Roermond 1985).
- Verhage, H., *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw. Maaslandse Monografieën deel 66* (Hilversum 2003).
- Vovelle, M., *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours* (Parijs 1983).
- Vovelle, M., *Les âmes du purgatoire ou le travail du deuil* (Parijs 1996).

- Vovelle, M., *L'Heure du grand passage* (1993).
- Vovelle, M., *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld* (Nijmegen 1985).
- Vovelle, M., *Mourir autrefois* (Parijs 1974).
- Vovelle, M., *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses de testaments* (Parijs 1973).
- Vovelle, M., *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence du Xe au XIXe siècle d'après les autels des âmes du purgatoire* (Parijs 1970).
- Vovelle, M. en R. Bertrand, *La ville des morts, essai sur l'imaginaire collectif urbain d'après les cimetières provençaux, 1800-1980* (Marseille 1983).
- Vries, B. de e.a. (red.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000³).
- Wallet, B., *Zeeburg. Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014* (Hilversum 2014).
- Walraven, J., 'Gebruiken vroeger en nu bij overlijden en begravenis in en om de Roerstreek', *Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 7 (1975) 81-104.
- Waterreus, J., *Godsdienstige gebruiken te Roermond* (Roermond 1880).
- Wegman, H., *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten. Een wegwijzer* (Hilversum 1976).
- Werd, B. de, *In het gezelschap der engelen. Kinderbegravenissen in Limburg 1856-1913* (Maastricht/Venlo 1999).
- Wojawoski, A., *Onmaatschappelijkheid te Roermond* (Roermond 1956).
- Zacher, I., 'Friedhofsanlagen und Grabmäler der kommunalen rheinischen Friedhöfe', in: E. Trier en W. Weyres, *Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland, Band 4, Plastik* (Düsseldorf 1980) 385-442.
- Zeijden, A. van der (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam/Atlanta 1990).
- Zeijden, A. van der, 'Rouw en rustplaats. Over de dood', *Het alledaagse leven. Tradities en trends in Nederland* 5 (Zwolle 2009) 139-167.
- Zola, E., *Comment on meurt* (Parijs 1883).
- Zwaan, C. van der, 'Uit het oog, uit het hart? Zestig jaar Roermondse "grafcultuur"', in: M. Heemels e.a., *Den Aje kirkhaof. De algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' te Roermond 1785-2006* (Roermond 2008³) 62-69.
- Zwaan, C. van der, 'Den Aje Kirkhaof'. *Roermonds eerste algemene begraafplaats "Nabij Kapel in 't Zand" van 1784 tot 1946', Spiegel van Roermond* 18 (2010) 178-191.

Summary: the cemetery as a ‘mirror’ or ‘microcosm’

In the international academic literature on burial culture there is a consensus on the ‘mirror’ character of nineteenth- and early twentieth-century cemeteries. Cemeteries were a ‘mirror’ of the society for which they served as a last resting place, a ‘microcosm’ of the living city. The term ‘necropolis’ refers, whether consciously or not, to this characterization. For the purpose of this thesis the Roermond cemetery ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ serves as a concrete example for the investigation of the extent to which the characterization of the cemetery as a ‘mirror’ is justified.

Chapter two provided evidence of early differences in rituals involved in Christian burial culture. The use of burial *ad sanctos* led to different grave sites for significant and less significant believers. The positioning of final resting places relative to those of martyrs and each other reflected the social structure of Christian societies even in the early Middle Ages. The relocation of churchyards away from the centre of cities that took place after the Reformation, but especially from the end of the eighteenth century, did not end the differences in the way people were buried. On the contrary, although Enlightenment principles also tried to establish the ideal of equality in cemeteries, nineteenth-century graveyards provided a perfect backdrop for the display of bourgeois self-awareness and status. The Roermond cemetery was anything but an exception. From 1857-1858 on there was a difference between rented and purchased graves, and as of 1870 there was a division into three burial classes. In this way social differences between people could be formalized. A grave in burial class I and close to the Bishops’ Chapel in the centre of the cemetery was the most desirable. Sources such as the City Council minutes, the burial registers, data on the sale of grave plots and research at the cemetery itself show that the Roermond ‘citizen’ liked being buried with the people from circles he moved in while he was alive. For the Roermond inhabitants lacking such financial resources, the choice of a rental grave remained, all too frequently a free grave in burial class ‘III insolvent’ (i.e. a pauper or common grave) or, later, burial class IV. Therefore, the Roermond cemetery is ideal for an investigation into the ‘mirror’ character of nineteenth and early twentieth-century cemeteries.

CLASSIFICATION

In chapter four the central question was whether the cemetery ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ can be seen from a social point of view as a ‘mirror’ or ‘microcosm’ of the Roermond community. An analysis of four samples of the burial registers from the period 1870-1940 (i.e. all burials in the years 1880, 1895, 1913 and 1930) showed that there was a clear correlation be-

tween the classified burial in the cemetery and several HISCO-classes. In the sample year 1880 undeniably the urban elite was buried in the highest burial class (I), while in the lowest burial class ('III insolvent') most of the buried came from the professional class of low and unskilled *manual workers*. At the end of the nineteenth century, the Roermond social structure was clearly reflected in the burial classification at the cemetery, a conclusion that supports in no uncertain terms the allegations in the academic literature on the 'mirror' character of cemeteries. The cemetery was a 'microcosm' of urban society, even to the extent that certain Roermond streets can be 'localized' in the cemetery; the residents of the exclusive Swalmerstraat and Boulevard rest – sometimes literally – beside their next door neighbour in the first-class section of the cemetery. In contrast many residents of the Kruisherenstraat and the Begijnhof found their final resting place in burial class III. Ninety percent of the Kruisherenstraat burials were infants during the sample year 1895. Although many of them had only a small wooden cross or no grave marker at all and their graves in the cemetery are no longer recognizable, the burial registers reveal the miserable conditions in which people must have lived in this street. The Roermond necropolis thus provides a clear image of life in the socially stronger and weaker streets of the city of Roermond at the end of the nineteenth century.

The change in the social structure of the city during the period studied could also be read from the burial registers. From a static situation in 1880, shopkeepers or retailers and other representatives of the middle classes gained in importance, a development that was reflected in a gradual 'climbing up the burial ladder' by this group. During the period 1870-1940, the importance of Roermond as a regional service and shopping centre steadily grew. More and more Roermondnaars from the middle group – and from the second decade of the twentieth century also from lower occupational classes – particularly sought and found a grave in burial class II. Not only were they able to pay for the placement, they were also very eager to do so; the research results also reflect the quest for a grave in a more expensive burial class. Many of these graves in burial class II are visibly present and constitute the physical evidence for the claim that the Roermond cemetery also in this respect can be seen as a 'microcosm' of Roermond society.

Towards the end of the period studied in the sample year 1930 only the first-class section of the cemetery had become a 'stone archive'. This section also was increasingly accessible for Roermondnaars from lower occupational classes and importantly, in light of the question of this thesis, the final resting place of more and more people who were not born or had not lived in Roermond. Because of their permanence the 'perpetual' family graves – largely built between 1858 and 1900 – much less reflected changing social relations in the city. The 'mirror' character of the cemetery, however, could be demonstrated by connecting classification (burial classes) to social stratification (HISCO-professional groups).

RITUALS

In chapter four, the cemetery was central; in chapter five, Roermond's cultural-religious rituals surrounding death and burial were investigated. The *rites of passage* that could be reconstructed and connected to the sample data of the previous chapter show the picture of

a city where the dead were not treated equally. Emile Seipgens' words in his poem 'Et geldj' really hit home. Social differences between Roermondenaars were reflected in a series of rituals that began with the declaration of death and ended with masses for the souls of the deceased. In particular the Roermond upper crust, to all intents and purposes the group that populated the top four HISCO-professional categories, made use of the more public rituals in the liminal period: obituaries in local newspapers, the funeral procession and well-attended funerals (uitvaarten) and funeral services (begravenisdiensten) in the Roermond churches. The funeral procession was particularly important in confirming the existing social order for all concerned. The spectators had, as it were, a mirror of urban order held up to them. There was a proportional and systematic relationship between the burial class in the cemetery and the class of the funeral service. And this was not only evident from the illustrative case of Louis Geradts. Awareness of status was expressed by an identifiable group of Roermondenaars in a death declaration by two official 'announcers' (aansprekers), in obituaries in newspapers, in a prolonged laying out of the dead, a more expensive funeral service, a more expensive monument and (more) religious masses for the salvation of the soul. Half or more of the funerals – as many as 75 percent in 1895 and 67 percent in 1930 – in the four sample years each took place for the dead from the highest HISCO-class.

Masses for the salvation of the soul through foundations (*piae foundationes*) were even more clearly intended for Roermondenaars from the highest professional class, indeed, for a small group of inhabitants that was part of the local elite. The salvation of the majority of the Roermond population was not openly prayed for. The rituals surrounding death and burial, like the cemetery, can be considered without reservation as a 'mirror' of the Roermond community during the period studied. Seipgens' poem is a rare and welcome breaking of what Michel Vovelle called the *histoire du silence*, but does not necessarily prove the claim that not all Roermondenaars were similarly led to Paradise; the Roermond rites of passage between 1870 and 1940 speak for themselves. Furthermore, the conclusions based on the samples from chapter four are strongly endorsed by the conclusion in the subsequent chapter that, like burying in classes at the cemetery during the period studied, people also increasingly opted for expensive funeral services. Classification worked as a mirror, both in the cemetery and in the church.

GRAVESTONES

The extensive field research on gravestones and their styles in the Roermond cemetery for chapters six and seven showed that it houses a variety of art styles, but that neoclassicism during the period 1870-1940 was the predominant style of monument. The image that the cemetery 'Nabij Kapel in 't Zand' shows corresponds to what earlier researchers have written about cemeteries in the same period in Northwest Europe and on the Northeast coast of the United States. The fact that Pierre Cuypers, a Roermond inhabitant and champion of the Gothic Revival in the Netherlands, was involved in the first expansion of the cemetery is not recognizable in the styles of monument at the cemetery. Neo-gothic gravestones comprise only four percent of the styles of monument and thus certainly do not reflect the influence of the Roermond architect. It shows the attitude of the Roermondenaars who did not have

to prove their being Catholic by opting for neo-gothic gravestones. The research for this thesis showed that claims about such a choice in previous research on burial culture in the Rhineland is at the very least doubtful. This conclusion is also confirmed by the data resulting from this study that Roermond clericals and liberals at the end of the nineteenth century neither chose for divergent styles of monument, nor were buried closer than the other to the Bishops' Chapel. Religious and political motives were not decisive for the choice of style of monument and location of the grave. Also a link between the social position of the deceased – based on the HISCO-classes – and style of monument could not be demonstrated.

The 'mirror' character of the Roermond cemetery was thus clearly not reflected in the choice of style of monument. Social motives only played a role in the selection of a burial site, a conclusion visible at the cemetery, scarcely supported by Roermond sources but widely-supported in literature. A preferably large monument in a prominent location, in the Roermond situation on 'the main avenue' or in the immediate vicinity of the Bishops' Chapel, was extremely popular, regardless of political affiliation or degree of Catholicism. In this respect, the cemetery is not a 'mirror' or 'microcosm'; differences of opinion during life did not result for the Roermond population – almost entirely Catholic – in differences in style of monument or location of the grave. The small Protestant and Jewish communities had their own section in the cemetery, and seem to have shunned the neo-gothic style of monument. Whether or not their choice for neoclassicism was an anti-choice remains unknown.

Can the Roermond cemetery therefore from an art history perspective not be seen as a 'mirror' of the Roermond society? The research on a small number of graves which were described as examples of the various styles of monument revealed that Roermond artists and craftsmen were responsible for creating part of these gravestones. In some cases there was even talk of a fully Roermond co-production. And that is not surprising: Roermond during the period 1870-1940 was a centre of (church)crafts almost without equal in the Netherlands, a fact that was partly due to the catalytic role of Pierre Cuypers and his art workshops. Although further investigation into the activities of Roermond artists and craftsmen in the cemetery is desirable, it can be said that the cemetery 'Nabij Kapel in 't Zand' was, in that respect, a 'microcosm' of the Roermond community.

MIRROR AND MICROCOSM

Lynn Macgill noted in 2009 that until then no scientist had tried to investigate the supposed 'mirror' character of cemeteries, something that according to her should be done. This thesis is a response to her call. Preceding research shows that the Roermond cemetery 'Nabij Kapel in 't Zand' – at least during the period 1870-1940 – did match well the assumed character of the nineteenth, early twentieth-century cemetery described in the literature as a 'mirror' or 'microcosm'. It can be concluded that social differences remained clearly visible after death at the Roermond cemetery, which is partially visible to this day, and could partially be established through a reconstruction using the burial registers. Thus Jacobus Craandijks statement that in the Roermond cemetery 'all are equal' may be granted on the basis of this study at most a symbolic meaning.

In the research for this thesis, the cemetery and the burial culture were used to evoke an

image of the society that Roermond was during the period studied: a provincial town which did not lead the way when it came to innovation, where Catholicism was so deeply rooted that after death one did not have to prove that he was Catholic, but where city and church at the same time through classified burial at the cemetery, classified funeral services, funerals and masses for the souls helped sustain social differences among Roermondenaars. It was a city in which the position-aware, status-sensitive residents had every chance to show and to underline their social position, not least in the rituals after death or at the cemetery. This study underscores the image in the literature about Roermond. Nissen and Van der Bruggens' "class town with a 'proletarian rearguard'" is sure to be found in the cemetery 'Nabij Kapel in 't Zand'. Although the 'mirror' has weathered through time, it has not lost its character.

Register

- Aan de Kapel 26, 60, 151
Abraham 15
Aefferden, A. van 100
Aefferden, Ch. van 100, 166
Aefferden, E. van 100
Aefferden, Van 45, 100, 108, 148, 166
Aerwinkel, Huis 101
Aix-en-Provence 143
Aken (Akense) 19, 44, 181
Alberdingk Thijm, Antoinette 58, 141
Alberdingk Thijm, Jozef 60, 141
Alberdingk Thijm, Paul 141, 176
Alighieri, Dante 38
Alkmaar 24, 39, 177
Allerzielen 11, 33, 38
Amerikaanse 22, 23, 25
Amsterdamse 40
Andriessens, Jozef Hubert 72, 100, 173
Annales 17-18
Antwerpen 143, 177-179, 181
Apocalyps 60
Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal e.V. 18
Ariès, Philippe 17, 22, 24, 31, 33, 36, 38-39, 41, 52, 60, 92, 176-177
Association for Gravestone Studies 18
Baarn 181
Bad Kreuznach 131
Baexem, baron Van 40
Barmenrittershausen 139
Barnard, Sylvia 20-21, 68, 153, 169, 177
Beerenbroek 97, 105, 108
Beerenbroek, Isabella 97-98, 105
Beerenbroek, Louis 97
Beerenbroek, Oscar 150, 173
Begijnhof 27, 77, 82-84, 185
Begijnhofstraat 82, 155
Begrafeniswet 62, 69
België (Belgische) 18, 23-24, 44, 61, 143, 145, 147-148, 153, 177, 190
Beltjens 108
Berentzen, H. 137-139
Bergen, M. van 135-136
Bergen, M. 144, 177
Berger 108, 166, 173
Berlijnse 117, 135
Berliner Bildhauerschule 135, 177
Bertrand, R. 139-140, 143, 146-147, 183
Beurden, A.F. van 40, 54, 67
Bieberstein, De 108
Billiet, Valerie 23-24, 111, 143, 152, 177-178
Bisschoppenkapel 10, 45, 61-62, 67, 69, 97, 105, 119, 150-154, 157, 173
Blommers, P. 166
Bödiker, R. 139
Boer, Pim den 17, 177
Boetberg, Eva van 39
Bongaerts 57, 137, 166, 173, 175
Bonner Hill Cemetery, Kingston upon Thames 68, 178
Borckelmans 108
Bosch, Dick van den 91-92, 99-100, 177
Bosch, Jeroen 38, 41
Bosch, vicaris 41
Boulevard 27, 81, 137, 155, 185
Brabant, Margaretha van 33-34
Brabantse Revolutie 54
Braga 33
Bremmers, C. 129
Britain (Britse) 20-22, 25, 45, 68, 70, 73, 91, 98, 182
Broederschappen 22, 33, 37-38
Broederschap der Barmhartigheid 103-104, 106

- Bruggen, H. van der 12, 26-27, 29, 42, 57, 60, 63, 65, 68, 97, 108, 137, 150-151, 158, 173, 177-179, 181, 188
- Brussel 27, 54, 56, 143
- Bruyn, De 115
- Burghoff, Victor 72
- Calvarieberg 44
- Cappers, Wim 17, 25, 31, 50, 53, 56, 177
- Cauer, R. 131, 178
- Cayaux-Nicolas, Florentina 79
- Cellebroeders 38
- Cellebroederskapel, Maastricht 38
- Christliches Kunstblatt 18, 142
- Christus 39, 50, 116-117, 119, 125
- Cillekens, J. 131-132
- Cisterciënzinnen 33
- Claus 148-149
- Cock, Lucien de 23, 33, 149, 153, 178
- Constitutie over de Heilige Liturgie 49
- Cools, Reginaldus 40
- Corsten 108, 173
- Corten 99
- Cox, Theo 121
- Craandijk, Jacobus 6, 15-16, 158, 178, 187
- Crooswijk, Rotterdam 24, 95, 179
- Cuypers, Pierre 8, 13, 25, 57-58, 60-62, 66, 68, 74, 87, 115, 119, 121, 137, 139-141, 143-144, 148, 150-151, 153, 157, 166, 173, 177, 180-181, 186-187
- Cuypers-Stoltzenberg 74, 121
- Dag des Oordeels 37, 167
- De Volksvriend 45, 173
- Den Aje Kirkhaof, Roermond 29, 41, 43, 45, 54, 56-57, 59, 63-65, 67, 171, 179, 182-183
- Den Bosch 36, 42
- Den Haag 79, 147-148, 176, 178
- Depestel, Anne 23, 144, 147, 178
- Diepen 99
- Diepenheim 130
- Dies irae 37, 49, 51, 167
- Divina Commedia 38
- Doenrade, Joannes Ulrici van 31
- Doijer, Johan Willem Constans 130
- Dorische 117
- Dr. Leursstraat 125
- Dreessens, A. 131
- Drehmanns, J. 46, 150, 165, 173
- Duitsland (Duitse) 16, 18-20, 22, 25, 35, 39-41, 44, 47, 50, 52-53, 61, 63, 115, 117, 133, 135, 137, 146, 148, 153, 190
- Edwardiaanse 21
- Eems Dollard Regio 18
- Elfenbeingips 131
- Elisabeth, Damesvereniging van de H. 98
- Engeland 20, 70, 148
- Enkhuizen 39
- Et geldj 8, 89, 109-110, 156, 186
- Europa 23, 33, 38, 115, 119, 139-140, 143, 149, 153, 157, 178, 181-182
- Fahrenfort, J. 17, 25, 178
- Fischer, Norbert 19, 36, 39, 42-44, 53, 58, 63, 140, 153, 178, 182
- Florence (Florentijnse) 37, 121, 123
- France 22-23, 52, 140, 169, 178, 180
- Frankrijk (Franse) 17, 19, 22-23, 40-42, 52-53, 89, 91, 113, 127, 146, 177
- Friedhofsreformbeweging 5, 47
- Gallische 37
- Galvanotechniek 117, 135
- Galvanoplastiek 117, 137
- Ganzenstraat, begraafplaats 44
- Gastendock, heer Van 40
- Gasthuisstraat 23, 178
- Geelen, Jean 121, 123
- Geislingen an der Steige 117
- Gelderse Staten 54
- Gelre, Gerard IV van 32, 34, 182
- Gennep, Arnold van 91-92, 109, 178
- Gent 23, 177-178
- Geradts, Eugène 101
- Geradts, Louis 28, 92-93, 95-96, 99-102, 104, 106-108, 156, 182, 186
- Gereformeerden 39
- Germaanse 33
- Giebels, Lambert 27, 68, 75, 178
- Glover Lindsay, Suzanne 23, 140, 178
- God 37-39, 48-49, 167-168
- Goede Herder 119
- Gorcum 135
- Gorkum, Van 148, 173
- Graft, C. van de 17, 25, 178
- Gregorius I 37, 106
- Gregorius X 37
- Gregorius van Tours 30

Grieken 33
 Groot-Brittannië 20, 53
 Groote Sociëteit 108, 137, 173, 178
 Guillon, Charles 62
 Haagse 111, 147, 176
 Haan 108
 Haan, Fredericus 72
 Haan, Ernest 166
 Haan, Mathilde 72
 Haan-Bocken, Clementina 72, 74
 Hamburg 19, 142, 169, 179-180
 Hamstraat 82,86
 Hannover 139
 Happe, Barbara 18-19
 Haselünne 137, 139
 Hauptfriedhof, Hamburg 19, 44, 142, 169, 177, 180-181
 Heel 35,36
 Heilig Hartkerk, Roermond 103
 Heilig Hartparochie, Roermond 45
 Heilige Stad 60
 Hemels Jeruzalem 60
 Hertten, Wilhelm 64
 Herzogenrath 133
 Herzorg, Markwart 36, 39, 43, 58, 63, 140, 178, 182
 Hiegentlich, Jacob 26-27, 68, 83-84, 151, 179, 181
 Hoensbroeck, bisschop Van 41
 Hoensbroeck, graaf Van 40
 Hoorn 39
 Höppener 78, 108
 Horst 116
 Huis Meerlo, kasteel 115
 Huizinga, Johan 17, 179
 Imkamp 78
 Jalland, Pat 91, 179
 Janlet, Charles Emile 23-24, 177
 Janssen, Elisabeth 19, 113, 125, 142, 145-146, 169, 181
 Johannes, evangelist 60, 167
 Joodse 29, 33, 56, 59, 64-66, 83, 148-150, 153, 157, 178, 183
 Jozef II 41, 43, 53-54, 58, 67
 Kamphuis, Mariëtte 24, 95, 153, 169, 179
 Kändler, Eberhard 19, 179
 Kapel O.L.V. in 't Zand 15
 Kapellerlaan 81, 101-102, 121, 129, 167
 Kapellerpoort 101-102, 167
 Karel de Grote 37
 Karolingische 35, 37-38
 Keighley 18, 21
 Keulen (Keulse) 44, 54, 113, 178, 182
 Kingston upon Thames 68, 178
 Kok, Henk L. 17-18, 24, 38, 41, 92, 94-95, 180
 Koninklijke Harmonie 96, 101-102, 181
 Koninkrijk der Nederlanden 42
 Kromhout, Pieternel 130
 Kruisherenstraat 27, 82-83, 155, 185
 Kselman, Thomas A. 22, 140, 169, 180
 Kunkels, J. 135-137
 Kunkels-orgel 135
 Küppers, zoeaaf 123
 Laqueur, Thomas 23, 40, 77, 91, 180
 Lassère, Madeleine 22, 52, 153, 180
 Latiers, firma 129
 Latijn 16, 45, 116, 137, 167
 Latijnse westen 38
 Le Bron de Vexela, Laurentius 47, 165
 Leende 125
 Leeuwen, M. van 69, 159, 180
 Leeuwen, Wies van 25, 60, 74, 119, 141, 180
 Lensing 48
 Leurs 78, 108
 Leurs, Arsène 100
 Leurs, Carolus 72
 Leurs, Maria Josepha 72, 97-98
 Leurs, Willem Ignatius 45, 97, 173
 Leuven 41, 178, 180-181
 Limburg(se) 27, 29-32, 35-36, 39-41, 44-45, 47, 50, 57, 76, 84, 86, 91, 113, 129, 135, 145, 150, 173, 176-183, 190
 Limburgse Tram Maatschappij 76
 Lingen 139
 Linssen, G. 74, 76, 85-86, 180
 Linssen, J. 173
 Linssen, L. 100, 108
 Lockum, Joannes 126-127
 Lockum-Van Bun 126-127
 Lombardije (Lombarden) 139
 Londen 68, 177, 182
 Luik 36, 44, 57, 175, 190
 Luyten 108
 Lyon 37

Maas- en Roerbode 43, 54, 61-62, 67, 93, 95-96, 99-100, 102, 115, 150, 166
 Maasniel 65
 Maastricht (se) 12, 30-31, 35, 38, 43-45, 49, 56, 79, 177-183, 190
 Macgill, Lynn 21-22, 91, 95-96, 140, 153, 158, 180, 187
 Mainz 33
 Mandemakers, Kees 24, 90, 180
 Maria 125
 Markt 6, 15-16, 99, 129
 Martin & Piltzing 135, 137
 Memento Mori 18, 179
 Mertz, A. 108, 173
 Meyer-Woeller, U. 113, 140, 145, 152-153, 169, 180
 Michiels van Kessenich, F. 166
 Michiels van Kessenich, Louis 62
 Michiels van Kessenich-Feyens, L. 98, 166
 Michiels van Verduynen, Hilaire 62
 Michiels van Verduynen, M. 100
 Mierlo, L.F. van 129
 Milaan 45
 Minderbroedersklooster, Roermond 40
 Monulfus 30
 Moonen, Stephanus 119, 12
 Moors, P. 49
 Munsterabdij 33
 Munsterkerk 32-34, 113, 116, 148, 182
 Mytum, Harold 21, 153, 169, 181
 Nabij Kapel in 't Zand, begraafplaats passim
 Napoleontisch 23, 42, 53, 58
 Nederland 15-18, 24-25, 31, 38, 45, 47, 53, 60, 63, 129, 141, 145, 157, 176-183, 190
 Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover 18
 Nederweert, begraafplaats 48
 Neerstraat 115, 129, 131, 137
 New Yorkse 127
 Nicolas, Antonius 79
 Nicolas, Ch. 166
 Nicolas, F. 173
 Nieuwe Kerk, Amsterdam 40
 Nieuwe Kerk, Delft 42
 Nieuwe Koerier 54, 67, 90, 94-96, 100, 129, 137, 165-166, 169-170
 Nieuwsblad van Roermond 127
 Nissen, P. 26-27, 42, 57, 60, 63, 65, 68, 74, 89, 151, 158, 179, 181, 188
 Nizet, J. 121-123
 Nizet-Nanson, Petronella 121
 Noord-Brabants 18, 90
 Noord-Holland 115
 Noord-Limburg 35, 18
 Noordwest-Europa 23, 115, 119, 139-140, 143, 153, 157
 Oberholzer, Obie 30, 34, 48, 179
 Obool 33
 Ohlsdorf, Hamburg 19, 169, 180
 Olympische Spelen 135
 Oostenrijks-Habsburgs 41
 Oostenrijkse Nederlanden 27, 54
 Opheij 137
 Orde van de Nederlandse Leeuw 119
 Ostfriedhof, Aken 19, 44, 113, 125, 142, 145-146, 169, 181
 Paredis, Joannes Augustinus 60, 178
 Parijse (Parijzenaars) 22, 39, 127
 Paris 17, 22, 178
 Paterskerk, Eindhoven 123
 Pauli-Konen 62
 Paxton, Frederick S. 29, 32-33, 35, 37-38, 106, 181
 Peeters, meestersmid 115
 Peeters, J. 165
 Pieta 125
 Pohlmann, Heinrich 117, 135
 Pompeii 21
 Posterholt 101
 Provence 147, 183
 Pruisen 140
 Puts, Henricus Johannes 125
 R.K. Ziekenverpleging, Amsterdam 93
 Ras, Eduard Maria de 79
 Reformatie 18, 39-40, 52, 154, 181
 Reichensperger, August 141-142, 176
 Reims 39
 Republiek 40, 177-178
 Res Nova 60, 68, 181
 Reuver, begraafplaats 115, 125
 Rheinischen 140, 183
 Rijksuniversiteit Groningen 18
 Rijnland 113, 140-142, 145-146, 148, 152-153, 157
 Roermond passim

Roermond, Jan van 90, 94
 Roermonds Mannenkoor 101
 Romeinen (Romeinse) 29-31, 33, 37, 117, 166-167, 172
 Romen, F. 78, 173
 Ronden, Jan Gerard 76
 Rotterdam (se) 24, 95, 177, 179, 181
 Rouen 39
 Ruyter, Michiel de 40
 Saksen 37
 Sanders, Julius 66
 Santa Croce, Florence 123
 Schaesberg, graaf Van 40
 Schellart, gravin Van 40
 Schild, Ingeborg 19, 113, 125, 142, 145-146, 169, 181
 Schuitenberg 83
 Seipgens, Emile 89-90, 109, 156, 186
 Servaaslegende 30
 Servatius 30
 Severijns, P. 64, 66
 Sint-Christoffelparochie 10, 26, 45, 49, 92, 102-104, 106-108, 168
 Sint-Christoffelkathedraal 31, 35, 41, 176, 181
 Sint-Christoffelkerk 9, 100, 103, 110, 168
 Sint-Christophorus 54
 Sint-Petruskerk, Sittard 39
 Sint-Servaaskerk 30
 Sittardse 39, 42, 189
 Sörries, Reiner 16, 20, 33, 35-39, 47, 52, 94, 106, 140, 142, 153, 182
 Spa 134-135, 144, 150, 181
 Spaans 40
 Spaanse Griep 68
 Spee, Cornelia 125
 Speyer 148
 Spierenburg, Pieter 31-33, 37-40, 44, 106, 182
 Spruit, Ruud 24, 182
 St. Jan, Den Bosch 42, 181
 St. Martinuskerk, Venlo 41
 Staatse 40-41
 Staatse Tijd 40, 18
 Steenweg 127, 129
 Steffens, J. 114-116, 137
 Stengele, J. 133-134
 Stengele-Neben, M.C. 133
 Stichting Nederlands Uitvaartmuseum 18
 Stienon, firma 129
 Stienon, Georges 115
 Stienon, Joseph 115
 Stöcker, Wolfgang 36, 38-39, 41, 43-44, 98, 140-142, 150, 152, 182
 Stoltzenberg-Bolsius 74, 115, 121, 166, 173
 Strange, Julie-Marie 21, 45, 68, 70, 73, 98, 182
 Straus, Henricus Hubertus 129
 Straus, L.H. 129
 Straus-Van Mierlo 129
 Swalmerstraat 27, 81, 96-97, 99, 115, 133, 155, 185
 Tempeliersbuurt 84
 Temse 23-24, 147-148, 178
 Theodosius I 30
 Thissen, Joseph 115, 166, 173, 176, 179
 Tijdschrift voor Liturgie 47
 Tongerseweg, begraafplaats 43-45
 Tussen de Bergen, begraafplaats 26, 48, 50, 67, 79, 171
 Trente 37, 40, 52, 166
 Tribur 33
 Trompette, Pascale 22-23, 182
 Tweede Vaticaans Concilie 49, 167
 Tweede Wereldoorlog 26, 32, 35, 39, 47, 50, 67, 190
 Utrecht 24, 115, 178, 180-182
 Van de Graft, C. 17, 25, 178
 Venlo 29, 35, 38, 41, 44, 169, 180, 183
 Venlosepoort 99
 Verenigde Staten 18, 23, 139, 143, 153, 157
 Vereniging voor funeraire grafkunst Epitaaf VZW 18, 181
 Verlaore kirkhaof, Roermond 43, 48, 50, 64
 Verlichting 7, 41, 43, 45, 52
 Vereniging De Terebinth 18
 Verviers 134
 Victoriaanse 20-21, 91
 Victorian(s) 20-21, 68, 76, 91, 177, 179
 Vin, Rosalie van de 57
 Vincentiusvereniging 79, 85, 180
 Vliegen, Willem 43
 Voorstad St. Jacob 115
 Vovelle, Michel 17, 22, 139-140, 143, 146-147, 156, 182-183, 186
 Vrijthof, Maastricht 35
 Weert 19, 41

West-Europa	38	Zentralinstitut und Museum für Sepulkralkul-	
Wet der Twaalf Tafelen	30	tur	18
Wilhelm I	135	Zuid-Europa	33
Willem II Singel	81, 83, 137, 179	Zwarte Dood	33
Willemsen, P.H.	117	Zwarte mis	47
Zacher, Inge	135, 140, 142, 146, 153, 169, 183	Zwolle	130, 177, 180-181
Zeijden, Albert van der	17, 24, 53, 94, 102, 183		

Curriculum vitae

Maurice Heemels (Melick en Herkenbosch 1971) studeerde geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen Sittard en de Katholieke Universiteit Nijmegen. Daar studeerde hij in 1997 cum laude af op een scriptie over rooms-katholieke begraafcultuur in Roermond tussen 1920 en 1985. Van 1997 tot 2006 was hij werkzaam als docent geschiedenis aan het Bisschoppelijk College Schöndeln te Roermond. Vanaf 2004 was hij gedeeltelijk, sinds 2006 volledig werkzaam aan de Fontys Lerarenopleiding Sittard: als docent geschiedenis en lerarenopleider, vervolgens vanaf februari 2015 als opleidingscoördinator geschiedenis en sinds november van dat jaar tevens als teamcoördinator mens-en-maatschappijvakken. Met dit promotieonderzoek naar begraafcultuur in Roermond tussen 1870 en 1940 was hij sinds 2006 bezig.

E-mail: m.heemels@fontys.nl

Maaslandse Monografieën

- 55 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel I**
- 56 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel II**
- 57 Dr. E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600**
- 58 *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965. Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maastricht gehouden congres van de Verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland*
- 59 Robert Nouwen, *Tongeren en het Land van de Tungri (31 v.Chr.-284 n.Chr.)**
- 60 Dr. P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg, 1367-1850**
- 61 W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)**
- 62 Arnout Mertens, *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)**
- 63 Dr. P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg**
- 64 Dr. Hans van Dijk, Henri Hermans (1883-1947). *De grondlegger van het Limburgs muziekleven**
- 65 Dr. M.C.A. Kessels-van der Heijde, Maastricht, Maestricht, Mestreech. *De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw**
- 66 Dr. J.H. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*
- 67 Dr. B.P.A. Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw*
- 68 Jos Wassink, *Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795*
- 69 Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*
- 70 Thunnis van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuur politiek (1909-1929)*
- 71 Sophie Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001*
- 72 Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*
- 73 Paul Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog*
- 74 Hans van Hall, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)*
- 75 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*
- 76 Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*
- 77 Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974*
- 78 Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904*
- 79 Bart Delbroek, *In de put. De arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1900-1966*
- 80 Maurice Heemels, *'Op den akker des doods, waar allen gelijk worden ...'. Begraafcultuur in Roermond, 1870-1940.*

* Deze titels zijn uitverkocht